

Szatmári Áron

ÜNNEP és HISTÓRIA

Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben

– doktori értekezés –

Témavezető: Dr. Pap Balázs

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola

Pécs 2021

Tartalom

Bevezetés	3
-----------------	---

»Historia«

Első fejezet. Források	14
Javítások	52
Második fejezet. Stemma	55
Exkúrsus: 119. zsoltár	58
Exkúrsus: 55. zsoltár	72
Harmadik fejezet. Antitrinitáriusok	107
Negyedik fejezet. Metrika	138
História	138
Ünnep	176
Exkúrsus: Rím és refrén	204

»Interpretatio«

Ötödik fejezet. Angyalok	226
Hatodik fejezet. Hangszerek	243
Summa	262
Függelék	265
Bibliográfia	266

Bevezetés

„Bakfark után lanthoz nyúlni”
(Jan Kochanowski)

Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriuma* ismereteink szerint az első teljes, verses, magyar nyelvű zsoltárfordítás. Nyomtatásban a teljes zsoltárkönyv azonban a mai napig nem jelent meg. A szerteágazó és sok tekintetben atipikus szöveghagyomány nehéz feladat elé állítja a filológust. A zsoltárfordítás kiterjedt szöveganyaga csak a szerző halála után készült kéziratokban maradt fenn, egy-egy zsoltárnak ismerjük csak nyomtatásban megjelent variánsát. Ez a kiterjedt kéziratos hagyomány egészen más megközelítést igényel, mint a korszak kutatásának főként nyomtatást megért művekre kidolgozott módszertana. De nem csak e tekintetben atipikus a *Psalterium*.

Fennmaradt művei alapján Bogáti a 16. század egyik legsokoldalúbb és legnagyobb életművet hátrahagyó költője. Tinódi Sebestyén után ő írta a legtöbb históriás éneket. Értelemszerűen a legtöbb zsoltára is neki maradt fenn, ami több, mint az összes többi, a századból ránk maradt zsoltárfordítás. A művek alapján Bogáti műveltségére is rálátásunk nyílik, amiből egy kora mércéjével mérve is kivételesen művelt teológus-költő képe sejlik föl. Értekező műveiből ismerhetjük teológiai álláspontját, nézeteit és legfontosabb inspirációs forrásait. Fordításaiból és személyes feljegyzéseiből tudhatjuk, hogy kiválóan tudott latinul és görögül, személyes feljegyzéseit például elsősorban görögül írta, hogy minél kevesebben tudják elolvasni. Históriai énekeinek latin és görög forrásait az elkészült kritikai kiadás jórészt azonosította. A bibliai szövegek fordításakor általában nem csak egy szövegkiadásból dolgozott: használta kora több fontos bibliakiadását, általában többnyelvű, héber, görög, latin és akár arámi textusokat is közlő forrásokat, illetve különböző kommentárokat.

Tudós-humanista műveltségére és munkamódszerére nem kizárólag szövegkritikai igényessége és felhasznált forrásai alapján következtethetünk. Ugyanilyen magabiztossággal használta korának változatos magyar versformáit, a legritkábbaktól a leggyakrabbakig. A *Psalterium* dallamai és metrumai enciklopédikus gyűjteményét nyújtják a 16. század magyar költészetének, és Bogáti hozzáértése itt is tetten érhető: míg sok kortársa kizárólag a sorok szótagszámára ügyel, addig ő finom különbséget tesz azonosnak tűnő metrumok és versformák között is. Vagyis Bogáti életműve a 16. században bizonyos szempontból egyedi műveltségről és érdeklődésről ad számot, miközben kivételes lehetőséget nyújt a

kutatás számára, hiszen nem egy-egy adatból kell következtetéseket levonni a szövegtörzshöz elemzésekhez.

A modern Bogáti-kutatás a 19. század második felétől datálható. A *Psalterium* legtöbb forrását leírták, szövegösszehasonlítások és elemzések készültek, formálódott Bogáti helye a nemzeti kánonban. Kanyaró Ferencnek kéziratban maradt *Bogáti és Arany* című dolgozata, melyben a 16. században élt tudós-költőt Arany Jánoshoz hasonlítja, szembeállítva költészetüket – és lélekrajzukat – egy másik szerzőpáros költészetével és lelki alkatával: Petőfiével és Balassiéval. A 19. század végének és a 20. század elejének fellendülése ellenére később egyre inkább feledésbe merült az első magyar verses *Psalterium*-fordítás szerzője. Bogáti annak ellenére nem lett része irodalmi kánonunknak, hogy a 16. század két reprezentatív műfajában: a zsoltárfordítások és a históriás énekek terén is kiemelkedőt alkotott.

Periférikus helyét mi sem szimbolizálja jobban, hogy még a régi irodalom kutatóitól is elhangozhat időnként az a mondat, miszerint az első teljes, verses, magyar nyelvű zsoltárfordítás szerzője Szenci Molnár Albert. A jelzők hosszas sorolása ugyebár azért szükséges, mert az első magyar nyelvű zsoltárfordítások 15. századi kódexekben maradtak fenn, az első verses zsoltárfordítások az 1520-as évekből, de Bogáti előtt is készült két teljes fordítása a *Zsoltárok könyvének*: Székely Istváné 1548-ban, Heltai Gáspáré pedig 1560-ban jelent meg – csak ezek nem verses szövegek.

Bogáti kanonizációját több körülmény is megnehezítette. Egyrészt Bogáti unitárius, azaz szentháromság-tagadó volt. Márpedig az unitárius egyháztörténet nem része a nemzeti történelmi elbeszélésünknek. A magyar történelem hősei jobbára vagy reformátusok, vagy katolikusok, vagy ha igen szerencsések – mint Balassi Bálint –, akkor mindkettő. Hiába volt az erdélyi (vagy inkább magyarországi) antitrinitarizmus európai viszonylatban is igen jelentős, előremutató, sok szempontból a felvilágosodást előrevetítő irányzat, és hiába volt eközben mindez sajátosan létrejött, kifejezetten magyarországi jelenség. Egy unitárius szerző vallásos tárgyú munkássága még akkor is unitárius belügynek, egy kisebb vallási csoportosulás sajátos irodalmának fogható föl, ha egyébként ezen jóval túlnyúlik jelentősége. Nem beszélve arról, hogy még az unitárius egyház gyülekezeti éneklésének kánonjában sem lett Bogáti *Psalterium*ának fontos szerepe. Mondhatni, Bogáti a periféria perifériájára szorult, és ez esetben a periféria perifériája nem a centrum.

De akadnak az irodalmi kánon működéséből eredő nehézségek is. Szintén szakmabeliektől hangzik el időnként, hogy azért Szenci Molnár Albert fordítása költőibb, meg hogy azért Balassi Bálint mégiscsak jobb költő, a históriászerző pedig Tinódi Lantos

Sebestyén. Még ha ezek a kánonképzés felől értelmezhető gesztusok nem is lennének szakmailag problémásak, akkor is nehezen érthető, hogy Bogáti *Psalteriuma* eddig miért nem jelent meg modern kiadásban (sem), miközben néhány ismeretlen szerzőjű éneket leszámítva a teljes 16. századi magyar nyelvű költészetnek van kritikai kiadása. Ugyanez igaz a 17. századi költészet jelentős részére is. Az antitrinitáriusok (tehát unitáriusok és szombatosok) költészetét ráadásul már igen korán, a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatának negyedik és ötödik kötetében kiadták – de hát Bogáti nem 17. századi költő. Vagyis az első teljes, verses, magyar nyelvű zsoltárfordítás még nem elérhető nyomtatott kiadásban, vagy akár a régi magyar irodalom értelmezői számára elérhető, kutatható formában.

A későbbiekben természetesen lesz szó Bogáti *Psalteriumának* kutatástörténetéről, ahogyan azokról a meghatározó és alapos munkákról is, amelyek egyáltalán hozzáférhetővé és kutathatóvá tették Bogáti költészetét. Az előzőekben azt kívántam szemléltetni, hogy mekkora – és egyben milyen izgalmas – feladat áll a Bogáti-kutatás előtt. Még nem tartunk ott, amikor különböző interpretációs iskolák között kell választani. Nincs módunk különböző kritikai kiadások szövegeit vitatni és javítani. Ám számos lehetőség rejlik abban, hogy Bogáti zsoltárainak értelmezése az eredeti kéziratos források feldolgozásával egyidőben és szoros összefüggésben zajlik. Disszertációm abban az időszakban készült tehát el, amikor Bogáti költészetéről és teológiájáról már igen sokat tudhatunk, de még nem készült el egy olyan kritikai szöveg, amely szükségszerű zártságánál fogva nagyban leszűkítené a Bogáti-kutatás és -értelmezés horizontját.

A *Psalterium* szövege jelenleg valóban többes számú. Olyan források szövegvariánsaival kell dolgoznom, amelyeknek pontos viszonyairól, szövegkritikai értékéről, de sokszor még keletkezésének körülményeiről sincsenek bevett állításaink. Sőt, éppenséggel az látszik ebből a szöveghagyományból, hogy nem úgy viselkedik, nem úgy működik, mint ahogyan más korpuszok esetében megtanultuk. Véleményem szerint a Bogáti-kutatás céljának ebben a pillanatban nem annak kellene lennie, hogy a klasszikus módon, a szokásos eszközökkel elkészüljön a *Psalterium* kritikai kiadása, létrehozva a források esetlegességétől megtisztított kanonikus szöveget és elérhetővé téve a zsoltárfordításokat minden kutató-értelmező számára. A kritikai kiadások hagyományos módszere végül minden szövegkorpuszban ugyanazokat a szükségszerűségeket találja meg, ugyanazokkal az eljárásokkal állítja elő végleges szövegét, és minden művet hasonlóan talál az olvasóknak. Így végül Bogáti verseiben megláthatnánk a 16. század tipikus tendenciáit, és valóban az lenne a kérdés, hogy jobb hístóriaszerző-e Tinódinál, jobb verselő-e Balassinál,

jobb zoltárfordító-e Szencinél, jobb teológus-e Meliusnál, és jobb unitárius-e Thordai Jánosnál.

Engem sokkal jobban inspirál annak a lehetősége, hogy az előttem álló és jórészt még feldolgozatlan szövegkorpusz a korábbi tapasztalataimtól eltérő olvasási módokkal ismertet meg. Ehhez viszont a források és a forrásokban található szövegek sajátos törvényszerűségeit kell feltárni, ami bizonyára sajátos módszertant és olvasási stratégiákat is követel. Meg kell találni a megfelelő kérdéseket, amelyeket feltehetünk a szövegeknek, és meg kell tudni hallani a szövegek által adott sajátos válaszokat. Nem biztos, hogy ugyanúgy (vagy kizárólag ugyanúgy) kell majd olvastatnunk Bogátit, mint általában olvastatunk 16. századi szövegeket. Én már most biztos vagyok benne, hogy az a kéziratossági hagyomány, amely változataiban megőrizte Bogáti *Psalteriumát*, nem csak e megőrzés miatt érdekes. Az egyes források különbözőképpen olvasták, olvastatták és értették Bogáti zoltárait, sőt, esetenként más-más szövegekből indultak ki. Nem csupán eltérő *Psalteriumokat* hoztak létre, hanem eltérő *Psalteriumokat* olvastak. Vagyis az egyes források nemcsak különböző értelmezései a *Psalteriumnak*, hanem maguk is különböző szövegek, amelyek megnyitják a lehetőséget az újabb és újabb jelentésszóródás előtt.

A források elemzése és értelmezése azért nélkülözhetetlen, mert bennük érhető tetten Bogáti szövegeinek recepciója. Ha a *Psalteriumot* mint szövegkorpuszt a források felől szemléljük, akkor a szöveget működése közben pillanthatjuk meg. Nem az a fő kérdés, hogy tudunk-e olyan szövegállapotot létrehozni, amely közelít a Bogáti által leírt szöveghez, vagy akár a Bogáti vélt szándékaihoz közel álló szövegállapothoz. Inkább az, hogy a létrejött szöveg mit állított magáról, milyen akart lenni, hogyan működött. Ha találok egy metrikai hibát, esetleg kideríthetem, hogy a szerzőtől eredt-e, de a kérdés mégis az: állítja-e magáról a szöveg, hogy metrikailag konzisztens akar lenni, ha igen, meddig terjed a szöveg konzisztenciája, az adott hiba valóban hiba-e, vagy van mögötte logika. Ezek megértéséhez és felfejtéséhez viszont mindképp meg kell ismerni azt a poétikai és költészettörténeti hagyományt, amelyben a *Psalterium* létrejött. Úgy is fogalmazhatnék, hogy nem elégszem meg azzal, ha sikerül detektálnom a későbbi források változtatásait. Jobban érdekel, hogy miért történt az adott változás, milyen poétikai kontextusban jött létre, milyen költészeti hagyományok konfliktusa magyarázza a másoló cselekedetét. Nem arról van-e szó, hogy a másolásakor két egymástól eltérő szövegvilág találkozik, amelyek más szabályrendszerekkel, ismeretekkel, verstani és poétikai kontextusokkal rendelkeznek, és feszültségbe kerülnek egymással. Az eltérés pedig lehetőséget nyújt arra, hogy

megértsem a különböző költészeti hagyományok és az abban létrejött, illetve létrejövő szövegek működését – és végül magát az irodalmat.

Ezek után talán érthető, hogy miért Horváth Iván monográfiájának címét parafrazeáltam disszertációm alcímében. Már most jelezni kell azonban, hogy dolgozatom egyáltalán nem nyújtja még csak közelítőleg sem Bogáti költészetének olyan módszeres és alapos strukturalista elemzését, mint Horváth Iván könyve Balassi költészetéét. De nem is állt szándékomban ez. Mint később látni lehet majd, különböző kontextusokat és módszertanokat mutatok be, melyek némelyike egészen távol áll a történeti poétika szemléletétől. Az irodalomtörténeti adatok felől haladok a szövegek és az értelmezések felé. Dolgozatom elején átfogóan elemzem a forrásokat és a *Psalteriumot*, az egyes zsoltárok értelmezése inkább csak segíti az érvelés menetét, de még nem járom be azokat a távlatokat, amiket ezek a rövid szövegelemzések nyitnak. A dolgozat vége felé azonban mindinkább nagyobb szerepet kapnak az egyes zsoltárok és verscsoportok interpretációi, és a megnyíló történeti és poétikai távlatok egyre inkább árnyalják az egészről alkotott képet. Így jutok tehát el *Historiától* az *Interpretatióig*, miközben a *Historiát* is kommentárokkal látom el, és az *Interpretatio* is a történeti kontextusokat értelmezi – ahogyan Bogátinál is láthatjuk.

*

A disszertáció első két fejezete a *Psalterium* kézirat szöveghagyományát veszi górcső alá. A *Források* címűben főként szakirodalmi állításoknak járok utána. A Bogáti-életmű kutatása számos félreértést és hibás adatot görgeszt maga előtt. Egyes szerzők sokszor korábbi sejtéseket vagy feltételezéseket tényekként vesznek át, vagy úgy hagyományoznak tovább állításokat, hogy az azokat alátámasztó érvekkel nem értenek egyet. A szakirodalom működéséből kifolyólag a tényekké előlépő feltételezéseket sokszor csak akkor lehet kiütni pozíciójukból, ha helyükbe egy kellően meggyőző, az előzőnél biztosabb feltételezést tudunk állítani. Erre viszont nem mindig van mód. Márpedig akkor is fontos lenne, hogy a feltételezéseket feltételezéseként kezeljük, ha csak újabb feltételezéseket tudunk melléjük állítani. Dolgozatom első felében azt az eljárást követem, hogy megmutatom a tények tartott feltételezések eredetét, az azt megalapozó érveket, adatokat. Sok esetben kiderül, hogy sokkal több érv szól a hipotézis ellen, mint mellette. Legtöbbször azért nem vetettük még el a feltételezést, mert megszoktuk, hogy van, és azt gondoljuk, hogy valaki biztosan bebizonyította valaha. Ezek a feltételezések azonban

gúzsba kötik a további gondolkodást, ezért sok esetben elvetésük (vagy kétségbe vonásuk, zárójelbe vételük) nagyobb haszonnal jár, mint megtartásuk. Fontos tehát azt is belátni, hogy mit nem tudhatunk, hiszen akár egy-egy forrás névadása is befolyásolhatja a szövegek értelmezését.

A *Psalterium* elsősorban 17. századi szombatos kéziratokból ismert, talán ez is lehet az oka, hogy a tudományos kutatás számára igen hamar összefüggésbe került a szombatos egyházalapító, Péchi Simon nevével, noha ez a kapcsolat egyáltalán nem biztos, hogy fennállt, vagy legalábbis nincs megnyugtató érvünk erre nézve. Péchi Simon személye azért lényeges a zsolttárok szempontjából, mert hozzá eljuthattak a *Psalterium* szerzői kéziratai. Vagyis ha valaki egy kézirat készülése mögött valamilyen okból Péchi Simon közreműködését sejtí, azzal implicit módon azt is állítja, hogy a kézirat a Bogáti-autográf alapján készült. Az életrajzi adatok és a források keletkezésére vonatkozó feltételezések tehát a szövegahagyomány és az egyes szövegek értelmezése is kihatással vannak.

A *Stemma* című második fejezet részben folytatja az életrajzi eseményekre, valamint a források keletkezésére és viszonyaikra vonatkozó adatok kritikáját, de itt már sokkal inkább mikrofilológiai elemzések segítségével igazodom el. A források vizsgálata során a szövegkritika hagyományos eszköztárát használom, megmutatva, hogy milyen esélyei vannak a lachmanni módszer alkalmazásának ezen a korpuszon. Az elemzések során megmutatkoznak a klasszikus módszer korlátai, de igen fontos belátásokhoz csak úgy juthatunk el, ha a szöveget ezzel a módszerrel is megfaggatjuk. A mikrofilológiai elemzések részben alátámasztják az első fejezet legfontosabb eredményeit. A második fejezetben két exkurzus mutatja meg elvágyódásomat a szövegközelibb elemzések irányába. Ezek olvashatók lennének különálló elemzések formájában is, sőt, nyilván tovább lehetne bővíteni őket. A verselemzések ezen a ponton mégis inkább mélyfúrások csak, amelyek a fejezet gondolatmenetének alátámasztására szolgálnak. Itt az egyes szövegek értelmezése még inkább csak segíti a mikrofilológiai elemzést, alátámasztja egy-egy kifejezés vagy verstani megoldás hitelességét. Az irodalomtörténet itt még a *szövegkritika segédtudománya*.

Az *Antitrinitáriusok* című harmadik fejezetben a zsolttárfordítást és a későbbi forrásokat abban a szociokulturális és politikai térben helyezem el, amelyben létrejöttek. A korabeli Erdély politikai tekintetben meglehetősen mozgalmas volt. A felekezeti harcokkal kapcsolatos újabb szakirodalom intencióit követve a források létrejöttét is egy sokkal finomabb felbontású rendszerben helyezem el, mint az eddigi, szombatos–unitárius ellentétben gondolkodó tanulmányok. Itt tulajdonképpen az egyháztörténeti szakirodalom-

mal szembesítem az első fejezetben megkérdőjelezett állításokat. Eközben persze muszáj írnom a *Psalterium* jelentésrétegeiről, retorikai és poétikai struktúráiról, a fordítást létrehozó elvekről, bibliakritikai elköteleződésekről, és be kell mutatnom a fordítás forrásvidékét. Vagyis újabb megközelítésben bizonyítom azt a módszertani felvetést, hogy a fordítás elkészülte és későbbi terjedése vizsgálható ugyanarról a horizontról.

A Bogáti zsoltárainak metrikájáról szóló negyedik fejezet két alfejezetre oszlik, és az első részében a *Psalterium* által használt versformákat és az általános tendenciákat mutatom be: azt a verstani és dallami korpuszt, ahonnan Bogáti saját verseinek mintáját veszi, és azokat a sajátos eljárásokat, ahogyan Bogáti használja e metrikai mintákat és dallamokat. A *Psalterium* felfogható mint egyfajta kanonizációs gesztus. Bogáti a régi magyar dallamok és versformák egy lehetséges gyűjteményét, antológiáját kívánta létrehozni. Ebben a kiválasztásban nemcsak az hangsúlyos, hogy a gyűjteménybe mi került be, hanem hogy mi nem. Különösen fontos a zsoltárok epikus jellegű formákkal vagy kifejezetten históriás dallamokkal való kapcsolata. A nótajelzéseknek Bogáti esetében is nagyon fontos poétikai funkciójuk van, elemzésem tehát arra is kitér, hogyan vesznek részt a versformák, nótajelzések és dallamok a zsoltárfordítások szövegének jelentésképzésében. A historikus dallamok például azt erősítik, hogy a zsoltárkönyv históriaként olvasandó, vagyis *lött dolog*, és nem prófécia.

A mintául választott dallamok a jelentésképzésen túl a *Psalterium* költészettörténeti beágyazottságára is reflektálnak, de nem csak a fordítás metrikai kontextusát mutatják meg. A *Psalterium* át is formálja ezt a hagyományt: Bogáti azon túl, hogy felhasználja ezeket a dallamokat, sok esetben új jelentésekkel tölti föl a mintául választott énekeket, vagy éppen a dallamhoz kapcsolódó kulturális jelentések elmozdítása, megváltoztatása, cseréje a célja. Az egyházi énekek újraírásáról, egyfajta palimpszesztről van szó: a korábbi ének által működésbe hozott formák egy új teológiai tartalomnak adnak helyet. Az *Ünnep* című alfejezetben egyetlen metrumom keresztül mutatom be ezt az eljárást.

Már a dolgozat első felében is foglalkozom azzal a kérdéskörrel, hogy Bogáti historikus értelmezést középpontba állító fordításpoétikája miként kerül szembe a korszak (vallásos) énekköltészetének poétikai elvárásaival. Első közelítésben úgy tűnik, hogy a szövegek leginkább azért kerülnek konfliktusba a korabeli elvárásokkal, mert a zsoltárok kontextus- és szöveghűsége és a Bogáti által működtetett forráskritika nem enged a fordításba keresztény értelmezéseket beszűrődni. Az utolsó két fejezet ezt a képet igyekszik árnyalni. Az *Angyalok* című a nyomtatásban legkorábban megjelenő 8. zsoltár szövegközeli értelmezését kíséri meg. A fordítást szorosan összeolvasva a különböző

kiadásokban megjelenő bibliai textusokkal, jól láthatóvá válik, hogy miben tér el Bogáti ezektől. Az eltérésekben tetten érhető az az eljárás, ahogyan az értelmezés beleíródik a zsoltárfordítások verses szövegébe. Bár Bogáti kontextualizáló eljárása alapvetően különbözik a korabeli gyülekezeti énekek krisztianizáló szövegszervezésével, és ennek megfelelően más poétikai struktúrákat is hoz létre, de mégis hasonló dologról van szó: Bogáti is elmozdul a szöveghűségétől, csak más módon és más irányba. Az utolsó két fejezet ezeket a módokat mutatja ki, minél nagyobb hangsúlyt fektetve a különbségek kidomborítására is.

Az utolsó fejezet ugyanezt az elemzési szempontot viszi végig, de nem egy zsoltáron, hanem egy tematikus szemponton keresztül. A reformáció kálvinista és unitárius irányzata többé-kevésbé a templomi hangszerjáték tiltása mellett volt. Ez megjelent az egyházi költészetükben is: a zsoltárfordításokból általában kihagyták a bibliai textusokban található hangszereket. Bogáti fordításai nem követik ezt a tendenciát, de itt sem csak a szöveghűség áll szemben a korabeli liturgikus igényekkel. Bizonyos esetekben akkor is szerepeltet hangszert a *Psalterium*, amikor a bibliában nem találunk. Bogáti zsoltárainak sajátos eljárása lehetőséget ad a felhasznált bibliakiadások és bibliai kommentárok feltérképezésére, de ugyanúgy arra is, hogy a forrásokhoz való viszony, felhasználásuk módja is elemezhetővé váljon. Nem csak a szövegváltozatok mögött megbújó értelmezések kimutatása a célom. A fejezet által mozgatott szövegkorpusszal egyben módszertani javaslatot is teszek arra, hogy a *Psalterium* értelmezésekor milyen bibliakiadásokat és kommentárokat érdemes bevonnani az elemzésbe.

Kutatásom tehát egy életmű nyitva hagyott kérdéseire keres válaszokat. Ám nem célom kész válaszokat adni, csupán újabb, valószínűbb lehetőségeket felvázolni, sőt, időnként én is újabb kérdéseket teszek föl. Eközben igyekszem minél jobban a forrásokra és az elérhető adatokra támaszkodni, másrészt a Bogáti-életművet egy tágabb kontextusban, a régi magyar vers kontextusában vizsgálom. Felmutatom azokat a poétikai jegyeket, amelyek egyedivé – vagy csak nagyon mássá – teszik Bogáti *Psalteriumát*. Eközben feltárom poétika és teológia kapcsolatát, vagyis hogy milyen teológiai meggyőződések motiválták Bogáti poétikai eljárásait, és ezek hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy Bogáti zsoltárai a saját korában nem váltak használttá és kanonikussá – vagy legalábbis gyülekezeti énekekké.

A dolgozatban a *Zsoltárok könyve* héber szöveg szerinti számozását és beosztását használom, mivel Bogáti is ez alapján számozza zsoltárait. Amikor a *Biblia* szövegét magyarul idézem, és nem jelzem a pontos forrást, akkor mindig a Magyar Bibliatársulat új fordítású bibliájának szövegét idézem, annak hivatkozási rendjét használva. Egészen pontosan az alábbi kiadást: *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése (magyarázó jegyzetekkel)*, Budapest, Magyar Bibliatársulat–Kálvin János Kiadó, 2010. Amikor ettől eltérek, és más bibliakiadást használok, azt mindig külön jelzem. Nem tartom jónak azt a megoldást, amikor filológiai dolgozatokban a biblia szövegét hivatkozás nélkül idézik, különösen pedig azt nem, amikor a Károli-féle kiadást. Bár a Károli-féle kiadás ma is nagy népszerűségnek örvend szabatos szövege miatt, és a biblia napi forgatására kétség kívül megfelel, ez a kiadás azonban számos változtatáson és javításon esett át az első, vizsolyi kiadás óta, szövege ma jórészt 19. századi állapotot tükröz. Vagyis a ma elérhető Károli-féle kiadások idézése azt a hamis illúziót keltheti, hogy az idézett szöveg a 16. század végén is létezett. Az új fordítású biblia épp azért lehet megfelelő kontrollszöveg, mert ettől a kiadástól független, és a legújabb kutatásokon alapuló szövegkiadáson alapul. Éppen ezért a dolgozatban „Károli-féle fordítás” vagy „vizsolyi kiadás” alatt mindig az első, 1590-es vizsolyi kiadást értem: *Szent Biblia*, Vizsoly, 1590 (RMNy 652).

Állandó rövidítéseket használok a források, versek és dallamok egyértelmű beazonosítására – általában az első említésükkor. A nyomtatványok esetén a *Régi magyarországi nyomtatványok* (Budapest, Akadémiai, 1971–), illetve a *Régi magyar könyvtár* (kiad. SZABÓ Károly, I–II, Budapest, MTA, 1879, 1885.) kötetekben kapott sorszámuakat adom meg, az alábbi formában: „RMNy 222”, illetve „RMK I 1558”. A kéziratokat a Stoll Béla által szerkesztett bibliográfiában (*A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája [1542–1840]*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002².) kapott elnevezésükkel hivatkozom, de első említésükkor megadom a bibliográfiában kapott sorszámuakat is az alábbi módon: „Stoll 22”. A 16. századi versek esetében a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* című adatbázisban (FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZÖNYI Etelka, VADAI István, HORVÁTH Andor, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.3. kiadás, <https://f-book.com/rpha/v7/index.php>.) kapott számuakat adom meg: „RPHA 2004”. A 17. századi verseket a *Régi magyar költők tára* című sorozat (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 1–17, lásd itt: <http://textologia.iti.mta.hu/csv/kiadvany.php?item=8>) kötetiben kapott sorszámu alapján azonosítom: „RMKT XVII/5, 87. sz.” –

a sorszámra utaló rövidítéssel különböztetve meg azoktól az esetektől, amikor ugyanezen kötetek oldalszámára hivatkozom. A *Régi magyar dallamok tára* első kötetében (CSOMASZ Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, kiad. FERENCZI Iлона, Budapest, Akadémiai, 2017², I–II.) található dallamok esetében az első és a második, bővített kiadás sorszámát egyenlőségjellel elválasztva adom meg, első helyen az újabb kiadás sorszámát feltüntetve: „RMDT 1, 24=18”. A *Régi magyar dallamok tára* második kötetére (PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970.) a kötetszámmal és a dallam sorszámával utalok: „RMDT 2, 262”.

Végül meg kell említenem, hogy a disszertáció elkészítésében mérhetetlenül nagy segítségemre volt a pécsi Bogáti-kutatócsoportban végzett közös munka. Etlinger Mihállyal, Gál Emőkével, Pap Balázssal és Varga Rékával közösen kezdtük el a *Psalterium* forrásainak modernizált átírását és a variánsok összehasonlítását. A munkám során sokszor támaszkodtam ezekre az átíratokra, noha a dolgozatban mindig az eredeti források alapján készített saját átírataimat közöltem. A második fejezetben olvasható szöveg-összehasonlítások korábbi változatát az Etlinger Mihállyal, Gál Emőkével és Varga Rékával közösen összeállított TDK-dolgozatunkban írtam meg első ízben, bár disszertációmban az ott levont következtetésekkel vitába szálllok. Etlinger Mihállyal több közös tanulmányt megjelentettünk a témában. Mint majd láthatóvá válik, a közös viták során létrejött szövegekkel azóta is dialektikus viszonyban vagyok: ezekre mindig mint független szövegekre hivatkozok, és sok helyen élek kritikával az azokban leírtakkal szemben. Mindazonáltal ez a dolgozat sem jöhetett volna létre a Bogáti-kutatócsoport ma is folyamatos és élénk vitái nélkül, és azt remélem, a dolgozatnak ez a kontextusa is láthatóvá válik a következő fejezetek során.

Historia

ELSŐ FEJEZET

Források

„Minden szöveg többes számú”

(Horváth Iván)

1.

A teljes *Psalterium* máig nem jelent meg nyomtatásban, a zsoltárok modern kiadásai között azonban van egy nyomtatott és egy teljes. Az első, nagyobb mennyiségű zsoltárt közlő nyomtatott kiadás a Magyar Helikonnál 1979-ben megjelent szemelvényes kiadás, melynek közreadói Gilicze Gábor és Szentmártoni Szabó Géza.¹ Ebben a kötetben hetven zsoltár jelent meg modernizált átiratban, és a sajtó alá rendezők kottákat is közöltek. A válogatás alapelve a szerkesztők bevallása szerint esztétikai volt, de helyet kaptak a „legkedveltebb”, „legbogátisabb” zsoltárok is, valamint céljuk volt a Bogáti által használt különböző versformák bemutatása is.² Hézagpótló munkáról van szó, még ha szövegkritikai problémákat nem is feszeget. Erről a kiadás maga is nyilatkozik: „Következetesen elhagytuk – olykor szomorú szívvel – a textológiaiailag problematikus zsoltárokat. Megjelentetésük – és a teljes, egységes egészet képező zsoltárkönyvé – a kritikai kiadás feladata lesz.”³

Az első teljes, mind a 151 zsoltárt tartalmazó *Psalterium*-kiadás elektronikus formában jelent meg, ennek Gilicze Gábor volt a közreadója.⁴ Gilicze szövegkiadása szerkesztői kiadás, vagyis a szerkesztő jelentősen belenyúlt a szövegekbe, nem csak modernizálásról vagy a helyesírás korszerűsítéséről van szó. Erről a kiadás előszavában is olvashatunk: „Olyan mai Bogáti-szöveget kívántam kialakítani, mely – a hajdani szerző szándéka szerint – bárki számára irodalmi értékű verseket nyújt. [...] A szövegek mai nyelvhez és helyesíráshoz való közelítését tűztem ki célul, az eredetit szóról szóra követtem, csak nyolc-tíz esetben iktattam be érthetőbb vagy ízlésesebb szinonimát. A nyelvjárási és régies szóalakokat (pl. tü, kazdag, kedig, miá stb.) az akkor is létezett, de

1 BOGÁTI Fazekas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, Budapest, Magyar Helikon, 1979.

2 *Uo.*, 263–264.

3 *Uo.*, 264.

4 BOGÁTI Fazekas Miklós, *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>.

ma egyedül irodalmi formára (ti, gazdag, pedig, miatt) módosítottam. A nem autográf kézirat személy- és helyneveit az 1975-ös ökumenikus Zsoltárok könyve-kiadás szóalakjaihoz igazítottam, pl. Asaf helyett Ászáf szerepel. Az írásjelek – főként soron belüli – értelmező használatát a nyelvi és ritmikai szerkezet világos tagolásához láttam szükségesnek. Egyszóval az elidegenítő effektusok eltávolításával a műegész versszerzői és egyben költői értékeire hívnám fel a figyelmet emez első teljes kiadásban.” Hogy mi számít elidegenítő effektusnak, az ebben az esetben a szerkesztő szándékán és döntésain múlt. A tulajdonnevek átírása éppenséggel meg is változtathatja a Bogáti esetében nem mindig egyértelmű, sokszor igen bonyolult ritmikai tagolást, és bizonyos szempontból nézve ezek maguk is lehetnek elidegenítők.

Van egy árulkodó kifejezés az előszó idézett részében. A „nem autográf kézirat” említése Gilicze részéről talán arra akarja felhívni a figyelmet, hogy a fennmaradt szöveg nem Bogáti nyelvjárását, szóalakjait, ejtését, helyesírását tükrözi, hanem a másolóét, vagyis miért kellene tekintettel lenni ezekre. Horváth Iván *Még távolabb a betűhűségtől* című tanulmányának érvelése szerint „a történeti hűséghez ragaszkodó szövegkiadó sem lehet kivétel, éppen, mivel ragaszkodik a történeti hűséghez. Neki is a saját nyelvjárásában (a mai Budapest értelmiségi szociolektusában) kell Balassit olvasnia és olvastatnia.”⁵ Gilicze kiadása hasonló elvet követ, a különbség az, hogy Gilicze nem „a mai Budapest értelmiségi szociolektusára”, hanem a „ma egyedül irodalmi formára” hivatkozik. Ennek alkalmazásával csak az a probléma, hogy a Bogáti-kutatás még nem tart ott, mint ahol a Balassi-kutatás akkor, Horváth Iván cikkének megjelenésekor (2008-ban) tartott. Nem tudható, hogy a Gilicze által használt kézirat milyen „távol” van az autográftól, és Bogáti akrosztichonjai és rímei szintén sokat elárulhatnak majd Bogáti (vagyis az autográf) nyelvállapotáról, mint ahogy ezt Horváth Iván Balassi esetében is kiemeli. Gilicze kiadása valóban úgy olvastatja Bogáti szövegét, ahogyan egyes korabeli másolók is: az adott olvasóközönség vagy akár kifejezetten a saját nyelvállapotához, olvasási igényeihez igazítja a szöveget. Bogáti *Psalterium*ának másolói között is van olyan másoló, aki így jár el, de nem mindegyik. Erre később még kitérek.

Mint látjuk, egyik kiadás sem tud, és vállaltan nem is akar adalékul szolgálni a *Psalterium* textológiai problémáihoz. A pécsi Bogáti-kutatócsoport évekkel ezelőtt elkezdte a *Psalterium* különböző szövegváltozatainak átírását és összehasonlítását, számos

5 HORVÁTH IVÁN, *Még távolabb a betűhűségtől = A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. ÁCS PÁL, SZÉKELY JÚLIA, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2008, 25–27, 27.

eredménnyel szolgálva a majdani kritikai kiadás számára. Céljuk kettős. A munkacsoport kiáltványszerű, programatikus szövegét hosszabban idézem: „Egyrészt elkészíteni a Psalterium kritikai kiadását, tehát rekonstruálni a szerzői szöveget, ami által felmutathatjuk Bogáti költészetét a maga egyediségében és bonyolultságában. Célunk így ellentétes Gilicze Gáboréval. Nem egy általunk vélt helyes úton szeretnénk vezetni az olvasót, hanem hagyni a szöveget, hogy a maga eredetiségében hasson az értelmezések sokaságával. [...] a kritikai kiadás mellett egy olyan új szemléletű szinoptikus kiadást képzeltünk el, ahol párhuzamosan olvashatóak a szövegek különböző forrásainak átiratai. Így meg tudjuk mutatni a változatoknak azt a sokaságát, amit a későbbi hagyomány alakított a zsoltárokon. Véleményünk szerint ez legalább annyira fontos, mint egy kritikai kiadás létrehozása. Ugyanis a Bogáti zsoltárok valódi léte akkor indult, amikor elkezdtek használni, énekelni őket. Ám a használattal párhuzamosan a használók maguk is alakítottak a szövegen, hogy használhatóvá, érthetővé tegyék. Ez jelenti azt, hogy a szövegek éltek egy adott befogadói közösség számára.”⁶ Ennek a többféle szemléletnek már a szövegek vizsgálata során is meg kell jelennie. A következő fejezetekben én is különböző szövegfelfogásokat használok, és mutatok ki az egyes forrásokban, hogy különböző irányokból megvilágíthatom a *Psalterium* szöveghagyományát, valamint bemutathassam a szövegek jelentésképzésének különböző stratégiáit és lehetőségeit. A pécsi munkacsoport a források átírásának igen nagy részét elvégezte, ezeknek egy részét én is felhasználok szövegösszehasonlításaimban.

2.

Rövid áttekintést nyújtok Bogáti zsoltárainak forrásairól. Csak az 1700-ig elkészült kéziratokat és nyomtatványokat sorolom fel, és mindenhol a ma elfogadott és kurrensnek tartott bibliográfiákban található adatokat adom meg, egyelőre mindenféle megjegyzés és módosítás nélkül. Az időkorlát alól egy esetben teszek kivételt: a *Magyari Péter kódexe* 1704-ben készült, a szöveghagyomány szempontjából mégis elég jelentős forrás ahhoz, hogy áttekintésemben helyet kapjon, és a későbbi elemzésekben is fontos szerepet kap. Az egyes zsoltárokat tartalmazó források közül a szakirodalom által szombatosnak és

6 ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron, VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, TDK-dolgozat, Pécs, kéziratban, 2012, 3–4.

unitáriusnak tekintett forrásokat külön veszem, mivel ez a megkülönböztetés a szöveghagyomány felől nézve is jelentőségre tesz szert, a legtöbb, később külön is jellemzett és elemzett forrás ezek közé tartozik, és magáról a szombatos–unitárius megkülönböztetésről is lesz szó egy későbbi fejezetben.

Bogáti *Psalterium*át valaha tejes egészében tartalmazó kéziratok:

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex (Stoll 22), 1607–1608.

Jancsó-kódex (Stoll 31), 1615–1618.

Péchi Simon-énekeskönyv (Stoll 33), 1615.

Mátéfi János kódexe (Stoll 39), 1620–1634.

Abasfalvi zsoltárkönyv (Stoll 53), 1631.

Kövendi János-kódex (Stoll 105), 1679.

Magyari Péter kódexe (Stoll 167), 1704.

Bogáthi-psalterium töredéke (Stoll 69), 17. század első fele.

Bogáthi-zsoltárok töredékei (Stoll 1030), 17. század.

Egyes Bogáti-zsoltárokat tartalmazó kéziratok:

(*A forrásban megtalálható*

Szombatos

zsoltárok sorszáma.)

Kissolymosi Mátéfi János-énekeskönyv (Stoll 34), 1616–1633. 23, 34, 92.

Árkosi János kódexe (Stoll 35), 1617–1626. 19, 29, 97, 113.

Unitárius

Toroczkai Máté graduálja (Stoll 1005), 1601. 33, 85, 90, 95.

Csonka antifonálé (Stoll 143), 1607–1632. 8, 29, 33, 85, 92, 104.

Bölöni-kódex (Stoll 30), 1615–1621. 8, 16, 29.

Kassai István toldaléka (Stoll 1009), 1629. 50.

Thordai-kódex (Stoll 80), 1657 előtt. 104.

Bölöni Pálfi András zsoltáros könyve (Stoll 126), 1693, 1756. 23.

Komjászegi graduál (Stoll 137), 1697 után. 8, 29, 33, 44, 85, 90, 92, 104.

Unitárius graduál (Stoll 138), 1697 után. 8, 29, 33, 44, 85, 90, 92, 104.

Graduale sacrum (Stoll 140), 1699–1702. 8, 29, 33, 85, 90, 92, 104.

Erdélyi graduál-töredék (Stoll 144), 17. század. 33, 44.

Egyéb

Kuun-kódex (Stoll 40), 1621–1647. 1.

Czerey János-énekeskönyv (Stoll 55), 1634–1651. 29.

Balogi cancionale (Stoll 82), 1659. 8.

Nyomtatványok:

Unitárius

RMNy 983, Kolozsvár, 1602–1615. 8, 29, 33, 44, 46, 72, 74, 85, 90, 92, 95, 139.

RMNy 1290, Kolozsvár, 1623. 29.

Isteni dicsíretetek (RMNy 1541), Kolozsvár, 1632.

8, 29, 33, 44, 46, 72, 74, 85, 90, 92, 104, 139.

Isteni dicsíretetek (RMK I 1503), Kolozsvár, 1697. 8, 29, 33, 44, 85, 90, 92, 104.

Imádságos és énekes [...] könyvecske (RMK I 1558), Kolozsvár, 1700.

1, 4, 15, 23, 29, 62, 104, 146, 151.

Egyéb

Keresztyéni énekek (RMNy 886), Debrecen, 1602. 8.

Pécseli Király Imre: *Catechismus* (RMNy 1630), Lőcse, 1635. 29.

Csak a 8. zsoltárt tartalmazó további gyülekezeti énekeskönyvek:

Keresztyéni énekek, Debrecen, 1610;⁷ RMNy 1107, Debrecen, 1616; RMNy 1205, Debrecen, 1620; RMNy 1438, Lőcse, 1629; RMNy 1523, Debrecen, 1632; RMNy 1628, Lőcse, 1635; RMNy 1816, Bártfa, 1640; RMNy 1940, Lőcse, 1642; RMNy 2254, Várad, 1648; RMNy 2406, Várad, 1651; RMNy 2532, Lőcse, 1654; RMNy 2564, Várad, 1654; RMNy 2624, Várad, 1655; RMNy 3034, Kassa, 1662; RMK I 1155/B, Lőcse, 1673; RMK I 1175/B, Kolozsvár, 1675; RMK I 1183, Lőcse, 1675; RMK I 1244, Kolozsvár, 1680; RMK I 1384, Kolozsvár, 1690; RMK I 1389, Lőcse, 1690; RMK I 1410, Lőcse, 1691; RMK I 1460, Lőcse, 1694; RMK I 1493/B, Lőcse, 1696; RMK I 1499, Debrecen, 1697; RMK I 1553, Debrecen, 1700; RMK I 1559/A, Kolozsvár, 1700.

Az adatokból látható, hogy a zsoltárszövegek terjedését csak a 17. század elejétől követhetjük nyomon. Toroczkai Máté unitárius püspök 1601-es, mára elveszett graduáljába, a kézirat későbbi leírása szerint, négy Bogáti-zsoltárt jegyeztek le – ez a legkorábbi adatunk a zsoltárok forrásairól. A különböző nyomtatott énekeskönyvkiadásokban összesen húsz zsoltár jelenik meg – 1., 4., 8., 15., 23., 29., 33., 44., 46., 62.,

7 Az újonnan felfedezett énekeskönyvet 2015-ben ismertette SZALAI Béla, *Egy könyvészetileg ismeretlen debreceni református énekeskönyv 1610-ből*, Magyar Könyvszemle, 131(2015), 200–203.

72., 74., 85., 90., 92., 95., 104., 139., 146., 151. –, legalábbis ma ezekről tudunk. Szentmártoni Szabó Géza szerint a megjelent zsoltárok és a Bogáti zsoltárokra utaló „nótajelzések alapján mintegy harminc közismertnek mondható zsoltárt jelölhetünk meg”.⁸ Az első nyomtatott megjelenés ismereteink szerint az Újfalvi Imre által 1602-ben kiadott debreceni gyülekezeti énekeskönyv, ebben a 8. zsoltár kap helyet (RMNy 886, 8r). Ez a zsoltár a század során az összes olyan protestáns gyülekezeti énekeskönyvben megjelenik, amely az 1602-es kiadás zsoltárrészét veszi alapul. Vagyis a 8. zsoltárnak van harminc nyomtatott megjelenése, noha ez semmi többről nem árulkodik, mint hogy a 17. századi református és evangélikus énekeskönyv-kiadások sok tekintetben (például a zsoltárrész kialakításában) az 1602-es edíció alapulnak.⁹

Ez azt is jelenti, hogy a húsz nyomtatásban is megjelenő zsoltárból tizenkilenc csak az unitárius kiadásokra korlátozódik. Az unitárius énekeskönyvekben rendre több darabot is találunk, már a legkorábbi fennmaradt kolozsvári unitárius kiadásban is tizenkettőt (RMNy 983). De a megjelenő zsoltárok korpusza a század során tovább nő. Az 1632-es énekeskönyvben – a korábbihoz képest – újonnan jelenik meg a 104. zsoltár, majd az 1700-as ima-énekeskönyvben hét új darab kap helyet.

Az unitárius kéziratokban helyet kapó énekek nagyrészt lefedik a nyomtatásban is megjelenteket, egyedül a 16. és az 50. zsoltárnak nem tudunk nyomtatott forrásáról. Az unitáriusok kéziratos énekeskönyveinek története szorosan kapcsolódik a nyomtatott kiadásokéhoz. A 17. század végi kéziratos graduálokról tudni lehet, hogy nyomtatott kiadvány másolatai, a *Csonka antifonálé* kapcsán már kétséges, hogy megelőzi vagy követi-e a hozzá közel álló nyomtatott gyűjteményt, míg bizonyos kódexek, például a *Bölöni-kódex* egészen sajátos elrendezést követ. A megjelenő zsoltárok sorszámból is sejthetünk bizonyos kapcsolódásokat, de hiba volna, ha könyvtörténeti összefüggéseket csupán az énekeskönyv szerkezete alapján vonnánk le. A mikrofilológiai vizsgálatok az első ránézésre evidens összefüggéseket árnyalni, sok esetben módosítani tudják. Éppen ezért, az unitárius hagyomány ilyen mélységű vizsgálatára és a szövegtörténet feltárására dolgozatom nem vállalkozik, viszont épp a Bogáti-zsoltárok kapcsán végzett s végez most is ilyen irányú kutatásokat Etlinger Mihály. A néhány zsoltárt tartalmazó kéziratokkal a *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány* című tanulmánya

8 BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 263.

9 H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 141–309.

foglalkozik.¹⁰ Kifejezetten a *Csonka antifonálé* és a nyomtatott kiadások közti kapcsolatról *A tyúk vagy a tojás?* című dolgozatában írt.¹¹ *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal* című cikkében a nyomtatásban megjelenő zsoltárok hagyományozódásának sajátosságait elemzi.¹² A *Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről* című tanulmányában pedig, a kódex elemzésén keresztül, egészen új megvilágításba helyezi az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek történetét.¹³

A szombatos kódexek a szöveghagyomány egy igen sajátos ágát teszik ki. Már az itt felbukkanó zsoltárok – 23., 19., 29., 34., 92., 97., 113. – alapján is részben elkülönül a két szombatos kézirat. A *Kissolyosi Mátéfi János-énekeskönyvnek* és az *Árkosi János kódexének* a szombatos énekhagyomány szempontjából is fontos szerepük van. De még fontosabb, hogy a teljes zsoltárkönyvet tartalmazó kéziratokat is többnyire szombatos énekeskönyvekkel kötötték egybe. Bogáti *Psalteriuma* képezi a zsoltárrészét a *Jancsó-kódexnek*, a *Péchi Simon-énekeskönyvnek*, a *Magyari Péter kódexének*, valamint a polemikus szövegeket is tartalmazó *Mátéfi János kódexének*. A 17. században az unitáriusok is tudtak a teljes zsoltárkönyvről, amit a *Kövendi János-kódex* elkészülte bizonyít. A teljes zsoltárkönyveket tartalmazó kéziratokat ebben a fejezetben részletesen is bemutatom.

A fentiek alapján Bogáti zsoltárainak két markánsan elkülönülő hagyományával számolhatunk. Az egyik a teljes *Psalteriumot* továbbörökítő kéziratot hagyomány, a másik a gyülekezeti énekeskönyvekben nyomtatásban is megjelenő egyes zsoltárok hagyományozódása. A kettő között helyezkedik el a harmadik: az egyes Bogáti-zsoltárokat tartalmazó szombatos énekeskönyvek, melyek funkciójukat tekintve a második csoporthoz állnak közel, ezek is csak egy-egy Bogáti-zsoltárt tartalmaznak, viszont a szombatosok sajátos helyzeténél fogva szövegkorpuszuk soha nem jelenhetett meg nyomtatásban, és a Bogáti-zsoltárok szöveghagyománya is a teljes *Psalteriumokhoz* kapcsolja őket.

- 10 ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány = Annona Nova 2012*, szerk. ÁGOSTON Zoltán, GÖRFÖL Balázs, MOHÁCSI Balázs, NÉMETH Dániel, SCHELHAMMER Zsófia, SZOLLÁTH Dávid, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2013, 23–34.
- 11 ETLINGER Mihály, *A tyúk vagy a tojás? = Mikro & Makro: Fiatal Kutatók Konferenciája*, szerk. LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZATMÁRI Áron, SZILÁGYI Emőke Rita, Budapest, 2013 (Arianna könyvek, 6), 111–124.
- 12 ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Keresztény Magvető, 123(2017), 280–286.
- 13 ETLINGER Mihály, *A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről*, Keresztény Magvető 124(2018), 21–47.

3.

A következőkben a kéziratokról tudható adatokat és a szakirodalom állításait vetem össze. Megfordítom a sorrendet, és előbb írok a zsolttárok hagyományozódásáról, mint a keletkezésükről, mert a későbbi másolatok azok, amelyekhez közvetlenül hozzáférünk: Bogáti autográf kéziratai nem maradtak fenn. Így csakis a későbbi források elemzésén keresztül tudunk közelebb férni a *Psalterium* feltételezett szerzői változatához és annak keletkezéstörténetéhez, és csak a fennmaradt források viszonyainak tisztázása után lehet állításokat tenni a zsolttárkönyv – vagy szerzője – felekezetiiségének kérdése kapcsán.

Már a Bogáti-szakirodalom kezdeteitől élt az a felvetés, hogy Bogáti zsolttárainak fennmaradt szövegei tartalmaznak szombatos értelmezéseket. Ám különbség volt abban, hogy ezt a későbbi szombatos másolóknak vagy magának Bogátinak tulajdonították. Az érvelés során épp ezért fontos szerepet kaptak a források szövegének eltérései. Kohn Sámuel szombatosokról szóló monográfiájában azt a tézist igyekszik alátámasztani, hogy Bogáti a szombatosság atyja, művei a szombatos irodalom korai szövegei. Amennyiben a szövegek eljutottak az unitárius gyülekezetekhez, az azért lehetett, mert a későbbi másolók és szerkesztők unitárius szempontok mentén változtattak a szövegeken.¹⁴ Ezzel szemben alakult ki egy másik típusú érvelés, mely szerint a *Psalterium* unitárius szöveg, ha van is olyan változat, amely szombatos szöveghelyeket tartalmaz, az a szombatos másolóknak köszönhető, vagy legalábbis ők okolhatók érte. Jakab Elek *Bogáthi Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő* című 1880-as cikksorozata ezt az érvelést képviseli. Ez a legkorábbi tanulmány, amely szövegszerűen hasonlítja össze az egyes kéziratokat, és ez alapján von le következtetéseket viszonyokról, bár összehasonlításaiból ő is csak igen kis ízelítőt ad.¹⁵ Kohn Sámuel és Jakab Elek érvelésében az a közös, hogy mindketten evidenciának veszik a szombatos és unitárius felekezet közti markáns határvonalat. Figyelemreméltó, hogy maguknak a szövegeknek a felekezetiiségéről tesznek megállapításokat, de mivel Bogáti felekezetiiségét mindketten evidensnek veszik (csak eltérő prekonceptióval indulnak), más módon rajzolják fel a források viszonyát, majd az általuk eredetinek tartott szöveg felekezetiiségével bizonyítják prekonceptiójukat: Bogáti szombatosságát, illetve unitáriusságát.

14 KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*, Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1899. Vesd össze különösen a hetedik fejezettel: *Bogáthi Fazakas Miklós és zsolttárjai*, 140–156.

15 JAKAB Elek, *Bogáthi Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő*, Keresztény Magvető, 15(1880), 1–14, 159–186, 239–251.

Dán Róbert Bogátiról szóló monográfiájában szintén éles határvonalat von a két felekezet hitelvei között, és fel is vázolja alapelveiket és érvrendszerüket. Ezekkel méri össze Bogáti műveinek érvkészletét és retorikáját, majd bizonyítja, hogy Bogáti az unitárius oldalon van. A záró fejezet summája: „A kortárs unitáriusok felekezetük jelesei között tartják számon, a kortárs szombatosok is unitáriusként említik. Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatosságig nem jutott el.”¹⁶ Ezzel ki tud kerülni abból a körben forgó érvelésből, amely a szöveg és szerzője felekezetiességét egymással bizonyítja. A kérdés eldöntéséhez egyáltalán nem használ szövegkritikai érveket, egyéb műveinek teológiai vonatkozásaival bizonyítja Bogáti unitáriusságát, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ha egy szöveg megenged szombatos értelmezést, még nem biztos, hogy szombatos. Ezzel meghúzza azt a határt, ameddig a szöveg felekezetiességéről beszélni lehet. „A Bogáti-parafrazisok a bibliai szöveg interpretálása mellett természetszerűleg olyan hangulatot hordoztak, ami tökéletesen visszaadta az elesett, könyörgő és isten hatalmában bízó zsoldárszerzők hangját. Mindez pedig rezonált a szombatosok felfogására, annál is inkább, mivel Bogáti tollán kiszélesedtek az események, személyekhez kötődtek az eredetiben névtelen zsolozsmák, és ami nagyon is lényeges: ősi szent köntösben megjelentek a szombatosok által megtartott ünnepek is. E másodlagos értelmezéshez azonban vajmi kevés köze lehetett Bogátinak.”¹⁷ Önmagában is problémás lehet a zsoldárok szombatos és unitárius hagyományozódásának teljes szétválasztása. Molnár Dávid unitárius levéltári forrásokat közlő könyvében rávilágít arra, hogy a szombatos valláson levő főurak és egyházi személyek jelentős befolyással rendelkeztek az unitárius egyházon belül.¹⁸ Az unitárius és szombatos gyülekezetek között különböző intenzitású kapcsolatok lehettek, az azonban bizonyos, hogy ilyen kapcsolatok léteztek.

A korai szakirodalom legfontosabb tanulmányai azok a Bogátiról szóló cikkek vagy könyvfejezetek, amelyek részletesebben elemeznek egy-egy, de néha akár több forrást is. A kéziratokról tett állítások legtöbbször ezekre a cikkekre vezethetők vissza. A szakirodalom másik csoportját a verses bibliográfiák alkotják. Az első Erdélyi Pálé, aki ír a

16 DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 195.

17 *Uo.*, 170.

18 MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2015 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7), 24–25.

Szenterzsébeti Bogáthi-kódexről (bár egyes részeit külön tételként veszi fel a bibliográfiába), a *Jancsó-kódexről* és a *Kövendí János-kódexről*.¹⁹ Ezeket a kéziratokat csak utalásokból ismeri, innen eredhet, hogy adatai nem mindig helytállóak. Az első szombatos bibliográfia Thúry Zsigmondé, aki a kéziratok részletes leírását adja.²⁰ Itt már helyet kap a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódexen* és a *Jancsó-kódexen* kívül a *Péchi Simon-énekeskönyv* és *Mátéfi János kódexe* is, bár ez utóbbira csak nagy nehézségek árán akadt rá a szerző. Szabó T. Attila először csak a kolozsvári Erdélyi Magyar Múzeum forrásainak leírását adja, melyben helyet kap a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* (ő az első, aki erről a kódexről ír),²¹ nem sokkal később azonban elkészít egy teljesebb bibliográfiát is, melyben már mind a hét ma is ismert, teljes *Psalteriumot* tartalmazó kézirat szerepel.²² Szabó T. után Stoll Béla végezte el újra ezt a munkát, és gyűjtötte össze az összes énekes kéziratot. Műve először 1963-ban jelent meg, majd több kiadást, bővülést megért, és vált azóta széles körben használt kézikönyvvé.²³ Így az ebben található adatok általában kánonértékűek, vagy legalábbis sokszor igazabbak, és mindenképp megbízhatóbbak a kutatók számára.

(Szenterzsébeti Bogáthi-kódex)

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található kézirat, amely tartalmazza Bogáthi többi bibliai tárgyú művét is (Jób könyve-parafrázis, Mózes könyve parafrázisai, Énekek Éneke), sőt, azokat csak ez a forrás tartalmazza. A teljes kódex egy kéz írása, a másoló bejegyzései hírt adnak a másolás pontos idejéről és helyéről. A teljes kézirat 1607. december 22. és 1608. február 16. között készült Szenterzsébeten, erről a kódex elején és végén található bejegyzések tanúskodnak: „Scripta in Zent Ersebeth. Anno 1607. 22 Decembris”, illetve „16 Februarij 1608. In Zent Ersebeth” (3r, illetve 166v). A zsoltárrész készülésétől külön bejegyzések igazítanak el: „Scriptum in Zent Ersebet. Anno 1608. 12 Januarij”, illetve

19 ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században*, Magyar Könyvszemle, 7(1899), 40–63, 111–133, 244–269.

20 THÚRY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, 1912.

21 SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratot énekeskönyvei*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 6(1929), 281–304.

22 SZABÓ T. Attila, *Kéziratot énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*, Zälau–Zilah, 1934.

23 *A magyar kéziratot énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1963; második kiadás: *A magyar kéziratot énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002.

„Finis Psalmorum Davjdjtorum in Zent Ersebet Anno 1608 14 februarij” (35v, illetve 154r), vagyis 1608. január 12-én kezdték el másolni a zsoltárokat, és ugyanez év február 14-én készültek el. Ez napi négy és fél zsoltár lejegyzését jelenti. A viszonylag gyors tempó látszik is a kódex írásképen, és lényeges az is, hogy a másoló faltól falig ír, nem töri verssorokra a zsoltárokat.

Szenterzsébet korábban Eőssi András, de ekkor már Péchi Simon birtoka volt, és egyben a szombatosság egyik központja. A kódex variánsai markánsan eltérnek a többi kódexétől, amit már Jakab Elek megemlít: „tudákosságukban több zsoltárnak még alakját s versmértékét is nem átalították megváltoztatni”.²⁴ Jó példa erre az első négy zsoltár, amelyek minden strófakezdő szavukban eltérnek a többi forrástól, így azoktól eltérően akrosztichonjuk sincs. A másoló ezen felül az első zsoltár minden sorába betold egy plusz szótagot – jól láthatóan utólag. De éppen a markáns eltérésekből lehet tudni, hogy annak a Szenterzsébeten készült változatnak, amelynek a legvalószínűbben köze volt Péchi Simonhoz, nincs köze a további hagyományozódáshoz. Egy esetet tudunk mégis: az amúgy is számtalan kérdést felvető *Kuun-kódex* is tartalmazza az 1. zsoltárt, és itt a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* variánsaival korreláló szövegváltozatot találunk. A zsoltárok egyedi szövegváltozatai arra is felhívják a figyelmet, hogy Bogáti többi műve esetén, amelyek kizárólag ebben a kéziratban maradtak fenn, elvileg szintén számolhatunk ilyen mértékű változtatásokkal, ugyanakkor kontrollszöveg híján vagyunk.

A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szerepel a dési komplanáció végrehajtása során elkobzott könyvek és kéziratok listáján. A jegyzék megadja a másolás helyét és idejét, tehát „Kétségtelen, hogy a jelenleg is ismert másolatról van szó.”²⁵ Ez azt is jelenti, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* legkésőbb 1638 óta Kolozsvárott van.

(Jancsó-kódex)

A *Jancsó-kódex* az MTA Könyvtárának (KIK) kézirtárában található. Két részből áll, az első rész Bogáti *Psalteriumát*, a második rész 80 db szombatos éneket tartalmaz. Az elől csonka zsoltárkönyv a 7. zsoltár 7. versszakától van meg, bár a kódex elejére került egy levél, mely az 50. és az 51. zsoltár néhány versszakát tartalmazza. A kódexben négy másoló nevezi meg magát: Gábor deák, Váradi János, Tolnai István és ifjabb Zák Péter,

²⁴ JAKAB, *i. m.*, 182.

²⁵ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai, 1987 (Humanizmus és reformáció, 13), 304.

mind a négyen Kissolymoson másoltak, vagyis a kódex ugyanott készült, ahol a szintén szombatos *Kissolymosi Mátéfi János-énekeskönyv* is. Az első bejegyzés a zoltárkönyv végén, a 105. levél rectóján található: „Vegeszte el ez Soltart Nagy Solymoson niomorgo Gabriel Deak, az eö jo akaro, es bizodalmas Uranak Kús Solymoson lakozando Matefi Palnak hazanal” – az írás idejére nézve nem ad felvilágosítást. Ez az a Gábor deák, aki a *Kissolymosi Mátéfi János-énekeskönyv* első részét (10–176. oldal) másolta 1616 és 1617 között.²⁶ Ez után kezdődik a kódex szombatos része, az új címlappal: „Az Istenteöl rendeltet zent igaz innepeknek meg zentelesere czienaltatot eneknek, az igaz uallason ualo tudos es Istenfeleő firfiaktol. Irattatot Kis Solymosson Anno 1615 el kezduen 25 die May Varadi Janos által” (106r). A szombatos részben még két scriptor bejegyzésével találkozunk: „finis per me Stephanum Tolnaj Anno 1.6.15. die 13 Decembris in aedibus Generosi et honestissimi Viri Pauli Mathefi, in minori Solymos existenti”, illetve „finis per me petrum Zak Juniorem rectorem kús Solmosini Cum se deum tristes Anno 1618” (145v, illetve 155v). Az utóbbi három bejegyzés 1615 és 1618 között készült. Zák Péter kézjegye szintén megtalálható a *Kissolymosi Mátéfi János-énekeskönyv*ben, ott 1619-ben másolt. A szombatosok költészetét összegyűjtő RMKT-kötet jegyzeteiben található leírás kiemeli, hogy a *Jancsó-kódex* szombatos énekei közül mindegyik megtalálható a *Kissolymosi Mátéfi János-énekeskönyv*ben is.²⁷ A *Jancsó-kódex* zoltárrészében még egy kéz megkülönböztethető, amely a zoltárkönyv első felét másolja. A váltás az 51. levél rectóján található, az 53. zoltárban: a feliratot még az első kéz jegyzi le, a vers szövegét már Gábor deák. A két írásképet az is megkülönbözteti, hogy míg az első kéz sorokra töri a verseket, addig a második kéz faltól falig ír.

1850-ben került az úgynevezett Jancsó-gyűjtemény a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába. A gyűjtemény darabjai között Lugossy József találta meg az addig ismeretlen kódexet, így első leírását is ő adja. Idézi is mind a négy bejegyzést, különösebben nem foglalkozva vele, hogy a megnevezett kezeken kívül más is írt-e a kódexbe.²⁸ Először Jakab Elek állapítja meg, hogy a kéziratot egy ötödik kéz is másolta, az 51. levél rectójáig. Az ismeretlen másoló ugyan nem nevezte meg magát, viszont az utána következő scriptor írásától jól el lehet különíteni.²⁹ Kohn Sámuel is cáfolja Lugossy

26 *Szombatos énekek*, kiad. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 5), 8. A továbbiakban: RMKT XVII/5.

27 *Uo.*, 444.

28 LUGOSSY József, *Az akademia szombatos-énekeskönyve*, Új Magyar Múzeum, 1(1850), II, 99–138, 102–103.

29 JAKAB, *i. m.*, 166.

megállapítását, és szintén öt kezet különböztet meg, de ő a kódex végén, az utolsó hat levélen feltételez egy újabb másolót: „A kódex iratott 1615-től 1618-ig öt különféle kéz által.” Ehhez a következő jegyzetet fűzi: „Lugossy i. h. CIII. l. négy másolót említ, de az utolsónak, Zák Péter kis-solymosi rectornak írása után, van még hat levél, melyet más kéz irt.”³⁰ Így összesen már hat kezet különítettek el a különböző tanulmányok, de erről nem vesz tudomást néhány későbbi bibliográfia készítője. Erdélyi János valószínűleg csak Lugossy hivatkozásából ismeri a kódexet, így kénytelen elhinni, hogy csak négy kéz írt bele.³¹ Ennek az adatnak Szabó T. Attila is felül, aki pedig olvasta mind Jakab tanulmányát, mind Kohn könyvét: „Mintegy négy kéz írását különböztetjük meg a kódexben és négy másoló nevét [...] fedezhetjük fel benne.”³² Varjas Béla a kódex leírásakor szintén nem vesz tudomást a többi kézről, csak a magukat megnevező másolókat említi meg: „A szombatos rész a 106. levélen kezdődik, s három másoló, Váradai János, Tolnai István és ifjú Zák Péter munkája.”³³ Végül nyer Jakab nézete: Stoll Béla bibliográfiájának már első kiadásába bekerül az ismeretlen másoló, viszont nem említi újabb másolót a kódex utolsó hat leveléhez, így általában ma is öt kéz írását különböztetik meg a *Jancsó-kódexben*.³⁴ Csapodi Csaba bibliográfiájában szintén ugyanannak a másolónak tulajdonítja az utolsó hat levelet, mint az előtte lévő részt, így ő is öt kezet különböztet meg: a négy megnevezett személyt és a zsoltárok első részét másoló ismeretlent.³⁵

A kódex keletkezéséről szóló vita jórészt Bogáti szombatosága körül forog. Ugyanis minden szerzőnek el kell számolnia a szöveg korábban is említett, vélt szombatos helyeivel. A Bogátit szombatosnak tartók ezeket a részeket nyugodtan odaadhatják Bogátinak, míg a másik oldalon lévők számára csakis későbbi szombatos átdolgozásokról lehet szó. Lugossy az évszámok alapján helyezi el a kódex keletkezését: az egész másolást Mátéfi Pál kissolymosi udvarához köti.³⁶ Kohn szétválasztja a kézirat két részét. A szombatos énekeskönyvet 1615 és 1618 között másolták, ezzel ő sem vitatkozik, ám szerinte a zsoltárkönyv másolásának ideje Bogáti életébe tehető, tehát a legkorábbi az ismert másolatok közül: „a többi zsidózó helyek mind megvannak Bogáthi zsoltárainak *legrégebb*

30 KOHN, *i. m.*, 49.

31 ERDÉLYI, *i. m.*, 260.

32 SZABÓ T., *Kéziratos...*, *i. m.*, 78. (I, 59. sz.)

33 RMKT XVII/5, 444.

34 *A magyar kéziratok...*, 1963¹, *i. m.*, 40.

35 CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Budapest, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5), 52. (K 66)

36 LUGOSSY, *i. m.*, 103.

másolatában is, abban t. i. mely a Jancsó-kódex elején áll; ezen másolat pedig még Bogáthi életében készült. A másoló *Gábor deák* ugyanis a zsoltárok végén latin epigraphiumot irt, melyben egyebek közt előfordul a következő hexameter: »*Autor, scriba libri vitam cum pace perennent.*«³⁷ Thúry Zsigmond bibliográfiájának bevezető részében valószínűleg szintén Kohnra támaszkodik, amikor a *Jancsó-kódex* zsoltárrészének másolását 1592 előttre – tehát Bogáthi életébe – teszi, vagy legalábbis megengedi ezt a feltételezést. „Psalteriumának többi fennmaradt másolati példái nem is rontott szövegűek” – írja a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* kapcsán. Az ehhez fűzött jegyzetben részletezi, hogy mit ért „többi” alatt: „Magy. Tud. Akadémiáé 1592 előtről (?) (Magy. Cod. ivr. 75. sz.)”³⁸ – ez a *Jancsó-kódex* jelzete. A kézirat saját leírásában egyébként nem tesz a keletkezésre való utalást.³⁹

Jakab Elek szintén egy Bogáthi-zsoltárkönyv és egy szombatos hymnáríum összedolgozásának tartja a kódexet, de ő – Bogáthi unitárius volta miatt – a kézirat szombatos helyeit a későbbi másolók buzgóságának véli: „sok variánst mutat, másolója módosított, javított, sok helyt pedig rontott” – írja.⁴⁰ Keletkezésére nézve nem bocsátkozik találgatásokba. Végül a Thúry utáni bibliográfiák információ hiányában kénytelenek a kódex második részének bejegyzéseire hagyatkozni. Szabó T. csak annyit említ, hogy a 17. század második tizedében készült,⁴¹ Stoll bibliográfiája pedig nagyvonalúan 1615 és 1618 közé teszi az egész kódex keletkezését.

Nagyon fontos észrevennünk azt, hogy Bogáthi *Psalteriuma* némileg mostoha szerepben van a szombatos gyülekezetekben betöltött karrierje miatt. Az unitárius éneklésről író szakirodalom azért nem nagyon foglalkozik vele, mert nem volt használatban az unitáriusok között, a szombatos-szakirodalom pedig azért, mert unitárius. Thúry Zsigmond bibliográfiájának leírásaiból megfigyelhetjük, hogy Thúryt főként az énekeskönyveknek szombatos részei érdeklik, azokról ad részletes leírást, és megállapításai is sokszor csak rájuk vonatkoznak. Szabó T. és Stoll immár sokkal szélesebb körű bibliográfiája sokszor átveszi ezeket a megállapításokat, viszont az egész énekeskönyvre vonatkoztatva, legalábbis azzal, hogy nem tesznek distinkciót, a kézikönyvek használói így hihetik. Ezzel figyelmen kívül hagyják a kódexeknek azt a tulajdonságát, hogy sokszor hosszú idő alatt nyerték el végleges (vagy ha úgy tetszik: mai) formájukat, sok kéz akár

37 KOHN, *i. m.*, 153.

38 THÚRY, *i. m.*, 7.

39 THÚRY, *i. m.*, 27–35. (*Kissolyosi Mátéfi Pál énekes könyve*, 3. sz.)

40 JAKAB, *i. m.*, 166–167.

41 SZABÓ T., *Kéziratos...*, *i. m.*, 78.

különböző időkben és helyeken történő munkájának eredményeként. Ráadásul a már elkészült kéziratokat is sokszor összefűzték, ami még nem jelenti azt, hogy létrejöttükor bármi közük lett volna egymáshoz, csak annyit, hogy az összefűzés pillanatától kezdve egy helyen vannak.

Ebből a szempontból érdemes utánagondolni a szakirodalomban keringő adatoknak. A *Jancsó-kódex* második részében három dátum szerepel. Ebből kettő 1615-ös és egy 1618-as. Tehát már ez is mutatja, hogy mennyi idő eltelt az amúgy nem nagy terjedelmű „szombatos hymnáríum” egyes szakaszainak másolása között. No, de ez még mindig nem ad, és nem is adhat semmilyen felvilágosítást a kézirat első részére nézve: írhatták előbb, később vagy közben is – ha Thúry Zsigmondhoz és Jakab Elekhez hasonlóan feltételezzük, hogy eredetileg külön álltak, és később kötötték őket egybe. A zsolnárkönyvben lévő bejegyzés szerint ezt a részt is Kissolymoson másolták, Mátéfi Pál házában. Dán Róberttől tudjuk, hogy a Mátéfi testvérek 1602-től éltek a kis- és nagysolymosi birtokokon, tehát ez lehet a másolás terminus post quemje. Ami persze későbbre tolja a másolás időpontját, az az, hogy csak a 17. század második évtizedétől kezdve találunk a Mátéfi-birtokon másolt kódexeket, és a másolótól, Gábríel deáktól is inkább 1615 utáni írások maradtak fenn. Tehát ezen körülmények alapján a második évtized közepére tehetjük a zsolnárok másolását, anélkül, hogy konkrét időpontot meghatároznánk.

De ez még mindig csak a Gábríel deák által másolt rész. A *Psalterium* első ötvenegy zsolnárának másolását másnak tulajdoníthatjuk – ezt elismeri a Stoll-féle bibliográfia is, akinek munkájáról azonban semmit nem tudunk, még azt sem, hogy hol másolta a zsolnárokat. Tehát semmit nem tudhatunk a kódexnek ezen részéről, csak sejtéseket tehetünk a későbbi rész alapján. Tehát a *Jancsó-kódex*ben található *Psalterium* másolásának idejét célszerű lenne kitolni pár évvel (persze nem annyival, mint azt a régebbi vélekedések tették), vagy legalábbis egy körülbelüliségre, bizonytalanságra vagy az információ hiányára utaló megjegyzéssel ellátni.

(Péchi Simon-énekeskönyv)

Varjas Béla megállapítja, hogy a kódex zsolnárrészének másolója Tolnai István, aki a *Jancsó-kódex*ben is másolt 1615-ben,⁴² ez alapján az 1610-es évekre, Kissolymosra teszi a másolás idejét és helyét. A kódex címlapján szerepel egy 1604-es évszám, a szakirodalom

42 RMKT XVII/5, 8.

így szükségszerűnek tartja egy mára elveszett 1604-es *Psalterium*-kézirat létét.⁴³ Erre később hosszabban kitérek. Jakab Elek is ír a kódexről. Négy forrást ismer: a *Jancsó-kódexet*, a *Péchi Simon-énekeskönyvet*, a *Szenterzsébeti Bogáti-kódexet* és a *Kövendi János-kódexet*, következtetéseit ezek alapján vonja le. Úgy tartja, hogy a „kolozsvári főtanodabeli példány”, vagyis a *Péchi Simon-énekeskönyv* tartalmazza a legjobb szövegváltozatot: a *Jancsó-kódexszel* ellentétben a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója kevés hibát ejt, keveset ront, ez az a forrás, amely szerinte legközelebb van az eredetihez.⁴⁴ Később nem találunk olyan tanulmányt, amely összehasonlításokra hivatkozna, ám a *Péchi Simon-énekeskönyv* elsőségét többen is hirdetik, és éppen ezért ebből a szövegváltozathoz indul ki a két eddig elkészült *Psalterium*-kiadás is. „Olyan mai Bogáti-szöveget kívántam kialakítani, mely – a hajdani szerző szándéka szerint – bárki számára irodalmi értékű verseket nyújt. Ezek forrása a Péchi Simon-énekeskönyv” – írja Gilicze Gábor internetes kiadásának előszavában.⁴⁵ A nyomtatásban megjelent, részleges *Psalterium*-kiadás lakonikusan csak ennyit említ: „Kiadásunk alapja a Péchi Simon-énekeskönyvben fennmaradt szöveg”, de arról már nem ír, hogy miért.⁴⁶ Választásuk vélhetően Jakab kijelentésére vezethető vissza.

(Mátéfi János kódexe)

A *Mátéfi János kódexe* szintén a kissolymosi másoló műhely terméke, viszont kiállítása nagyon eltér az előző kódexekétől. A kézirat nem egy énekeskönyv része. Előtte polemikus szövegeket találunk, utána pedig csak néhány ének van, ezek többsége legkorábról ebben a kéziratban található meg. A másoló neve Ürmösi Mihály, a szombatos polemikus szövegeket tartalmazó részt 1620-ban írta le, munkájának állásáról több bejegyzésben is referál: „Finis huius operis. In anno Domini 1620.”, „Michael Ürmosinus scribebat. Domino suo Joanni Mathefi 1620. 4 die Septembris.”, illetve „Finiebat Mic: Wr: 9 die Octobris Joannis Mattefi. 1620” (31v, 33r, illetve 49v). Ehhez képest a zsolttárkönyv elején, a 63. oldal rectóján csak egy 1634-es évszám szerepel: „Anno 1634”, és a

43 Uo; illetve BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Budapest, Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, 13/A: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam), 460. A továbbiakban: RMKT 13A.

44 JAKAB, *i. m.*, 182.

45 BOGÁTI, *Magyar Zsoltár 151...*, *i. m.*

46 BOGÁTI, *Psalterium...*, *i. m.*, 264.

zsoltárkönyv, majd az azt követő szombatos énekek másolásáról semmi egyéb bejegyzés nincs. A kódex kisebb alakú, mint az eddigiek, írásképe elmosódottabb, kevésbé rendezett, de ennek ellenére sok helyen sorokra törí szövegét a másoló. A kézirat rengeteg saját variánst tartalmaz a többi kézirathoz képest. Ezek többsége abból ered, hogy a másoló átfogalmazza a szöveget, aktualizálja, egyszerűsíti, érthetőbbé teszi azt.⁴⁷

A *Mátéfi János kódexe* kapcsán a szakirodalom főként az első részről ír. Szabó T. Attila bibliográfiájában a következő állítással találkozunk: „A szombatos kéziratot 1620 táján Ürmösi Mihály és néhány névtelen társa annak a Máthéfi Jánosnak írta össze, akinek számára a Kissolymosi Máthéfi János énekeskönyve is készült.” Ezek szerint többen is másolták a kódexet, noha nem nevezik meg magukat. Ráadásul Szabó T. állítása valószínűleg a szombatos részre terjed csak ki, mivel lentebb külön említi a zsoltárrészt és annak 1634-es dátumát, és ugyebár ehhez a részhez már nem tud másolót rendelni. Stoll bibliográfiája is megjegyzi, hogy „Az összeíró valószínűleg azonos a 34. sz. énekeskönyvet másoló Mátéfi Jánossal”, de ez a *Megjegyzés* rovatba kerül, tehát ott sem egyértelmű, hogy csak az első részre vagy az egész anyagra vonatkoztatva tekinti Mátéfit az összeírónak. Mivel nem tesz distinkciót a kézikönyv, úgy tűnhet, hogy ez a megjegyzés a kódex egészére vonatkozik, amivel azonosítja a kézirat különböző részeit. Így viszont az olvasó könnyen átsiklik az olyan különbségek fölött, mint hogy a *Psalterium*-részben és a szombatos énekeskönyvben nincs másolói bejegyzés, így nem lehetünk biztosak abban, hogy ezeket is Mátéfi János számára készítették. Ráadásul másfél évtized telik el az első rész és a *Psalterium* másolása között, és még kitudja mennyi a *Psalterium* és a szombatos énekeskönyv lejegyzése között.

(Abasfalvi zsoltárkönyv)

A legkésőbb felfedezett kézirat az *Abasfalvi zsoltárkönyv*, és erről a kódexről tudunk a legkevésébbet. Először Szabó T. Attila ismerteti *Szent Dávid zsoltárai* néven.⁴⁸ A kézirat elől és hátul csonka, Bogáti 14. zsoltárának utolsó strófájával kezdődik, és a 140. zsoltárig tart. Egyetlen bejegyzés található benne a 49. levél versóján, amely legalább a másolás

47 VARGA Réka, *Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány = Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában (Fiatalok Konferenciája 2013)*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2014 (Arianna könyvek, 7), 119–129.

48 SZABÓ T., *Az Erdélyi..., i. m.*, 295–296. (51. sz.)

idejéről felvilágosít. Az évszám Szabó T. Attilánál és Stoll bibliográfiájában is 1631-ként szerepel. A kéziratot vizsgálva azonban inkább ez olvasható ki:

„Amen. Finis huius Deo volente. A. Do. 1671”.

Az erősen megrongálódott kódex az abásfalvi unitárius egyházból került elő, de nem tudni, hogy mikor kerülhetett oda, és a keletkezéskor volt-e bármi köze az abásfalvi unitáriusokhoz. Variánsai valamelyest a *Mátéfi János kódexéhez* közelítenek. Abásfalva Kissolymostól légvonalban mindössze 38 kilométer. A jelenlegi szövegösszehasonlítások azonban nem elégségesek ahhoz, hogy eldönthessük, az egyezések valóban a források tényleges kapcsolatára utalnak-e. Etlinger Mihály kutatásai más irányba mutatnak, szerinte az unitárius énekeskönyvekben található variánsokkal rokonítható a kódex szövege.⁴⁹

(Kövendi János-kódex)

1679-ben Kolozsvárott Felvinczi György elkészíti Kövendi János kolozsvári unitárius polgár számára a *Kövendi János-kódex* néven ismert díszes kiállítású, nagy formátumú kéziratot, amely Thordai János és Bogáti Fazakas Miklós teljes zsoltárfordítását tartalmazza. A díszes kézirat épen fennmaradt, a fordításokat a másoló külön címlappal látta el, és mindkét részt a zsoltárok mutatója zárja. A kódex legelejére egy a szerzőket méltató versezetet is írt Felvinczi (RMKT XVII/13, 8. sz.). Ez a Felvinczi György egyébként ugyanaz, aki más unitárius kéziratot énekeskönyveket is másol, és 1676-ban hasonlóan díszes kivitelben elkészíti Szenci Molnár Albert zsoltárkönyvének másolatát is, szintén Kövendi János részére (*Felvinczi-kódex*, Stoll 101). A másolás körülményeiről beszámol a másoló maga: az első rész 205. és a második rész 246. oldalán is olvashatjuk a „G. v. 1679.” bejegyzést. A rövidítés feloldása a másoló nevének latinos alakja: Georgius Vinczi. A kézirat címlapján egyébként az 1605-ös évszám áll. A kézirat szövegének a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsaival való rokonságáról és az 1605-as évszám értelmezéséről később lesz bővebben szó.

49 ETLINGER, *Bogáti Fazakas Miklós esete...*, i. m., 284–286.

(*Magyari Péter kódexe*)

A londoni British Libraryben található *Magyari Péter kódexe* sok szempontból izgalmas darab. Magyari Péter, a nagyernyei szombatos gyülekezet tanítója készítette 1704-ben, saját összeállítású szombatos énekeskönyve részeként. Nála is megtalálhatók azok az énekek, amelyeket korábban csak a *Mátéfi János kódexéből* ismertünk. Ennek ellenére a zsoltárok mégsem követik a *Mátéfi János kódexének* variánsait, inkább a korábbi kissolymosi kéziratokhoz, a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Jancsó-kódex* variánsaihoz állnak közel. Tehát a *Mátéfi János kódexének* énekei úgy tudtak továbbhagyományozódni, hogy az abban található *Psalterium* szövegvariánsa nem öröklődik velük együtt tovább. Ez csak úgy lehetséges, ha a korábbi kéziratok egyike, vagy azok szövegének későbbi variánsa állt Magyari Péter rendelkezésére. Nagyernye légvonalban 39 kilométerre van Kissolymostól.

4.

(*Péchi Simon mint szerző*)

A következőkben Péchi Simonnak a zsoltárok hagyományozódásában betöltött szerepéről írok, és ennek kapcsán gondolom újra a kéziratok keletkezéséről meglévő információkat. Péchi Simon először szerzőként került kapcsolatba Bogáti *Psalteriumával*. Lugossy József a *Jancsó-kódex* leírásakor felismeri, hogy a kódex a zsoltárkönyv egy addig ismeretlen verses fordítását, illetve az ünnepek szerint rendbe szedett szombatos énekeket tartalmazza. A felfedezés irodalomtörténeti jelentőségét éles szemével azonnal felméri. A kézirat eleje csonka, hiányzik a címlap is, és a fennmaradt leveleken nincs sehol megnevezve a zsoltárok szerzője. Lugossy megfigyeli, hogy a zsoltárkönyv meglehetősen egységes stílusban íródott, és végigvonulnak bizonyos sajátos tendenciák, mint például a versfőkből kiolvasható argumentumok. Ezekből arra következtet, hogy az egész *Psalterium* egy szerző munkája. Nem is késlekedik megnevezni ezt a személyt, ugyanis a szombatos énekek között talál két éneket, melyek Péchi Simon nevét viselik: „Vessük öszve ugyanis codexünk’ első és nagyobb darabjának a’ zsoltárkönyvnek nyelvét, irányát ’s versszerkezetét a’ Péchy’ nevét viselő két hymnuszeval: nem lehet a’ benső nagy hasonlatosságot

közöttük fel nem ismernünk.”⁵⁰ A 17. század elejéről származó szombatos kézirat, s benne a teljes zsoltárfordítás verses fordítása: a Bogáti-életművet nem ismerő számára ez rögtön összekapcsolódik Péchi Simon nevével.

A helyzetet Toldy Ferenc 1867-ben némileg tisztázza. Kriza János a rendelkezésére bocsát további *Psalterium*-kéziratokat, melyeket Kolozsvárott talál, és amelyek címlapján szerepel a szerző neve, így magabiztosan jelentheti ki, hogy a *Jancsó-kódex*ben található zsoltárfordítások Bogáti művei. Ám ő nem tudja elképzelni, hogy ez a Bogáti Fazakas Miklós ugyanaz legyen, mint aki a görög-latin tárgyú históriás énekeket is fordította.⁵¹ Ezt a nézetét csak megerősítette az, hogy egy későbbi kéz a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapjára, Bogáti nevébe a „Fia” szót illesztette: „BOGATI FAZAKAS Fia MIKLOS”.

Először Jakab Elek, majd Kohn Sámuel tisztázza a Bogáti-kérdést. Mindkettejük szerint egyetlen Bogáti létezett, aki a zsoltárokat és egyéb bibliai tárgyú műveket, valamint az antik témájú históriás énekeket is fordította. Ennek ellenére még Jakab és Kohn írásainak megjelenése után is akadnak szerzők, akik nem tartják Bogátiénak a *Jancsó-kódex*ben lévő zsoltárokat. Amikor Boros György 1886-os tanulmányában sorra veszi a szombatos énekeskönyveket, említ egy bizonyos *Péchi Simon zsoltárait*, melyről az alábbi leírást adja: „A magy. tud. akademia birtokában. Ism.: Lugossy József. Uj magy. muz. 1850—1.”⁵² Alighanem a *Jancsó-kódex*ről van szó, nem pedig Péchi Simon prózai zsoltárfordításának valamelyik kéziratáról. Ezek szerint Boros nem olvasta Toldy hús vagy Jakab hat évvel korábbi cikkét. Nem csak ő van így ezzel: érdekes módon Erdélyi Pál bibliográfiájában több helyen hivatkozik Jakab Elek tanulmányára, de a *Jancsó-kódex* leírásakor meg sem említi Bogáti nevét. Itt Lugossy ismertetésére hagyatkozik, ami több jelből is kitér.⁵³ A későbbi bibliográfiák szerzői szerencsére már nem követik el ezt a hibát, és így nem terjed tovább egy Péchi tollából eredő verses zsoltárfordítás eszméje.

(*Péchi Simon mint összeíró*)

A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* kapcsán könnyű dolga van a filológusoknak, ugyanis a kódexben a scriptor bejegyzései napra pontosan eligazítanak a másolás idejéről. A kódex első ismertetője, Jakab Elek a szövegéről a következő megállapítást teszi: „Én a kolozsvári

50 LUGOSSY, *i. m.*, 115.

51 Lásd erről JAKAB, *i. m.*, 162–164.

52 BOROS György, *A szombatosok irodalmi maradványai és vallásos nézeteik*, Keresztény Magvető, 21(1886), 6–20, 6.

53 ERDÉLYI, *i. m.*, 260. (33. sz.)

unitárius főtanodabeli Codexet [t. i. a *Péchi Simon-énekeskönyvet*] correctebbnnek tartom s kiadás esetében a szenterzsébeti másoló javításaira nem tudnék figyelemmel lenni. Eredetileg azok kezében is a kolozsvárihoz hasonló példány állott, de tudákosságukban több zsoltárnak még alakját s versmértékét is nem átallották megváltoztatni”.⁵⁴ A szenterzsébeti helyszín, az 1607-es évszám és az egyértelmű szombatos változtatások sokakat megihlettek. A kép rögtön összeállt, és részben Kohn, részben Jakab adataira támaszkodva Thúry Zsigmond szombatos kódexekről szóló bibliográfiájában elsőként felvázolja a Bogáti autográfokra vonatkozó históriát. Tudni lehet, hogy Bogáti 1585-től Homoródszentpálon tartózkodik. Innen 1589-ben tér vissza Kolozsvárra meghalni, de valószínűleg Homoródszentpálon maradnak a kéziratok. Péchi Simon 1607-ben jár Homoródszentpálon a Kornis udvarban leánynézőben, ahol valaha Bogáti is lakott. Innen vihette magával Bogáti kéziratát, amiket Szenterzsébeten „gyorsan” lemásoltatott.⁵⁵

Thúry látni véli maga előtt „az élemedett koru iskolamester”-t, aki „buzgó szombatos érzelmeivel bizonyára szívesen marad vala a Péchi szolgálatában, ha csak az »egy Isten« el nem szólítja az élők sorából”.⁵⁶ Névadására nézve a következő felvilágosítást adja: „Célszerűnek tartom azonban a »Szenterzsébeti« jelzővel ellátni, hogy így [...] már nevéből kitűnjék, hogy ez a Péchy Simon szenterzsébeti udvarában készült, szombatos másoló kezétől, szombatos főúr használatára.”⁵⁷ Szabó T. Attila is fontosnak tartja kiemelni kéziratok bibliográfiájában, hogy „a szombatos Péchi Simon szenterzsébeti (Udvarhelyszék) udvarában írta össze ismeretlen másolója”.⁵⁸ Kérdés, hogy valóban volt-e köze Péchi Simonnak a kódexhez. A szöveghagyomány vizsgálatakor különösen fontos feltenni ezt a kérdést, mivel a szakirodalomban élő história kimondatlanul és kimondottan is állítja, hogy a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* másolója autográf kéziratból másolt – noha változtatott a szövegen, mint Jakab állítja.

A kódexet 1607-ben kezdték másolni. Ekkor járt Péchi Homoródszentpálon. A szenterzsébeti helyszín mindennel összevág. Thúry öreg szombatos másolója bogarássza Bogáti alig olvasható kézírását. Dán Róbert is utal erre a történetre monográfiájában, ám ő nem biztos abban, hogy Homoródszentpálon jutott Péchi a kéziratokhoz: „Péchi azonban máshol is hozzájuthatott a Bogáti Fazakas Miklós írásait tartalmazó kötethez. Többek között Kolozsvárott, ahol a költő-teológus 1591-től mint unitárius pap működött. Arról is

54 JAKAB, *i. m.*, 182.

55 THÚRY, *i. m.*, 6–7

56 *Uo.*, 25. (2. sz.)

57 *Uo.*, 24.

58 SZABÓ T., *Kéziratos...*, *i. m.*, 103. (I, 161. sz.)

van tudomásunk, hogy a város 1593-ban, majd 1595-ben a »kys« Bogáti számára elhoztatja apja könyveit.”⁵⁹ Tehát lehet, hogy a kéziratok Kolozsvárott vannak ekkor. Ettől persze még hozzájuk juthatott Péchi, és elvihette őket Szenterzsébetre.

Dántól azt is tudjuk, hogy egy hamis végrendeletből adódó birtokper miatt Péchi csak 1606-ban foglalhatta el szenterzsébeti udvarát: „A Haller contra Péchi-per 1606. augusztus 25-ig zajlott. Péchi mellett tanúskodtak az ügyben részt vevő szombatosok, mégis az akkoriban magas állást betöltő Péchi csak szeptember 25-én írhatta meg barátjának, Petki Jánosnak, hogy a fejedelem megadta birtokát.”⁶⁰ A Thúry által említett „élemedett koru iskolamester [...] bizonyára szívesen marad vala a Péchi szolgálatában”, bár ha igaz Dán megállapítása, és Péchi csak 1606-ban került a birtokra (ahol persze már azelőtt ismerhették), az iskolamester buzgó szombatos lehetett Péchi nélkül is. A szombatos egyházalapító, Eőssi András egykori falujában Péchitől függetlenül is maradhatott szombatos közösség, amely foglalkozott egyházi művek másolásával. A légvonalban kicsit több mint 35 kilométerre elhelyezkedő Homoródszentpálról nem csak Péchin keresztül juthatott el Bogáti műveinek híre vagy kézírata – ha egyáltalán innen jutottak el. Bármennyire is tetszetős a Péchi közreműködéséről szóló mese, nem tudunk semmi biztosat ezt illetően. Ezzel nem akarom kizárni azt, hogy Bogáti bibliai tárgyú műveinek egyetlen fennmaradt forrását Péchi megrendelésére másolták volna, csak azt állítom, hogy ebben nem lehetünk biztosak. Mint látjuk, Dán is csak abban biztos, hogy Péchi Simon járt olyan helyeken, ahol Bogáti is élt (Homoródszentpál, Kolozsvár), illetve abban, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* készülésekor ő volt a szenterzsébeti udvar birtokosa. Ezekből viszont még nem következik teljes bizonyossággal az, hogy a Bogáti-autográfok és a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* között az egyetlen kapcsolat Péchi Simon.

(*Péchi Simon énekes könyve*)

A *Péchi Simon-énekeskönyvről* először Várfalvi Nagy János ír.⁶¹ Ő az énekeskönyvet egy 16. században létező kéziratoss unitárius énekeskönyv-hagyomány fennmaradt hírmondójaként képzei el. Több, a 16. század utolsó évtizedeiből fennmaradt feljegyzést idéz, amelyek arra utalnak, hogy létezett egy ilyen hagyomány. A címlapon szereplő 1604-es

59 DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, i. m., 138.

60 *Uo.*, 101.

61 VÁRFALVI Nagy János, *Az unitáriusok énekes-könyveiről*, Keresztény Magvető, 6(1871), 93–126, 118–119.

évszám szerinte lehet akár a kézirat másolásának, akár a szombatos énekeskönyv redakciójának dátuma. Számára vonzó lenne, ha a másolás évét jelentené a dátum, hiszen így bizonyítottnak érezné felvetését.

Eddig is láthattuk, hogy Jakab Elek számára kiemelt fontosságú a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának 57. II. 16. jelzetű kódexe. Mint írja: „E Codexet correct czimlapja, az első rész kettős tárgy-mutatója s egy kéz által gondos leirása, mind a szerző nevének, mind a munka keletkezési évének (habár nem épen a tény-nek megfelelőleg) meghatározása nagyobb irodalmi becsüvé teszi előttem ugy a Jancsó mint a Kriza-féle Szombatos-Ének-Codexeknél, mely már azon tulajdonánál fogva is, hogy keletkezési ideje a XVI-ik századot csak négy évvel meghaladó időre van téve, a történeti igazsághoz közelebb jár és sok kétes kérdést vagy egészen megvilágosít, vagy legalább annyira tisztáz, hogy már csak egy kis tér választ el azon látponttól, a hol e Codexnek mind szerzőjéről, mind keletkezési idejéről teljes bizonyosságu tudomást szerezhethünk.”⁶² Szövegösszehasonlításai alapján azt állapítja meg, hogy e kódex tartalmazza a legmegbízhatóbb szöveget, és bár ebben is vannak hibák, azok nem szándékosak, hanem abból erednek, hogy Bogáti kézírását köztudottan nehéz volt olvasni. Tehát Jakab szerint a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója eredeti kéziratot olvasott. A fent idézett hely az 1604-es dátumot úgy értelmezi, mintha az a zsoltárfordítás elkészültének dátuma lenne – épp csak helytelenül megadva. Ennek ellenére a későbbiekben általában mégis a kézirat zsoltárrészének másolási dátumaként fogja fel.

Kohn Sámuel érdekes módon a *Péchi Simon-énekeskönyvről* is azt tartja – amit máshol a *Jancsó-kódexről* –, hogy a legrégebbi, 1604-es dátuma miatt. De feltehetőleg ez esetben az egész kódex keletkezésére érti ezt, és nem csak a zsoltárrészre. „Ezen teljes, a meglevők közt ugy látszik legrégebb szombatos kódexet” – írja róla.⁶³ Mint látjuk, a korabeli szakirodalom gyakran a nyomtatott énekeskönyvekhez hasonlóan írta le a kéziratokat, és az egyes másolatokat egy korábban *szerkesztett* kéziratoss énekeskönyv későbbi *kiadásainak* gondolta. Így érti Várfalvi Nagy János is az 1604-es dátum körüli dilemmát, Kohnnál pedig a negyedik fejezet II. részének első jelmondata mindjárt az, hogy „A régi szombatos énekes könyv kéziratái”, majd a bevezetőben így ír róla: „a régi énekes könyv nagy gonddal készült, többnyire teljes és aránylag ép, egykoru kéziratban jutott ránk.”⁶⁴

62 JAKAB, *i. m.*, 175.

63 KOHN, *i. m.*, 50.

64 *Uo.*, 48, 49.

Tehát feltételezett egy Bogáti idejében történt redakciót, melynek lenyomatai a számunkra hozzáférhető kéziratok.

Jakab Elek és az őt követő Borbély István is függetlenítik egymástól az énekeskönyvek egyes részeinek keletkezését, mint azt a *Jancsó-kódex* kapcsán is láttuk. Ezt a nézetet osztja Thúry is, tehát számára csak annyiban fontos a zsoldárkönyv, amennyiben az intim viszonyba került a szombatos énekhagyománnyal: „Ugyanis zsoldárfordításainak legrégebbi másolatai egybe vannak kötve a szombatos hymnariumokkal”.⁶⁵ Ennek megfelelően leírásaiban főként a *szombatos hymnariumokat* részletezi. A *Péchi Simon-énekeskönyv*ben nincs olyan scriptori bejegyzés, amely akár a másolás helyét vagy idejét, akár magát a másolót egyértelműen beazonosítaná. Thúry szerint egy kéz másolta a szombatos rész törzsanyagát, és az üresen maradó helyekre, valamint a kézirat végére még számos kéz másolt énekeket. „A mi a kódex szombatos részének korát illeti: zöme másolati idejét egy korba helyezhetjük az első résszel, 1604 és 1607 közé; többi darabjai egész 1638-ig terjedő időből származhattak.”⁶⁶ Már Lugossy észreveszi, hogy Péchi Simonnak két költeménye van a *Jancsó-kódex*ben, mindkettő az ünnepnapnak megfelelően elhelyezve a neki megfelelő részben. Az első a *Semmi nincs ez földi állatok közül...* incipitű, mely az „Új hold napjára való” énekek között helyezkedik el a 128. levél rectóján (RMKT XVII/5, 87. sz.), a másik a *Sion hegyéről szabadítodat...* kezdetű, mely a „Pesahra” valók között van, és a 135. levél rectóján találjuk (RMKT XVII/5, 88. sz.). Mindkettő megtalálható a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is: az utóbbi ugyancsak a „Pesah” ünnepére való énekek között – a helyén –, viszont a másik csak az énekeskönyv végén szerepel, az ünnep megjelölése nélkül (355. és 394. oldal). Kohn magyarázata ez: „A legrégebbi kéziratban, melyet 1604-kor kezdtek másolni, eredetileg hiányzott még; de oda Péchi sajátkezüleg írta be utólagosan a későbbi toldalékok közé.”⁶⁷ Ezt a tényt Thúry is kiemeli: „Két darabot azonban magok az énekek szerzői írtak az énekes könyvbe. Egyiket nem kisebb ember, mint Péchi Simon, Erdély egykori cancellarius, a szombatos énekszerző főúr. [...] Sajátkezű megjegyzése az ének kezdetén: *Nomen factoris in capitibus versuum*. A versfőkben pedig ezt találjuk: SIMON PEPTSIN.”⁶⁸ Korábban nem volt semmilyen elnevezése a kódexnek, csak *Főtanodabeli kódex*ként, vagy *57. II. 16. jegyű kódex*ként emlegették, ezért szinte biztos, hogy a *Péchi Simon énekes könyve* nevet

65 THÚRY, *i. m.*, 5.

66 *Uo.*, 15. (1. sz.)

67 KOHN, *i. m.*, 182.

68 THÚRY, *i. m.*, 14.

Thúry adta neki. A bevezetés végén maga is kiemeli: „Minden ismertetett kódexnek nevet adtam, ami nem mindenütt fedi az eddigi irodalmi elnevezést. De rendesen okom volt a név megváltoztatására s a tárgyhoz közelebb álló körből vettem az elnevezést; egyiknél tulajdonosáról, másikonál összeállító másolójáról, stb.”⁶⁹ A *Péchi Simon-énekeskönyv* esetében, úgy tűnik, azért, mert feltételezte, hogy valaha volt Péchi kezében a kódex, és két énekét maga írta bele. Vagyis se Thúry, se bárki őt megelőzően nem írt arról, hogy akár a szombatos rész törzsanyagának összeírásához, akár a zsoltáros rész lejegyzéséhez köze lett volna Péchi Simonnak, mégis ezt a nevet kapta az énekeskönyv.

Borbély István két évvel Thúry bibliográfiájának kiadása után Bogátiról írt tanulmányában már hivatkozik a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* kapcsán felvázolt történetre, de Thúry érvelését továbbgondolja. Idézi Jakab megállapítását, miszerint a *Péchi Simon-énekeskönyv* hibái abból erednek, hogy Bogáti kézírását nehéz volt olvasni. Tehát ha már Péchinél voltak a Bogáti-autográfok – hiszen ő vitte őket Szenterzsébetre –, akkor ő az, aki a *Péchi Simon-énekeskönyvet* is másoltatta, persze valamivel előbb. „Az unitárius kollégium könyvtárának 57. II. 16 jegyű példányát ennél korábban másoltathatta, mert a tábláján e bejegyzés olvasható: »A. 1606- men. Junj három Zeken es feier uar fele oly ho leot, hogj sem fw, sem gabona ki nem latzott, közel terdig.«”⁷⁰ Érdekes, hogy nem a címlap 1604-es dátumára hivatkozik, hanem a kötéstábla bejegyzésére. Ez az 1606-os dátum Borbélyban felébreszti a gyanút, hogy szintén Péchi volt a kézirat vagy legalábbis a zsoltárkönyv összeírója. Persze itt még annyira sem stimmel az 1607-es homoródszentpáli leánykérés és a szenterzsébeti helyszín, de Borbély is megengedi magának a fentiekől eltérő következtetést, hisz máshonnan is beszerezhetette a kéziratokat Péchi. Vagyis amíg a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* esetében legalább a dátumok és a helyszínek egyeztek, és a köré felhúzott történetnek legalább volt alapja, addig a *Péchi Simon-énekeskönyv* esetében még a keltezés sem ad okot arra, hogy kapcsolatba hozzuk a kódex keletkezését Péchi Simonnal. Vagyis Borbély számára a korábbi feltételezés válik kiindulóponttá, és ahhoz képest enged meg magának egy újabb feltételezést, csak hogy a kezdetben meglévő adatok ezt már végképp nem támasztják alá. Talán Thúry névadása is közrejátszott a történet felvázolásában: ha Thúry ezt a nevet adta a kéziratnak, biztosan volt valami köze Péchi Simonhoz.

⁶⁹ *Uo.*, 13.

⁷⁰ BORBÉLY István, *Bogáthi Fazakas Miklós zsoltárfordítása*, Egyetemes Philologiai Közöny, 38(1914), 1–16, 7.

Thúry névadását átveszi a későbbi bibliográfiai irodalom is. Magáról Péchiről Szabó T. Attila egyedül annyit jegyez meg, hogy „a másolók egyikének Thúry Zsigmond [...] Péchi Simont tartja”, majd a hozzáfűzött jegyzetben ezt írja: „Thúrynak Péchi másolóságára vonatkozó megállapításában nem osztozom. Az általa felhozott indok ezt alig bizonyítja”.⁷¹ Nézetem szerint osztozik, mégpedig azzal, hogy a megállapítást a kódex leírásának törzsszövegében hozza. Ráadásul úgy tartja meg a *Péchi Simon énekeskönyve* elnevezést, hogy az erre okot adó egyetlen érvel nem ért egyet.

(*Péchi Simon mint névadó*)

Először Varjas Béla kérdőjelezi meg komolyabban azt, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapján szereplő 1604-es dátum a másolás dátuma lenne. Stoll bibliográfiájának már első kiadásában így ír: „A kézirat törzssanyagát – amint erre Varjas Béla figyelmeztetett – az a Tolnai István másolta, aki a Jancsó-kódexben 1615-ben másolt; a Bogáthi-psalterium címlapján levő 1604-es évszám tehát nem tekinthető a másolás időpontjának.”⁷² Talán emiatt került a címsorba az 1615-ös dátum, még hozzá a bizonytalanságra utaló kiegészítés nélkül. Varjas a *Régi magyar költők tára* szombatos költészetet feldolgozó kötetének bevezetőjében (tehát nem a kézirat leírásakor) fejt ki észrevételeit a korai szombatos énekeskönyvek kapcsán: „Legrégibb közülük talán a *Péchi Simon-énekeskönyv*; törzssanyaga legkorábban 1615 táján készülhetett, bár a kötet elején álló Bogáti Fazekas Miklós zsoldárfordításának címlapján az 1604. évszám olvasható. Ennek másolója azonban, amint igen karakterisztikus írásából megállapítható, ugyanaz a Tolnai István volt, aki 1615-ben a *Jancsó-kódex*-be a szombatos énekek nagyobb részét másolta, s ott a 145b lapon meg is nevezte magát. Egyébként Tolnai István keze írása az 1617-ben elkezdett *Árkosi János kódexé*-nek tekintélyes része is. A *Péchi Simon-énekeskönyv*-nek Bogáti zsoldárát bevezető címlapján szereplő 1604. évszám tehát – minthogy az 1610-es évek közepénél korábbi Tolnai-másolatokat nem ismerünk, viszont az 1610-es évekből többet is – aligha a másolás idejét jelöli. Sokkal valószínűbb, hogy az 1604. eredetileg annak a kéziratnak a címlapján szerepelt, amelyből a *Péchi Simon-énekeskönyv*-be a Bogáti-zsoldárokat leírták, s így az azon olvasható évszámot ide is átmásolták.”⁷³ Így született meg az az eszme, hogy létezik egy 1604-ben készült, mára ismeretlen kézirat. Ha pedig ezt

71 SZABÓ T., *Kéziratos...*, i. m., 97. (I, 137. sz.)

72 *A magyar kéziratos...*, 1963¹, i. m., 42.

73 RMKT XVII/5, 8.

elfogadjuk, az annak a kimondását is jelenti, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója nem közvetlenül Bogáti autográfjából másolt, vagyis Jakab Eleknek nincs igaza abban, hogy a kézirat hibái Bogáti nehezen olvasható kézírásából erednek, és Péchi Simon közreműködését – amit eddig is csak Borbély hangoztatott – végképp kizárhatjuk.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az 1679-ben másolt *Kövendi János-kódex* címlapján az 1605-ös évszám áll. Már Jakab megállapítja a szövegvizsgálatok alapján, hogy „E szövegben az 1604-ki példánytól csak lényegtelen eltérések látszanak”, mint a *Psalterium* címe, évszáma, helyenként a zsoltárok dallamai, a rímekben eszközölt változtatásai. „*Sztáray, Sommer* s a *Turris Claudiopolitana* történeti jelentőségű hivatkozások nem jönek elé; szóval: a 64 év időkülönbsége, modernné tenni kívánó szellemét, Bogáthi tisztos ódonságú s igaz költői lendületű nyelvén romboló hatását a Zsoltár-könyvnek nem előnyére gyakorolta.”⁷⁴ Figyeljük meg, hogy 64 évet ír Jakab, noha 1605 és 1679 között 74 év telik el. A 64 év akkor jönne ki, ha 1615-ről lenne szó, de Jakab se a *Péchi Simon-énekeskönyv* kapcsán, se a *Kövendi János-kódex* lehetséges mintája kapcsán nem ír 1615-ös kéziratról. Ő azt állítja, hogy Felvinczi György az 1604-ben készült *Péchi Simon-énekeskönyvet* másolta. Az 1604-es és 1605-ös évszám közti eltérésről nem ír egy tanulmány vagy bibliográfia sem, sőt, legtöbbször elegánsan elsiklanak az anomália fölött. Az egy évnyi eltérés épp azért zavarba ejtő, mivel a két kézirat szövege között szoros kapcsolat áll fenn. Ebből a szempontból érdekes Szabó T. Attila Thordai János zsoltárfordításának egy csonka példányához írt megjegyzése, mely szerint a kéziratban Szinnyei József a következő cédulát hagyta: „Thordai János kolozsvári unit. scholamester zsoltárfordításának (1627) csonka másolati példája (!); későbbi másolat. V. ö. a helybeli [t. i. kolozsvári] unit. koll. könyvtárában lévő fő alakban 1679-ben másolt példával (!), mely a Bogáthi-féle zsoltárfordítással együtt Kövendi János kvári polgár részére Vinczi György által másoltatott és jelenben is együtt van a két zsoltárfordítás. (A Thordai 1629-beli, a Bogáthié 1604-beli másolat után másolva)”.⁷⁵ Kétségtelen, hogy a *Kövendi János-kódex*ről van szó. Szinnyei vagy az 1605-ös dátumot nézte 1604-nek, vagy úgy gondolta, hogy Felvinczi írta el a dátumot 1605-nek, és valójában egy 1604-es keltezésű kéziratot másolt, mondjuk a szintén Kolozsvárott található 57. II. 16. jegyűt.

Hosszabban idézem Szabó Géza korábban már citált nyilatkozatát az ő és Gilicze Gábor gondozásában megjelent válogatáskötet jegyzeteinek bevezetőjéből: „Kiadásunk

74 JAKAB, *i. m.*, 185.

75 SZABÓ T., *Az Erdélyi...*, *i. m.*, 296. (52. sz.)

alapja a Péchi Simon-énekeskönyvben fennmaradt szöveg, melyet bizonytalan olvasat, gyanítható másolási hiba esetén egy ugyancsak igen régi, 1604-es, elveszett kézirat félszázaddal későbbi másolatával, az ún. Kövendi János-kódexszel vetettük össze.”⁷⁶ Tehát a kötet munkatársai – Jakab Elekhez hasonlóan – úgy gondolják, hogy a *Kövendi János-kódex* szövege nagyon közel áll a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegéhez, Varjas követve az 1604-es évszámot nem a másolás évszámaként tartják számon, és ezekből azt a következtetést vonják le, hogy a *Kövendi János-kódex*nek és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek egy közös eredetije volt, amelyet 1604-ben jegyeztek le. A *Kövendi János-kódex*en szereplő 1605-ös évszámot pedig azonosítják a hozzá nagyon közeli 1604-es évszámmal – Szinnyeihez hasonlóan. Ebből a nyilatkozatból az is kiderül, hogy Stoll bibliográfiájának megjelenése óta tényként kezelik, hogy létezett egy elveszett 1604-es kézirat, amelyet 1615-ben másolt a *Péchi Simon-énekeskönyv* lejegyzője. Úgy tűnik, hogy az 1615-ös dátum is adattá keményült, pedig Varjas még csak körülbelüli dátumot adott meg.

Az 1615-ös dátum és a Kissolymoshoz köthető másoló esetén végképp nincs okunk összefüggésbe hozni a kódex keletkezését Péchi leánykérésének történetével és Szentersébbettel, tehát semmi érvünk nem maradt arra nézve, hogy Péchinek köze lett volna a *Psalterium* e kéziratához. Még az sem adhat erre okot, hogy Péchi írt a kézirat második részébe – amit egyébként a Thúry utáni szakirodalom kétségbe von. Ennek ellenére mégis megmaradt a *Péchi Simon-énekeskönyv* elnevezés, aminek immár nincs egyéb oka, mint hogy valaha Thúry így nevezte el a kódexet. Eleve honnan ered az 1615-ös dátum? Onnan, hogy Varjas szerint Tolnai Istvánnak ettől az évtől kezdve ismerjük munkáit – a *Péchi Simon-énekeskönyv*ön kívül kettőt. Ilyen kevés adat alapján azonban nem beszélhetünk tendenciákról. Ha nem ismernénk a *Jancsó-kódex*et, akkor joggal mondhatnánk, hogy csak 1617 után ismerünk munkákat Tolnaitól. Miért olyan elképzelhetetlen, hogy akár már évekkel 1615 előtt másolt volna Tolnai István?

Hadd folytassam a feltételezések sorát. Mi van, ha az 1604-es dátum mégis a másolás korát jelöli? A kézirat elején álló mindkét tartalomjegyzék más-más írásképet mutat. Az ezek után következő címlap és az első zsoltár írásképe ugyancsak különbözik az előzőktől. A második zsoltáré úgyszintén. A harmadik zsoltártól kezdődik Tolnai István jellegzetes kézírása, és egészen a zsoltárkönyv végéig tart. Ráadásul a 151. zsoltár után egy kissé eltérő írásképpel olvashatunk egy bejegyzést, ahol a másoló magát „W. P.” monogrammal

76 BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 264.

jelöli meg. Látjuk, hogy egyáltalán nem zökkenőmentes a *Péchi Simon-énekeskönyv* zsolttárrészének másolása. Mi van, ha a különböző írásképek különböző kezeket jelentenek, és az egyes kezek lejegyzései közt hosszú idő telt el? Mi van, ha az 1604-es dátum eredetileg a másolás dátumát jelentette, csak nem volt lehetősége a másolónak folytatni munkáját, amit először egy másik másoló, majd Tolnai István folytatott – talán már az 1610-es évek elején? A fentiek alapján úgy tűnik, hogy az 1604-es elveszett kézirat léte az egyetlen érv az ismert Tolnai-munkák és az 1604-es évszám közti évtizednyi eltérés. Viszont még ha létezett is egy elveszett kézirat, melyet 1604-ben jegyeztek le, és Tolnai Istvánnak ez volt a forrása a *Péchi Simon-énekeskönyv* készítésekor, ebből akkor sem következik, hogy Felvinczi forrása ez az elveszett kézirat, és nem a fennmaradt *Péchi Simon-énekeskönyv* volt. Két forrás esetén akkor kell feltételeznünk egy ismeretlen közös őst, ha a források saját eltérései kizárják, hogy egyik a másikat másolhatta volna, ebben a kérdésben pedig csak textológiai érvek lehetnek perdöntők.⁷⁷ Sajnos épp az ilyen jellegű érvek hiányoznak az eddigi szakirodalomból. Ez azért is sarkalatos kérdés, mert míg a közös őst esetén nagyon is helyes eljárás a későbbi kézirat alapján emendálni a korábbi alapján létrehozott főszöveget – ahogyan a fentebb idézett *Psalterium*-kiadás készítői is tették, addig az egyenes ági leszármazás esetén ez tilos, hiszen ez esetben a későbbi szöveg szövegkritikai szempontból értéktelenné válik. Felvinczi György mit sem tudhatott arról, hogy Tolnai István készítette a *Péchi Simon-énekeskönyv* törzsanyagát, és hogy neki csak az 1610-es évekből voltak munkái. Ha ő a ma *Péchi Simon-énekeskönyv*ként ismert kódexszel találkozott, akkor csak annyit látott, hogy ezen szerepel egy 1604-es dátum. Vagyis ez a dátum ugyanolyan eséllyel kerülhetett a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapjáról az 1679-es címlapra, mint a feltételezett 1604-es énekeskönyvről.

Sokkal inkább azt kellene megmagyarázni, hogy hogyan lett az 1604-ből 1605. De ez a probléma teljesen független a kéziratok lejegyzésének tényleges idejétől, hiszen a *Kövendi János-kódex* esetén biztosan, a *Péchi Simon-énekeskönyv* esetén pedig a szakirodalom feltételezése szerint megörökölt dátum szerepel. Két lehetőség áll fenn. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az a másoló, aki egy (de akár három) teljes zsolttárrészét lemásol, az le tud helyesen másolni egy dátumot is, és úgy gondoljuk, hogy semmilyen oka nem volt szándékosan más dátumot írni, akkor nemcsak egy 1604-ben készült, mára elveszett kézirattal, hanem egy 1605-össel is számolnunk kell. Talán eggyel áramvonal-

77 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 1996¹, 114–170, 160.

sabb megoldás, ha fogjuk Ockham borotváját, és feltesszük, hogy mégiscsak valaki valaha elírta a dátumot. Viszont ezt ugyanolyan eséllyel tehettem meg Felvinczi György, mint a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója, hacsak nem gondoljuk azt, hogy minél távolabb van valaki egy évszámtól, annál nagyobb eséllyel írja el. Mivel egyelőre a *Kövendi János-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegének viszonya sem teszi szükségsszerűvé egy harmadik forrás létét, ezért logikusan csak annyi következik az előzőkből, hogy a *Kövendi János-kódexen* kívül kell lennie legalább egy olyan kéziratnak, amelyben szerepel az 1604-es vagy az 1605-ös dátum. Ezt a feltételt pedig maradéktalanul kielégíti az általunk is ismert *Péchi Simon-énekeskönyv*.

(*Péchi Simon, újra mint szerző*)

A *Magyari Péter kódexe* felfedezése azért érdekes, mert sokáig az itt található *Psalterium*-másolatot is más szerző művének tulajdonították, és a British Library katalóguscédulája még ma is Péchi Simon fordításaként hivatkozik rá. Ez azonban nem az egyetlen félreértés a kódex kapcsán. Az MTA KIK mikrofilmtárában A 1695/II jelzet alatt található a *Magyari Péter kódexe* mikrofilmmásolata. Az eredeti kézirat lelőhelye a londoni British Library (korábban British Museum), az MTA KIK katalóguscédulája szerint az ottani jelzete: Or 10.549. Ez a jelzet viszont hibás, már a mikrofilmmásolatról is leolvasható a kötetstáblán szereplő helyes jelzet: Or 10579. A British Library katalógusában Or 10549-es jelzet alatt egy héber nyelvű, 17–18. századi, kabbalisztikus iratokat tartalmazó kolligátumot találunk. Ellenben megtalálhatjuk az Or 10579-et, melynek online katalóguscéduláján szereplő adatai mindenben megfelelnek az általunk is ismert kéziratnak, kivéve egy információt. A British Library katalóguscédulája szerint a kézirat Péchi Simon *Psalterium*-fordítását tartalmazza.⁷⁸

Content

Book of Psalms translated into Hungarian by Simon Péchi. [...] Note:
Hungarian translation of Psalms. Translated by[]Péchi Simon (1575?-1642?).

⁷⁸ *Psalterium Davidis az az Magyar Soltár*, Or 10579, http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_10579.

Ugyanakkor a cédulán olvasható eredeti, magyar cím betűhív átírata, a másolás dátuma, a kódex terjedelme, a másoló bejegyzései – egyszóval minden más adat megfelel a mikrofilmből ismert *Magyari Péter kódexének*, amely viszont kétséget kizáróan Bogáti zsolnárfordításait tartalmazza.

Mivel a British Library a közelmúltban digitalizálta és bárki számára elérhetővé tette az Or 10579 jelzetű kódexet,⁷⁹ így a félreértések és elírások könnyen beazonosíthatóvá váltak. A British Library Or 10579 jelzetű kódexének 1–153. lapján valóban Bogáti Fazakas Miklós verses *Psalterium*-fordítása olvasható. Az MTA KIK A 1695/II jelzet alatt ennek a kódexnek a mikrofilmmásolatát őrzi. Egyébként az angol katalóguscédula arról is tudósít, hogy a kézirat Moses Gaster rabbi-tudós gyűjteményéből került a könyvtárba, ottani jelzete 1364 volt. A kötéstáblán található szám szintén leolvasható a digitális másolatról és a mikrofilmről is. Tehát az MTA KIK katalóguscéduláján javítandó a londoni könyvtár hibásan megadott jelzete, a British Library katalóguscéduláján pedig a kódex tartalmát jelző adat.

A kézirat a modern kutatás számára 1913-tól ismert. A *Magyar Könyvszemle* 1913. évi második számában Marmorstein Artúr érdekes felfedezéséről számol be. „Dr. GASTER Mózes, a nagybritanniai spanyol és portugál izr. hitközségek főbábjaja gazdag könyvtárában néhány magyar kéziratot láttam.” – kezdi beszámolóját, melyet három kódex eltérő részletességű leírása követ.⁸⁰ A szóban forgó kéziratot azonban az 1346-os szám alatt írja le: újabb elírás. Pár iniciálénak pontos rajzát adja, idézi a scriptor bejegyzéseit, az akrosztichonokat és némely nótajelzést – a kézirat ezek alapján jól beazonosítható. Mivel gyakran találkozunk Magyari Péter névvel, a szombatos énekrészben szerzőként is – Bogátiéval viszont sehol –, az első rész teljes *Psalterium*-fordítását is neki tulajdonítja. Azért is ad ennyire részletes leírást a fordításról, „mert az író nagyernyei MAGYARI Péter nevét sem SZINNYEI-nél, sem KOHN művében a Szombatosokról” nem találta. Idézi a zsolnárkönyv végén lévő alábbi bejegyzést: „Manus suprema operi imposita 20 Augusti Ann. 1704. In N. Ernje hora Duirn a circiter Ouodecesima. Per Petrum Magyari.”⁸¹ Tévedése valószínűleg innen ered. Számára a zsolnárok akrosztichonjai jelzik azt, hogy valóban egy eddig ismeretlen szerző újonnan felfedezett művét tartja a kezében: „Az

79 http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=or_10579_fs001r

80 MARMORSTEIN Artúr, *Szombatos kodexek*, Magyar Könyvszemle, 21(1913), 113–122, 113.

81 *Uo.*, 122, 120.

akrosztikonok jegyzéke már ezért is fontos, mert belőle látjuk, hogy MAGYARI Péter önállóan fordította és versekbe szedte a zsoltárokat.”⁸²

A félreértésre leggyorsabban Borbély István reagál. Marmorstein részletes leírásának köszönhetően beazonosítja a zsoltárfordítást, hiszen ő jól ismeri Bogáti *Psalterium*ának néhány szerzői névvel is ellátott kéziratot másolatát.⁸³ Viszont az 1704-es évszámot tévedésnek hiszi: „a kolozsvári kéziratokban mindenütt 1604 van; a minthogy más dátum aligha is találna. 1704 kiváltképen nem. A kuruczvilág idején zsoltárt senki sem fordított.”⁸⁴ Borbély ezen a helyen némileg csúsztat. Egyrészt Jakabtól tudjuk, hogy Kolozsvárott négy kézirat volt ekkor, és ezeket Borbély nem sokkal későbbi cikkében fel is sorolja. A négyből egyedül a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben van 1604-es évszám. A *Szentszébeti Bogáthi-kódex*ben 1607 és 1608 szerepel, a *Jancsó-kódex*ben 1615 és 1618, a *Kövendi János-kódex*ben pedig az ominózus 1605-ös – amit persze mindenki 1604-nek vesz. Abban igaza van Borbélynak, hogy nem fordítottak zsoltárt a 18. század elején (legalábbis nem tudunk róla), de ez csak akkor merülhetett volna fel, ha elfogadja, hogy nem Bogáti zsoltáiról van szó. Nem volt logikus, hogy mindkét állítást cáfolja Borbély.

Ezért történhetett, hogy Marmorstein válaszcikkében nem fogadta el Borbély szerzősége vonatkozót állításait: „Borbély István megjegyzését olvasva (EPhK. 1913. 716 l.) még egyszer megnéztem a szóban forgó kéziratot és mindkét helyen 1704-es évszámot olvastam. Külömben tévedésről szó sem lehet, mert az évszámot kétszer írja a kézirat szerzője. A dolog nézetem szerint úgy áll, hogy két zsoltárfordításról van szó, az egyik Bogáthi Fazekas Mihályé [sic!], a másik pedig, mint az akrostichon is bizonyítja, Magyar Péteré. Legyen szabad még megjegyezmem, hogy ideje volna, ha az Akadémia vagy Nemzeti Múzeum könyvtára megvenné a kéziratokat, mielőbb más kezekbe kerülnek.”⁸⁵ Nyilvánvaló, hogy Marmorstein fájlalná, ha elvitatnák tőle a negyedik teljes, magyar nyelvű, verses zsoltárfordítás felfedezését.

Marmorstein félreértéseinek még sokáig nyoma maradt a szakirodalomban. Szabó T. Attila is Marmorstein alapján írja le a kéziratot bibliográfiájában, és bár ismeri Borbély cikkét, mégsem fogadja el annak szerzősége tett állításait: „Borbély alább i. h. a zsoltárfordítást a Bogáti Fazekas Miklós fordításának tartja. Magam is alig hiszem, hogy a

82 *Uo.*, 120.

83 BORBÉLY István, *Bogáthi zsoltárainak új kézírata*, Egyetemes Philológiai Közöny, 37(1913), 716.

84 *Uo.*

85 MARMORSTEIN Artúr, *Bogáthi Fazekas Mihály és Nagyernyei Magyar Péter*, Egyetemes Philológiai Közöny, 37(1913), 790. Mint látható, nem vették meg.

fordítás a Magyar Péteré volna.”⁸⁶ Sőt, Szabó T. még azt is lehetségesnek tartja, hogy a kézirat azonos az említésből ismert *Magyari graduállal*, vagyis szerinte talán Thordai János zsoltárfordításait tartalmazza: „*Magyari graduál*. Ismeretlen helyen van / A marosi unitárius esperesség egykorú jegyzőkönyve megjegyzi a nagyernyei egyházközségről, hogy »vagyon egy Thordanus graduálja, mely maradott néhai jó emlékezetű Magyar Péter nevű mesterről testvérbátyjára, ugymint Magyar Pálra, ki is ajándékozta ezen ecclesiának, hogy usualja«. A megjegyzésben szereplő Thordanus gradual kétségtelenné teszi, hogy itt, e graduálban Thordai János zsoltárfordítása maradt fenn. Nem lehetetlen, hogy a graduál azonos a Magyar Péter kódexé-vel.”⁸⁷ Stoll Béla bibliográfiája végül eloszlatja a kétségeket: már első kiadása szerepelteti a kódexet, és a zsoltárrész szerzőjeként Bogáti tünteti fel, csupán a londoni jelzetet és Moses Gaster gyűjteményének jelzetét adja meg hibásan. Ez a hibás jelzet a legutóbbi kiadásig megmaradt, annak ellenére, hogy a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatának 5. kötete néhány évvel Stoll bibliográfiájának első kiadása után közli a helyes jelzeteket.⁸⁸

Ennél viszont fontosabb, hogy a *Régi magyar költők tára* a kézirat címlapjának leírásakor – Stoll bibliográfiájával ellentétben – szerepelteti a „Bogáthi Fazekas Miklos” nevet is, bár a jegyzet megemlíti, hogy „A címlap utolsó sora már alig olvasható, mert a betűket a könyvkötő gyaluja levágta, s azoknak csak itt-ott látszik a felső vége”.⁸⁹ A British Library honlapján közzétett digitális másolaton valóban beazonosítható Bogáti neve. Betűhíven közlöm a teljes címlapot a digitális másolat alapján. A papír sérüléseiből eredő hiányokat és olvashatatlan részeket a *Péchi Simon-énekeskönyv* alapján egészítettem ki, és szögletes zárójellel jelöltem. Fettel azokat a részeket emeltem ki, melyek a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapján is megtalálhatók. Ezek alapján jól látszik, hogy a *Magyari Péter kódexének* címadása a Bogáti-zsoltárok eddig leghitelesebbnek tartott szövegvariánsát⁹⁰ tartalmazó *Péchi Simon-énekeskönyv* címét követi, annak kibővített változata. A latin címnek is bővebb alakját közli, mely máshol csak az 1607-től 1608-ig másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben található meg.

86 SZABÓ T., *Kéziratos...*, i. m., 90.

87 *Uo.* (I, 109. sz.)

88 RMKT XVII/5, 562, 594.

89 *Uo.*, 562.

90 Vesd össze ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezés-történet, felekezetiesség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2016, 97–111, 107–109.

PSALTERIVM DAVIDIS.

az az:

MAGIAR SOLTÁR,

kit az üdökbéli historiák értelme szerént, az halhatatlan és láthatatlan királynak csak amaz egy bölcs Ur Istennek, a' kinek egjedül vagjon ö magától halhatatlansága, a' ki hozzá járulhatatlan fényességben lakik, Az Mennek földnek egj egyedül valo hata[l]mas teremptőjének és bölcs gondvise[l]őjének, dücsösséges és örökké állando [s]zent nevének tisztességére, a' kié a' dü[cs]össég, a' tisztesség, az országlás, a' birodalom, és az [ha]talom, mind örökkön örökke Amen. **Külömb-k[ülömb] magjar ékes notákra az Isten gjülekezetinek jo[vára fordítot] BAG'ATHI FAZAKAS Fia[?]**
MIKLOS[?] [...]

5.

Az OSZK-ban őriznek két könyvtáblából kiáztatott töredéket, melyek feltételezhetően teljes zoltárkönyvek töredékei, mivel egymást követő zoltárokat tartalmaznak, és az egyes levelek szövegének elrendezése is megegyezik. A Stoll bibliográfiájában *Bogáthi-psalterium töredéke* néven szereplő kézirat (Stoll 69) az OSZK kéziratára Oct. Hung. 929. jelzetű kéziratkötegének 18–20. levelén található. A 18–19. levél eredetileg is egymást követték, a 20. levél azonban, a rajta lévő szöveg alapján, néhány levéllel megelőzte a másik kettőt. A 20. levél rectója az 54. zoltár 4. strófájának 2. sorával indul, és versója az 55. zoltár 13. strófájának 3. sorával szakad meg, közben három és fél strófa kimarad: az 55. zoltár 3. strófájának fele és az azt követő három strófa hiányzik a laphiány miatt. A 18. levél rectójának tetején még látszik a háromsoros strófákból álló 58. zoltár 1. strófájának utolsó sora, a versón pedig az 59. zoltár felirata. A rectón még nyolc teljes háromsoros strófa, a versón hat négysoros foglal helyet, vagyis mindkettőn összesen nagyjából 24-25 verssor. Ezt követően csak három strófa marad ki, a 19. levél rectóján az 59. zoltár 10. strófája kezdődik, és hat és fél strófa látszik összesen, azaz 26 sor. A verso a 60. zoltár 2. strófájának 4. sorával indul. Mivel az 59. zoltárból már csak két sor maradt le, itt összesen kilenc sor és a 60. zoltár felirata maradt ki. Ezen az oldalon 27 sor maradt

meg, vagyis mindenhol 25 és 27 között van a fennmaradt sorok száma, illetve a 18. versón a felirattal együtt csak 24. A laphiányok miatt elveszett sorok száma tizenkettő és tizennégy között van, illetve ahol a feliratot is lemetszették, ott csak kilenc.

Stoll bibliográfiájának pótlásai közt az 1030-as számú tétel a *Bogáthi-zsoltárok töredékei* nevet kapta. Ez az OSZK Analekta 6626. jelzetű, hat levélből álló, kötéstáblából kiáztatott töredéke. Stoll megjegyzése szerint „A kézírás nem azonos az OSZK Oct. Hung. 929. 18a–20b leveleket leíró kézzel”. A hat levélen valójában többféle íráskép is megkülönböztethető, noha ez alapján nem állítanám, hogy biztosan különböző kezekről lenne szó. Az 5. levél írásképe igencsak hasonlít a másik töredékére. Az írásképen túl viszont a szöveg elrendezése, a lejegyzés módja eléggé hasonlít a két töredék esetében. Az Analekta 6626. 1. levelének rectója a 30. zsoltár 5. strófájának 4. sorával indul, és utána még hat egész strófa szerepel az oldalon. A versón a 30. zsoltár utolsó tíz sora, majd a 31. zsoltár felirata és tizenhárom sora kap helyet, illetve a 14. sor teteje még kivehető. A 2. levél rectóján látszik a 31. zsoltár 7. strófájának 3–4. sora, teljes egészében a 8–13. strófa, és a 14.-nek egy sora. Ugyanennek a levélnek a versója a 17. strófa 4. sorával kezdődik, és további hét strófát tartalmaz. A 3. levél rectóján a 31. zsoltár utolsó tizenegy sora, illetve a 32. zsoltár felirata és három teljes strófája maradt meg. A versón a zsoltár 6. strófájának 3. sora már kivehető, és a 13. strófa 2. sor is még megmaradt. A 4. levél rectójára még átnyúlik a 32. zsoltár két utolsó sora, a 33. zsoltár felirata után pedig öt és fél strófa olvasható. Tizenhárom kimaradt sor után, a 9. strófa 4. sorával kezdődik a verso, és hat és fél strófa vehető még ki. Az 5. levél rectóján a 33. zsoltár utolsó négy strófája és még egy sor maradt meg, illetve a 34. zsoltár felirata és hat sora. Ugyanennek versóján a 34. zsoltár 6–11. strófája teljesen olvasható, az 5. strófaból egy, a 12.-ből három sor kivehető. Tehát ezek a levelek is egymás után következtek az eredeti zsoltárkönyvben. A levágott leveleken megmaradt sorok száma 25 és 29 között mozog, ahol viszont a címfelirat is megmaradt a külön sorba írt nótajelzéssel, ott 22 és 24 között. A laphiányokon 10–14 sor hiányzik.

A töredék 6. levele néhány levéllel később következett az eredeti kéziratban, és a többi levéltől eltérő formában maradt fenn. Minden levélen látható egy vízszintes hajtásvonal az oldal közepén. A 6. levél azonban középen ketté is van vágva, és a könyvtár munkatársai ragasztották össze, így nyerte el jelenlegi formáját. Fontos különbség az is, hogy a fennmaradt levél alja nem vágja el a szövegtükröt, a lap utolsó sora után még jókora üres hely van, a versón még az őrszó SZ betűje is felsejlik. A ragasztás amúgy hibás: a szöveg alapján kiderül, hogy ténylegesen egy levél felső és alsó részét alkották a

szétvágott részek, viszont a recto tetején található szöveg, a 37. zsoltár 13–16. strófája a jelenlegi verso alján folytatódik – a 18–20. strófával. Ugyanakkor a verso teteje a 22. strófa 4. sorával kezdődik, és a 26. strófa 2. sorával ér véget, aminek a folytatása a jelenlegi recto alján van, ez tartalmazza a 28–30. strófát. Tehát mindkét oldal közepén 6-7 sort tüntetett el az olló.

A töredékek jelenlegi mérete megegyezik, mindkettő oldalainak magassága 20 centiméter. Sajnos nem maradt feljegyzés arról, hogy minek a könyvtáblájából kerültek elő a töredékek, de azt lehet tudni, hogy sokáig egy helyen tárolták őket, és a papírhiányokból kirajzolódó mintázataik is nagyon hasonlítanak egymásra.⁹¹ Ezek alapján feltételezhető, hogy a két töredék azonos könyvtáblában töltötte idejét. A hiányzó sorok alapján kikövetkeztethető, hogy mindkét töredék körülbelül azonos méretű levélre íródhatott. A töredékek hasonló írásképe és sorbeosztása, illetve az, hogy mindkettő sorokra töri a verseket, megerősíti azt a feltételezést, hogy a töredékek egyazon énekeskönyv részei lehettek. Hogy ez egyáltalán lehetséges-e, a sorbeosztás alapján leellenőrizhető.

A zsoltárszövegek alapján tudható, hogy nagyjából 10-14 sor hiányzik minden oldalon. A megmaradt sorok száma 26 és 29 között van, vagy ha van felirat is az oldalon, akkor ennél kevesebb, tehát körülbelül 36-40 sor fért el egy oldalon, és a szövegtükör átlagos magassága 30 centiméter lehetett, ehhez jött még hozzá nagyjából 2-2,5 centiméter margó fent és lent, vagyis ez a *Psalterium*-másolat feltehetőleg 2° alakú füzetekre íródott. Ez igen tekintélyes méret, a 2° alakú *Péchi Simon-énekeskönyv* oldalain is csak 32-33 sor fért el.

Legbiztosabban az Analekta 6626. jelzetű töredék 6. levelén ellenőrizhető le a sorok beosztása, mivel itt a lapok alja is látszik. A jelenlegi verso a 37. zsoltár 20. strófájával ér véget, eredetileg ez a rectója volt a lapnak, és eredetileg is itt van a lap alja, látszik a több mint két centiméteres margó. A jelenlegi verso tetején a 22. strófa 4. sora látható, ez eredetileg is a verso volt, ám még hét sornak kellett lennie a lap tetején. A lap (a jelenlegi recto alja) a 30. strófával zárul, és itt is látszik körülbelül ugyanannyi margó. Tehát az eredeti versón tíz teljes strófa kapott helyet, ami 40 sorral egyenlő.

Az Analekta 6626. ötödik lapjának versóján a 34. zsoltár 12. strófája még olvasható. A 6. lap rectóján a 37. zsoltár 12. strófája már elkezdődik. Az egyszerűség kedvéért a zsoltárkezdő feliratokat és a nótajelzést az utánuk következő sornyi szünetekkel együttesen számoljuk négy sornak. A 35. zsoltár strófái bár öt rímelő nyolcas sorból állnak, de ezt

91 Ezúton is köszönöm a segítséget és az információkat Zsupán Edinának.

még a sorokra törő másolók sem írják öt sorba, a *Péchi Simon-énekeskönyv* három sorba törí őket. Ha ezekkel számolunk, akkor 237 sor hiányt kapunk a fent említett helyen, amely könnyedén elfér három levélen, vagyis hat oldalon. Feltehetőleg még egy strófa volt a 6. recto tetején, így ott is kijön a tíz strófa. A maradék 233 sor pedig 38,8-as átlagot tesz ki oldalanként, vagyis több 40 soros oldal lehetett köztük, illetve a háromsoros strófák miatt valamelyik oldalon páratlan számú sornak kellett lennie. Feltehetőleg még az 5. verso alján is volt egy plusz strófa. A becsléssel most csak annyi kívántam igazolni, hogy a 36–40 sor közötti átlagos oldalmérettel kijöhet-e egész levélre, azaz oldalpárookra a hiány. A válasz az, hogy igen: az 5. és a 6. levél között hiányzó szöveg megfelel három levélnyi szövegnek, és ez is megerősíti azt, hogy egy kéziratból származik az Analekta 6626. hat fennmaradt levele.

Hasonló becslést végezhetünk az Oct. Hung. 929. jelzetű köteg három Bogátizsoltárokat tartalmazó levelén. Itt 168 sor hiánnyal kell elszámolnunk. Ebből „4 sor” az 58. zsoltár címfelirata. Tegyük fel, hogy ez még a 18. recto tetején volt, hiszen most az 1. strófát vágja el a lap teteje. Így 164 sorunk marad, vagyis ha egy strófát a 20. verso aljára rakunk, akkor pont négy oldalt tudunk megtölteni vele, ezzel megint egész leveleket kaptunk: most lét levél hiánnyal kell számolnunk. A két kézirat-töredék közötti hiány szintén megbecsülhetjük, bár ekkora hiány esetén már kevésbé megbízható a módszer, hiszen az egy oldalra kerülő sorok ingadozó száma miatt könnyen pakolgathatjuk ide-oda a sorokat, hogy kapjunk még egy-két oldalt. 1027 sor hiányunk van. 13 levéllel, vagyis 26 oldallal számolva átlagosan 39,5 sor jutna minden oldalra. Ez a szám elég jól leképezi a fennmaradt levelek alapján látható beosztást. Még ha nagyon távoli és pontatlan is ez a becslés, a szövegbeosztás alapján éppenséggel elképzelhető, hogy a két töredék ugyanannak a kéziratnak volt a része eredetileg.

A töredékek elemzését az alábbiak szerint összegzem. Mindkét töredék nagy, 2° alakú ívfüzetekből lett kivágva, melyek szövegtükre eredetileg akár 36-40 sort is tartalmazott. A levelek között fellépő hiányok szintén beoszthatók ez alapján, ami erősíti a két töredék kapcsolatát. A töredékek írásképe, a papírhiányok mintázatának hasonlósága és az, hogy sokáig egy helyen tárolták őket, ugyancsak afelé mutatnak, hogy a két töredék valójában ugyanannak a kéziratnak a töredékei. Nagyon kicsi az esélye annak, hogy Bogátizsoltárjának két különböző, de hasonló kiállítású és egyforma méretű kéziratából olyan töredékek kerüljenek egymás mellé, amelyek ráadásul pont összeilleszthetők egy énekeskönyvvé.

6.

A fenti gondolatmenet rámutatott néhány problémás pontra. Olyan hibás adatok öröklődnek tovább a szakirodalomban hosszú ideje, amelyeknek eredetét már nem látjuk, és az adatokat alátámasztó következtetésekkel és azok premisszáival sokszor nem is értenénk egyet, ha ismernénk őket. Ám nem csak a hibás adatok és következtetések tudják tévútra vezetni a kutatót. Az is félrevezető, ha biztos adatot látunk ott, ahol csak bizonytalan következtetéseink, feltételezéseink vannak. Egy adott témával csak érintőlegesen találkozó kutató bízik abban, hogy olyan adatokat talál a kézikönyvekben, amelyeknek az adott terület kutatói utánajártak. Ezért a feltételezéseket jól meg kell különböztetni az általánosan elfogadott, biztosabb talajon álló adatoktól.

Az alábbiakban javaslatot teszek néhány bibliográfiai tétel javítására. A javítások természetes következményei a fenti gondolatmenetnek, hiszen fontos, hogy a folyamatosan újra kiadott kézikönyvekben javítsák a kérdéses részeket. Persze csak akkor, ha a kritikám jogos, és megállja a helyét. Viszont azt is remélem, hogy az új következtetések akkor is a régiek mellé kerülhetnek, ha nem teljes bizonyossággal cáfolják meg a régiket, de legalább ugyanolyan valószínűek. Hiszen az adatok nem olyanok, mint a világcsúcsok, amelyeket nem elég elérni, de meg is kell előzni, ha új rekordot akarunk fölállítani. Káros gyakorlat, hogy két azonos valószínűségű (ugyanannyira bizonytalan) következtetés közül a régit tartjuk meg, mert valamiért az már olyan ismerősnek tűnik. Gyakori eset, hogy ha egy új következtetés nem száz százalékig biztos, akkor mégis a régihez ragaszkodik a szakirodalom, miközben az is ugyanúgy bizonytalan talapzaton áll – gyakran még az új következtetésnél is bizonytalanabban.

A javítások során az eredeti szöveget antikvával szedtem, függetlenül a kiadás tipográfiájától. Az egyértelműség kedvéért mindenhol a teljes eredeti tételt idézem, és ebben minden változtatási javaslatomat fettel emeltem ki.

*Javítások „A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények
bibliográfiája” című kiadványhoz*

A *Péchi Simon-énekeskönyv* Stoll-féle bibliográfiában található leírásában fontosnak tartom, hogy konkrét keletkezési dátum helyett körülbelüli időszak legyen megadva, mint ahogyan sok más tétel esetében is teszi Stoll Béla. Az 1604-es dátumra vonatkozó megjegyzés feltételezés, ez derüljön ki a leírásból. Illetve sok tétel kapcsán megadja Stoll, hogy honnan ered a kézirat elnevezése. Mivel a *Péchi Simon-énekeskönyv* esetében félreértésre adhat okot az elnevezés, fontos tájékoztatni az olvasót arról, hogy miért lett ez a kódex neve.

33.

Péchi Simon-ék. **(1610-es évek)** – 207 lev. 2r. – Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár MSU 1729. Mf: MTAK A 251/IV, C 1157. (Pótlások.)

A kötéstábla belső oldalán vegyes feljegyzések, köztük: „A 1606 mense Junij...”, valamint két későbbi tulajdonos, Balázs János és Nagy György névbejegyzése.

1–12: Tartalomjegyzék a Bogáthi-zsoltárokhoz.

13–274: „Psalterivm Magyar soltar kit az wdökbeli historiak ertelme szerent kwlomb kwlomb magyar ekes notakra az Isten giwlekezetinek javara forditot Bogati Fazakas fia Miklos... 1604.”

275–288: Különböző kezek által írt szombatos és más egyházi énekek. (Összesen 11 db)

289–376: Az énekeskönyv törzsanyagát összeíró kéz által másolt 61 szombatos ének. Közben más kéz által leírt két nem szombatos ének: 348–350: Nagy hálát adjunk az atya Istennek... 374: Járuljunk mi az egy örök úristenhez...

376–402: Különböző kezek által másolt szombatos és más egyházi énekek. 17 db, köztük 386–7: Megadja még Isten örömét szívemnek... 388: Mindenkoron áldom az urat... (Szenczi Molnár) 390–2: Bánatos szívem, tekints az égre... 394: Semmi nincs ez földön állatok közül... SIMON PETSIN. 400: Most ó lelkem dicsérd az úristent... (Bogáthi)

403–414: Későbbi vegyes feljegyzések, üres lapok.

Megjegyzés A kézirat elnevezését **Péchi Simonnak a szombatos énekek között megtalálható költeménye miatt kapta. Bogáthi zsoltárait és a szombatos énekek nagy részét** – amint erre Varjas Béla figyelmeztetett – az a Tolnai István másolta, aki a Jancsó-kódexben 1615-ben másolt; a Bogáthi-psalterium címlapján levő 1604-es évszám tehát **valószínűleg nem a másolás időpontját jelöli**. – A kézirat másolata: MTAK Ms 856.

Irod. Thúry I. sz. – SZTA I, 137. sz. – RMKT XVII/5, 443–4 (A kézirat leírása.), 594. (A közlések felsorolása.) – Bogáthi Fazakas Miklós: Magyar zsoltár. S. a. rend. Gilicze Gábor és Szabó Géza. Bp. 199. (Hetven zsoltár közlése.)

Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* keletkezése helyesen: 1671, így szerepel a kéziratban is.

53.

Abasfalvi zsoltárkönyv. (1671) – 166 lev. 19 cm. – Kolozsvár, EK Ms 895.
Mf: MTAK A 369/IV; OSZK. FM 1/053.
1a–166b: A XV–CXL. zsoltár, Bogáthi Fazakas fordításában. 49b: „Amen.
Finis huius Deo volente. A. Do. 1671.”

Megjegyzés A kézirat elől és hátul csonka. Az abasfalvi unitárius egyház tulajdonában volt, elnevezését erről kapta.

Irod. Szabó T. Attila, Erd. Irod. Szle 1929, 295–6. (51. sz.) – SZTA I, 2. sz.

A *Magyari Péter kódexe* leírásában legfőképp a British Library hibásan megadott jelzete, és Moses Gaster egykori könyvtárának jelzete javítandó. Mivel a kézirat nem Magyarországon található, fontosnak tartom néhány pontosítással ellátni és némileg részletezni a leírást, ezt a British Library katalóguscédulája és a kéziratnak a British Library honlapján közzétett digitális másolata alapján teszem meg.

167.

Magyari Péter kódexe. (1704) – **183+1 lev. 19 cm.** – London, British Library MS OR 10579. Mf: MTAK A 1695/II.

A kötetstábla belső oldalán és az első, számozatlan levélen a hónapok nevei és kalendáriumi szabályok. „**Descriptum 27 Aug. A. 707. p. P. M.**”

1a–153b: „**Psalterium Davidis, az az: Magyar Soltár...**” (Bogáthi Fazakas zsoltárfordítása.) A végén: „Manus suprema operi imposita 20 Augusti. Ann. 1704. In N. Ernje **horam Diurnam** circiter **Duodecimam**. Per Petrum **Magyari.**”

154a–183b: További 9 zsoltár, majd „Más ének mely az Tüzes **kemenczében** vettetett három **iffiaktol** mondatott volt ell.”; „Más **Beöjtre valo** Ének.”; 2 zsoltár; 8 db szombatos ének.

Megjegyzés A kézirat 1913-ban Gaster Mózes (London) könyvtárának **1364. sz.** darabja volt. – Magyari Péter 1705-ben Péchi Simon prózai zsoltárfordítását is lemásolta: OSZK Oct. Hung. 1166.

Irod. Marmorstein Artúr, MKsz 1913, 117–122. – Borbély István, EPhK 1913, 716. – Vö. uo. 790. – SZTA I, 109. sz. – RMKT XVII/5, 562–3. (Részletező leírás.) 594. (A közlések felsorolása.)

Javítások a British Library katalóguscédulájához

A *Magyari Péter kódexének* jelzete a British Libraryben: Or 10579. A tételhez kapcsolódó online katalóguscédulán javítandó a zsoltárkönyv fordítója.

Content

Book of Psalms translated into Hungarian by **Miklós Bogáti Fazakas**. [...]

Note: Hungarian translation of Psalms. Translated by **the Unitarian Miklós Bogáti Fazakas (1548-1592?)**.

A katalóguscédulán az alábbi, Bogáti *Psalterium*ához kapcsolódó szakirodalmak feltüntetését javaslom:

Géza SZABÓ. „A Hungarian Antitrinitarian Poet and Theologian: Miklós Bogáti Fazakas”. In *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, edited by Róbert DÁN and Antal PIRNÁT, 215-230. Budapest-Leiden: Akadémiai Kiadó-E. J. Brill, 1982.

BOGÁTI FAZAKAS Miklós. *Magyar Zsoltár: Psalterium*. Edited by Gábor GILICZE and Géza SZABÓ, notes Géza SZABÓ, postface Róbert DÁN. Budapest: Magyar Helikon, 1979.

VARJAS Béla, ed. *Szombatos énekek*. Régi magyar költők tára: XVII. század 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

MÁSODIK FEJEZET

Stemma

„az Palkó nótájára”

1.

Bogáti zsoltárkönyvének darabjai rendkívül változatos versformákban íródtak. A *Psalterium* metrumait egy későbbi fejezetben mutatom be részletesen. Most csak egy aspektust fontos kiemelni a versformák kapcsán. Bognár Péter hívta fel a figyelmemet arra, hogy sok olyan ritka versformát használ Bogáti, melyet az adott zsoltáron kívül csak egyetlen másik versben találunk meg a 16. századi versanyagban, de olyan strófászerkezetek is fennmaradtak, amelyeket máshonnan nem is ismerünk. Mintha Bogáti összegyűjtötte volna a fellelhető korabeli strófa képleteket. A ritka strófák nagy része bonyolult képletekkel számol. Így egyrészt érthető, hogy ezek a metrumok kevésbé terjedtek el a korabeli Magyarországon, ahol uralkodó volt az azonos hosszúságú sorokból álló, egyszerűbb képletű strófa, másrészt hihető, hogy ha voltak is nagyobb számban ilyen képletek, azok kevésbé maradtak fenn az utókor számára, korlátozott énekelhetőségük miatt. Ezekkel a bonyolult versformákkal a másolóknak is meg kellett birkózniuk.

Egyes kéziratok másolói nagyon figyeltek a szótagszámokra. Tendenciát mutatnak azok a javítások, amelyek a szótagszámok akkurátus betartására utalnak. Most ehhez kapcsolódóan néhány olyan esetet mutatok, ahol a másolóknak láthatóan gondot okozott egy-egy Bogáti által használt furcsa szóalak. Első példám a 32. zsoltár 4. strófája. A zsoltár felező tizenkettesben íródott, nótajelzése Szkhárosi Horvát András *Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege...* kezdetű énekére utal (RPHA 1219). Az eltérő variánsokat fettel emeltem ki, a problémás verssorok után jelzem az adott változat szótagszámát.

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Kövendi János-kódex

Érti, hogy ez ilyen nem akart vétkezni,
nem **akarattjával**, hogy történt megadni, (12)

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

Érti, hogy ez ilyen nem akart vétkezni,
nem **akartjával lött**, hogy történt megadni, (12)

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv, Magyarai Péter kódexe

Érti, hogy ez ilyen nem akart vétkezni,
nem **akar**atjával lött, hogy törtínt megesni, (13)

Így talán érthetővé válik, hogy mit neveztem furcsa alaknak. A hét másolóból négy a metrumnak megfelelő szótagszámú sort ír. Ha a *lectio difficilior* elvét vesszük figyelembe, akkor a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* alakját kell eredetinek tekintenünk. Öt másoló is javítja a mi nyelvérzékünknek idegen, de, úgy tűnik, a 17. század embere számára is szokatlan alakot. A kérdés, hogy hogyan. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* és a *Kövendi János-kódex* másolója nemcsak a furcsa szóalakot javítja, de figyelt arra is, hogy megtartsa a szótagszámot, bár megoldásuk még a korabeli költészet grammatikai keretei szerint sem teljesen megfelelő. A három másik kódex másolója elsiklott e fölött, és hibás szótagszámú sort hozott létre. A tizenhárom szótagos variánsok természetesen egymástól függetlenül is könnyen létrejöhetnek. Az „akartjával” szóból a másolás során könnyen lesz „akaratjával”, hiszen a másoló sokszor csak ránéz egy sorra, nem betűzi ki minden szavát.

Következő példám a 91. zsoltár 11. strófája. Ennek nótajelzése: *Sok rendbéli nép vagy*on e világban..., mely Tinódi Sebestyén Kapitány György bajvívásáról szóló históriájának kezdősora (RPHA 1266). A zsoltár – és a Tinódi-história – strófái négy tizenegyes sorból állnak.

*Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv,
Magyarai Péter kódexe*

Mert temelléd bocsátott angyalokat,
hogy **örzzenek** téged és mind az jókat, (11)

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv, Kövendi János-kódex

Mert temelléd bocsátott angyalokat,
hogy **örizzenek** téged s mind az jókat, (11)

Itt egységesebb a helyzet. A *Mátéfi János kódexe*, az *Abasfalvi zsoltárkönyv* és a *Kövendi János-kódex* másolója egyszerűbb alakra hozta az érthetetlen szót, amelyről talán azt gondolták, hogy tollhiba eredménye, de mindhárman odafigyeltek az ebből eredő szótagszámtöbbletre.

A 93. zsoltárnak szintén négy tizenegyes sorból álló strófái vannak. Nótajelzése a *Boldog az olyan ember az Istenben...* kezdetű, ismeretlen szerzőjű 1. zsoltár (RPHA 203). Második strófájából idézek:

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex

Sok **szerszámmal** magát öltözteté (11)

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv, Mátéfi János kódexe,

Magyari Péter kódexe

Sok **szerszámmal** magát öltöztette (11)

Abasfalvi zsoltárkönyv

Sok **szerszámmal** magát öltözteté (11)

Kövendi János-kódex

Sok **szerszámmal ő** magát öltözteté (11)

Itt négy különböző megoldást is láthatunk arra, hogy kijöjjön a tizenegy szótagos sor. De mind a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, mind az *Abasfalvi zsoltárkönyv*, mind a *Kövendi János-kódex* alakja kissé körmönfont megoldás. Az inkább elképzelhető, hogy egy másoló ezekre az alakokra változtat egy verssort, minthogy a *Jancsó-kódex*-féle alak egy másoló javítása révén jöjjön létre. Vagyis a *lectio difficilior potior* itt is érvényes lehet.

A 119. zsoltár kolofonjában is van eltérés a hét kézirat szövege között. Ez a leghosszabb zsoltár. Az eredeti héber szöveg abecedárum: a zsoltár versei sorban a héber ábécé huszonnégy betűjével kezdődnek. Ebben az esetben nyolc versenként változik a versek kezdőbetűje, vagyis nyolc vers kezdődik ugyanazzal a betűvel, a zsoltár így összesen 176 verset tesz ki. Bogáti fordítása 88 strófából áll (és még egy strófa a kolofon), tehát nála négy strófa tartozik egy betűhöz, vagyis két bibliai verset sűrít egy strófába. Nótajelzése az *Ó, Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-ének (RPHA 1114), melynek metruma: 9 8 9 8, és ha nem is végig, de egyes strófákban párosrímekeket használ: a a b b. Bogátinál a páros rimből bokorrím lesz, de a váltakozó sorhossz miatt még így is hangsúlyos a sorpárok jelenléte, amit a dallam sorszerkezet is kiemel: A B A Bv. A metrikai és a dallamszerkezet ily módon kettéosztja a strófákat, és a bibliai versek szerinti tagolást emeli ki, összesen 176 sorpárt kialakítva – ha nem számítjuk a kolofont.

Exkurzus: 119. zsoltár

Bogáti bár az abecedáriumot mint formát nem tartja meg, tehát strófái nem az abécé betűivel kezdődnek, a többi zsoltárfordításához hasonlóan van akrosztichonja a versnek, amely a zsoltárt összefoglaló argumentumot adja ki: „Absalom vagy Saul előtt búdosva kívánkozik az sátorhoz tanolni s cselekedni jót, mert az pietas egészen jó”. A kéziratokban négy strófánként feltüntették a másolók a héber ábécé – latinok alakban átírt – betűit, ami ez alapján feltehetőleg Bogátitól ered. Viszont a *Péchi Simon-énekeskönyv* mást is feltüntet.

A zsoltár egyes verseit a zsolozsma imaóráinak elrendeléseként is értelmezik. A 62. vers így szól: „Éjfélkor fölkelek, hogy hálát adjak neked igazságos döntéseidért.” 147. vers így: „Ébren vagyok virradatkor, és fohászodom, igédben reménykedem.” 164. vers pedig így: „Naponta hétszer dicsérlek téged igazságos döntéseidért.” Ebből jön a hét napközbeni imaóra: a Laudes, a kishórák (Prima, Tertia, Sexta, Nona), a Vesperás és a Completorium; valamint az éjszakai zsolozsma: a Vigilia vagy Matutinum.⁹² Bogáti ezeket így fordítja a 31., a 74. és a 82. strófában:

sőt, éjfélkor énekhez költem,
igédről neved dicsírtem.

[...]

Szódra bízva jó reggel kelek,
hogy megvidj, azon könyörgök,

[...]

hétszer egy nap téged dicsírlek,
hogy igazságidra nézek.

Már Szent Benedek regulája leírja az imaórák rendjét, és azt is, hogy ezeken az alkalmakon milyen rendben kell énekelni a zsoltárokat. A régi római zsolozsmában a 119. zsoltár a kishórák közt oszlik meg. Ha az egy betűhöz kapcsolódó nyolcverses blokkokat tekintjük egy egységnek, akkor a 22 egység így oszlik meg a négy napközbeni órában:

92 DOBSZAY László, *A zsolozsma – tegnap és ma*, Vigilia, 53(1988), 88–97, 90.

Prima: 1–4
 Tertia: 5–10
 Sexta: 11–16
 Nona: 17–22⁹³

Így a 119. zsoltárt minden nap egyszer elénekelték. Szent Benedek ettől a rendszertől eltért, és két napra, vasárnapra és hétfőre osztja el a zsoltárt:

V: Prima: 1–4
 Tertia: 5–7
 Sexta: 8–10
 Nona: 11–13
 H: Tertia: 14–16
 Sexta: 17–19
 Nona: 20–22⁹⁴

A *Péchi Simon-énekeskönyv* az egyetlen forrás, amely feltünteti a órákat is, az alábbi rendben:

Prima: 1–3
 Tertia: 4–6
 Sexta: 7–10
 Nona: 11–13
 Prima: 14–16
 Tertia: 17–19
 Sexta: 20–22

Ez az elrendezés inkább a Szent Benedek regulájában előírt rendnek felel meg, néhány eltéréssel. A Prima helyett a Sexta áll négy blokkból, és a második nap a Primával kezdődik, így nem ér el újra a Nonáig. Nem lehet tudni, hogy a másolás rontott-e az elrendezésen, vagy Bogáti akart valamit máshogy elrendezni. Az ő történetileg értelmezett

93 László DOBSZAY, *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*, Front Royal, Virginia, Church Music Association of America, 2003 (Musicae – Sacrae – Meletemata, 5), 49–50.

94 *Uo.*, 75–76.

szöveghűségéhez mindenesetre illik, hogy megmutassa a zsoltár által is előírt hét imaalkalmat, és annak lehetséges történeti kontextusát. Az persze szokatlan, hogy nem ószövetségi hagyományt mutat be a zsoltáron, hiszen általában ószövetségi ünnepeket rendel a fordításaihoz.⁹⁵ Ilyenre egyetlen példát ismerünk csak, mégpedig éppen a szomszédos 118. zsoltárt, ahol a szöveg későbbi használatát soroló strófákban – szintén egyedülálló módon – Jézus jeruzsálemi bevonulását és az utolsó vacsorát is megemlíti:⁹⁶

Hogy az egész ország Dávidot választá, Dávid arról ezt ír, sok szerencséjéről száztizennyolcadik énekébe meghagyá.

Hogy az Jézus király töviskoronára Jeruzsálembe mene, az jó hütű szent nép előtte s utána ez éneket üvölté.

Az húsvéti báránt mikor zsidók ötték, étel közbe ezt mondták, végvacsora után az szent apostolok az Krisztussal ezt mondák.

Marok zöld ágakkal sátoros innepen most is zsidó ezt mondja, innep nyolcad napján Istentől az királt ilyen szókkal kívánja.

De itt még nem áll meg a számmisztika. A héber ábécé huszonkét betűje és a hét imaalkalom mellé a tízparancsolatot kapcsolja Bogáti azzal, hogy fordításához az *Ó, Izrael, szerető népem...* kezdetű tízparancsolat-ének dallamát választja. Vagyis miközben a zsoltár a törvény ismeretéről, megtartásáról és szeretetéről szól, Bogáti megadja ennek kulcsát is, ami a szövegben nyilván nincs kimondva: a törvények törvénye a tízparancsolat, és amikor a zsoltár a törvényekről ír, akkor elsősorban erre kell gondolni. Ez a jelentésadás az antitrinitárius teológia szempontjából sem elhanyagolható. Dán Róbert szerint az unitárius és szombatos teológia közötti határvonal éppen az ószövetségi törvények érvényének kérdésén érhető tetten. „A szombatosok a Törvény érvényét változatlanul fennállónak tartották, saját szavaik szerint a zsidóktól csak annyiban különböztek, hogy Jézust messiásnak ismerték el” – foglalja össze Dán.⁹⁷ A bevett keresztény értelmezés szerint az újszövetség feloldja az ószövetségi törvények hatályát, csak azok maradtak érvényben, amelyeket Jézus is megerősít, például a tízparancsolatot. Bár Bogáti kortársaihoz képest e téren is igen radikális nézeteket vallott, ő is azt tartotta, hogy a „Messiás küldetése után a hit által megváltottak tanításai az Újszövetségben kerültek megfogalmazásra és sok

95 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 159–169.

96 Erről részletesebben ír VARGA Réka, i. m., 120–124.

97 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 191.

mindenben megváltoztatták a mózesi tan érvényét. [...] Ezek szerint a rituálék közül az ételtilalmak, az áldozati ceremóniák, a különféle bűnbánó ünnepek és történeti háttérű természetünnepek, valamint az őszi-tavaszi évszámítás, az újhold tisztelete stb. nem maradtak érvényben Bogáti hite szerint.”⁹⁸ A tízparancsolat hozzákapcsolása a zsoltárhoz figyelmeztetés is lehet: nem általában az ószövetségi törvényekről van szó, értsük ez alatt a tízparancsolatot.

Egy verses szövegbe azonban nem feltétlenül kell ilyen finom teológiai megkülönböztetéseket belelátni. Már az is zseniális, hogy Bogáti hagyja eredeti formájában működni a zsoltár szövegét, és minden egyéb értelmezést annak paratextusában helyez el. Ezzel a zsoltár *szövege* megmarad történeti kontextusában (Dávid épp menekül, amikor ezt énekli), mégis – a paratextusokat *kommentárként* használva – jelzi kortársi használatának lehetőségeit: mi is imádkozzunk hétszer egy nap, ahogyan Dávid, illetve a törvények megtartása alatt elsősorban a tízparancsolatra gondoljunk. Bogáti arra tesz kísérletet, hogy újragondolja szöveg és kommentár viszonyát a korabeli verses irodalomban. Míg a próza megengedi margináliák és különböző hivatkozások használatát, amely jól kivehetően, tipográfiaiag is elkülöníti a törzsszöveget és kommentárt (lásd erre példának akár a vizsolyi bibliát), addig a verses szöveg erre nem kínál tipográfiai lehetőséget. A vallásos tárgyú verses epika a problémát úgy oldja meg, hogy az elbeszélő részt – a tulajdonképpeni parafrázist – egyértelműen, tartalmilag és térbelileg is elkülöníti a még mindig verses tanulástól vagy summától, azaz a kommentártól, amint ezt Bogátinál is megfigyelhetjük a *Jób könyvének parafrázisában* és az *Énekek énekében*. A 16. század zsoltárfordításai esetében legtöbbször éppen ez az elkülönülés nem történik meg, és a kommentár beleíródik a szövegbe. „Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmazzák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.”⁹⁹ Bogáti a paratextusok gazdag alkalmazásában találja meg a módját, hogy úgy rendeljen kommentárt a szöveghez, hogy ne törjön meg a versszöveg történeti és poétikai egysége.

Az *Ó, Izrael, szerető népem...* megválasztása még egy összefüggésre rávilágít. Az első parancsolat így szól: „Én, az ÚR, vagyok a te Istened, aki kihoztalak Egyiptom

98 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 190.

99 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 106.

földjéről, a szolgaság házából” (2Móz 20,2). A parancsban megfogalmazott történeti adalékot ma már kevésbé tartjuk fontosnak. Nem így az *Ó, Izrael, szerető népem...* vonatkozó strófája, mely éppen ezt a történeti magyarázatot bontja ki költői képet is alkalmazva:

Egyiptombeli nagy rabságból,
 iszonyú vas kemencéből,
 tégedet kiszabadítalak,
 és magamnak választalak.

Bogáti argumentuma szerint Dávid éppen bujdos, vagyis megszabadítására vár, miközben arra vágyik, hogy Isten színe előtt lehessen. Dávid esetében ennek a parancsolatnak a betartása, hitének, hűségének bebizonyítása – az ószövetségi törvények szerint – úgy lehetséges, ha a sátorhoz járul, vagyis áldozatot mutat be Istennek. Tehát amikor bujdosása közben arra vágyik, hogy végre betarthassa a törvényt, és tiszteletét tehesse Isten sátoránál, akkor valójában abban bízik, hogy Isten megszabadítja üldöztetéséből, hiszen a kettő az ő aktuális helyzetében egy. A parancsolat megfogalmazása, különösen a fent idézett gyülekezeti énekben, arra hívja fel a figyelmet, hogy az Istenbe vetett hit elsősorban azt jelenti: emlékezünk szabadító voltára, és hiszünk abban, hogy újra megszabadít – akár testi, akár lelki értelemben.

Ha csak nagyon halványan is, valamiféle eltávolodás az ószövetségi istentisztelettől mégiscsak megjelenik Bogátinál is. Tőle idegen az a krisztianizáló eljárás, amely nyugodt szívvel elhallgatja vagy kitörli a zsoltárokból az ószövetségi áldozásra vonatkozó részeket. Sőt, ha a zsoltár kifejezetten az áldozat bemutatásáról szól, akkor az Bogáti fordításában is minden további nélkül helyet kap.

A 119. zsoltárban eredetileg sincs szó áldozásról, a szöveg középpontjában a törvény megtartása és szeretete áll. Noha a törvények magukba foglalják az áldozat bemutatására vonatkozó előírásokat is, ezek a szövegben sehol nincsenek kiemelve. Ami viszont ki van emelve, az a törvény szerinti, tehát jámbor és igazságszerető élet, illetve Isten és törvényének magasztalása, azaz az imádság. A tágan értett imádságnak, vagyis az Istenhez szóló beszédnek különböző formáiról ír a zsoltár. Nemcsak azt mondja el a beszélő, hogy hányszor imádkozik egy nap, hanem szól elmélkedő és szemlélődő imádságról, vagyis meditációról és contemplációról. Az argumentum azt mondja, hogy Dávid „Absalom vagy Saul előtt búdosva kíváncskodik az sátorhoz tanolni s cselekedni jót, mert az pietas egészen jó”, vagyis Isten színe elé akar járulni, de hangsúlyosan nem azért, hogy áldozzon, hanem

„tanolni s cselekedni jót”. A záró tagmondat nem egykönnyen érthető: „az pietas egészen jó”. A pietas vagyis ’jámboreság’ Bogáti *Psalterium*ának egyik alapszava. Az 1. zsolttár, tehát a teljes fordítás ezzel a sorral kezdődik:

„Jámbores és bölcs, bódog és szent, Istenét tudja”.

Az 1. zsolttárnak az argumentuma is az, hogy „Jámbores”, de még nyolc zsolttár argumentuma szól a jámborokról, és a teljes *Psalterium*ban több mint 130-szor fordul elő a kifejezés. De miért emeli ki külön a jámborságot, miközben már előtte is azt írja, hogy „cselekedni jót”? Mit akar vele hangsúlyozni? Feltételezésem, hogy ezt a félmondatot úgy kell érteni, hogy a pietas, azaz jámborság önmagában jó, önmagában elég; egész, vagyis nem kell hozzá más. Hogy ezzel a jámborsággal, ami önmagában elég, a hit áll szemben, vagy az – ószövetségi, katolikus, esetleg protestáns – rítusok, azt nem merem megtippelni, vélhetően a teljes zsolttárkönyv elemzése majd fényt derít erre is. A 119. zsolttár kontextusában az áldozás jelenik meg hiányként: a jámbor élet hiába lokalizálódik a szent sátorhoz, ahol az áldozatokat kell bemutatni, Bogátinál hangsúlyosan nem erről van szó, hanem a jószágról, a törvény szeretetéről és Isten dicséretéről. Még amikor áldozást emleget a zsolttár beszélője, akkor is az imádságról van szó, még hangsúlyosabbá téve a hiányt. 54. strófa:

„szám áldozatit vedd jó kedvvel”.

Bogáti fordítása nagyon hasonlít a vizsolyi biblia megoldásához. Ott a 108. vers így szerepel: „Az én számnak szabad akarát szerint való áldozati legyenek kedvesek te előtted”. Az új fordítású bibliában itt „önként vállalt fogadalmakról” van szó. Bogáti fordításában az önkéntesség vagy a szabad akarát említése elmarad, és a hangsúly a szájjal való mondásra kerül, ami akár érthető úgy is, hogy a szájával, tehát imával, és nem pedig ételáldozattal áldoz az Istennek. A zsolozsmázás, azaz imaszolgálat jeleinek elhelyezése a zsolttár szövegében ezt az értelmezést erősíti meg.

Ó, vídj meg, és hon megdicsírek,
törvényedben úgy élhetek,

A 88. strófa ekként összegzi a zsolttárt, újra kiemelve azt, hogy a törvény szerint való élés egyet jelent Isten dicséretével.

*

Visszatérek a mikrofilológiai vizsgálatokhoz. Mire a kolofon és a teljes zsoltár utolsó két sorához jutottak a másolók, 177 sorpárt már leírtak, vagyis 177-szer egymás mellé illesztettek egy kilenc és egy nyolc szótagos sort. Négy másoló a 178. alkalommal mégis ront a ritmuson.

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv, Abasfalvi zsoltárkönyv,

Magyari Péter kódexe

az sátorhoz hogy nem járhata, (9)

száztizenkilenced nótája. (9)

Jancsó-kódex

az sátorhoz hogy nem járhata, (9)

száztizenklenced nótája. (8)

Mátéfi János kódexe, Kövendi János-kódex

az sátorhoz hogy nem járhata, (9)

száztizenkilenced nóta. (8)

Mentségük lehet, hogy a kolofonban járunk, amely már nem tartozik szorosan a vershez, sokszor nem is feltétlenül énekelték a kolofont. Még az is felmerülhet, hogy Bogátinak sem volt gondja az utolsó sor szótagszámára, ritkán hozta magát olyan helyzetbe, hogy ilyen hosszú számot ilyen rövid sorba kelljen beszuvasztania. A 122. zsoltár hetes sorában kivágja magát: „százhuszonkettőd nóta”. A 148. zsoltár szintén hetes záró sorában úgyszintén: „száznegyvennyolcban szerzé”. De az előbb azért karikíroztam a hibát, mert épp az a gyanús, hogy ha valaki ennyiszor megvalósít egy metrumot, akkor a végén már a kenyeret is 9+8-as sorpárban kéri. Ezért azt tartom valószínűnek, hogy Bogáti helyes szótagszámú alakot írt le, és csakis elírás eredményezhetett kilences sort némely forrásban. A változásoknak csak egy iránya lehetséges. A harmadik variáns nyolc szótagos sorát senki nem írta át kilenc szótagosra, ugyanis semmi baj nincs vele. Szintén nem valószínű, hogy az első variánsból csinálna valaki „száztizenklenced” alakot. Viszont az már elég valószínű, hogy a „száztizenklenced” alakra ránézve a másoló eleve „száztizenkilenced”-et ír, vagy ha észre is veszi a szokatlan alakot, akkor is átírja. De csak két másoló volt, aki észrevette azt is, hogy így hibás a szótagszám, és – a legkézenfekvőbb módon – javította a fellépő szótagszámtöbbletet.

Ez a példa abból a szempontból is tanulságos, hogy milyen következtetésekre lehet jutni, ha önkényesen választjuk ki a *Péchi Simon-énekeskönyvet* mint legjobb szöveget közlő forrást, illetve ha azt a *Kövendi János-kódex* alapján javítjuk. Az érvmenetem alapján a 119. zsoltár esetében a *Péchi Simon-énekeskönyv* alakja hibás. Ha megnézzük a *Kövendi János-kódex* variánsát, amely metrikailag rendben van, megerősítve érezhetjük magunkat, hogy ez a helyes alak, amelyet a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója is maga előtt látott, csak ő elírt. Viszont így felmerülne a kérdés, hogy miért írta el valaki a *Kövendi János-kódex* – amúgy metrikailag rendben lévő – variánsát, és miért pont négyen is ugyanúgy, horizontális variánsokat létrehozva. Ez esetben további leszármazási kapcsolatokat kellene felállítani a négy hibás alakot közlő kézirat között, hogy elkerüljük a horizontális variánsokat.

Éppen ezért nem is tűnik valószínűnek a változások azon iránya, miszerint a *Kövendi János-kódex* alakjából lett a *Péchi Simon-énekeskönyv*-féle alak. Ha viszont a *Jancsó-kódex* alakját gondoljuk az eredetinek, az sok összefüggést megmagyaráz. A hibásnak tűnő „száztizenklenced” „száztizenkilenced”-re javítása horizontálisan is könnyedén megtörténhet, a hibás szótagszám javítsa szintűgy. Ez esetben a *Kövendi János-kódex* alakja nem az eredeti alakra derít fényt, az szintén egy lehetséges változtatás, vagy akár a változtatás változtatása: bár metrikailag helyes, még messzebb van az eredetitől, és egyáltalán nem segít javítani a *Péchi Simon-énekeskönyv* hibáit. Persze az érvelésnek e pontján még nem beszélhetünk arról, hogy mi a kéziratok lehetséges viszonya, de jól látható, hogy abból, hogy a *Kövendi János-kódex* alakja metrikailag helyes, a *Péchi Simon-énekeskönyv* viszont metrikailag hibás, még nem következik logikusan se az, hogy a *Kövendi János-kódex* a *Péchi Simon-énekeskönyvet* másolta, se az, hogy egy közös forrást másoltak. Viszont az is jól látható, hogy a *Jancsó-kódex* nélkül – csak a *Kövendi János-kódexet* és a *Péchi Simon-énekeskönyvet* vizsgálva – nem derülne ki, hogy van egy az előzőknél eredetibbnek tűnő alak.

Ezekben a példákban előrevetítettem, hogy a furcsa alakok Bogátitól erednek. Ez természetesen nem szükségszerű, bár látható, hogy legtöbbször mégis ezek az alakok adnak megfelelő szótagszámot. De bármelyik is volt az eredeti alak, és bármelyik kódex másolta is a másikat, tendenciaként mutatkozik meg a másolók metrikai tudatossága, az, hogy sok esetben figyeltek az esetlegesen fellépő szótagszámhiányra vagy -többletre, és javították is azokat.

2.

Néhány példával bemutatom a kéziratok közötti tendenciaszerű összefüggéseket.¹⁰⁰ Természetesen a *Magyari Péter kódexét* nem másolhatta semelyik ma ismert másik kézirat, mivel ez a legkésőbb keletkezett. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* esetében az első négy zsoltár strófáinak első szavai rendre mások, így a verseknek nincs akrosztichonja. Az első zsoltár strófáinak eltérő kezdősorait a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* (balra) és a *Péchi Simon-énekeskönyv* (jobbra) szövege alapján szemléltetem:

Áldott és bölcs az az ember...	Jámbor és bölcs, bódog és szent...
Hanem az jobb élet útát...	Az jobb élet utát hanem...
Ez úgyan jár, mint az zöld fa...	Még ez jár úgy, mint szép zöld fa...
Nem így jár, nem így jár, higgyed...	Bátron elhidd, nem így jár, nem...
Tehát mikor az szent bíró...	Oztán mikor az szent bíró...
Azért űket ott az bíró...	Rendben őket ott az bíró...

Hasonlóképp a másik három zsoltárban. Bizonyos kéziratokból teljes strófák hiányoznak: a *Kövendi János-kódexből* tíz, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódexből* nyolc, a *Mátéfi János kódexéből* és a *Magyari Péter kódexéből* négy-négy, az *Abasfalvi zsoltárkönyvből* három, a *Jancsó-kódexből* kettő. A 151. zsoltár hiányzik a *Kövendi János-kódexből*. A legtöbb kéziratban két változatban fennmaradó 137. zsoltár egyik változata, ráadásul ugyanaz a változat hiányzik a *Kövendi János-kódexből* és a *Péchi Simon-énekeskönyvből*. Ha nem számolunk a források kontaminációjával, akkor gyakorlatilag ki kell zárunk, hogy bármelyik kézirat közvetlenül valamelyik másik ma ismert kéziratot másolhatta volna, hiszen a strófa- és zsoltárhiányokat nem tudták volna pótolni. Az egyetlen lehetséges kivétel a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex*: utóbbi a fentiek alapján elvben másolhatta az előbbit. Tehát ismeretleneket kell felvenni az ágrajzba, melynek lecsüngő ágain szerepelnek majd az ismert kéziratok, a hét közül hatból biztosan nem húzható további vonal.

Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* és *Mátéfi János kódexe* gyakran hasonló módon tér el a többitől. Ezeket az eltéréseket a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* párhuzamos helyeivel összevetve mutatom be (csak a két csoportot szétválasztó variánsokat emelem ki). Néhány példa a 91. zsoltárból:

¹⁰⁰ Ezeket a példákat először a pécsi Bogáti-kutatócsoport tagjaival közösen írt TDK-dolgozatunkban írtam le: ETLINGER-GÁL-SZATMÁRI-VARGA, *i. m.*, 10–25.

5. strófa

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

sebbel jövő **nappali nyíl** ne sértsen

Abasfalvi zsoltárkönyv

sebbel jövő **nyíl nappal meg** ne sértsen

Mátéfi János kódexe

sebbel lövő **nyíl nappal meg** ne sértsen

6. strófa

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

sötétben **oly** titkon **senki** nem **illet**

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv

sötétben titkon **semmi** nem **illetteh**

14. strófa

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

böcsül, tisztel és **fél** mindenek felett

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv

böcsült, tisztelt és **félt** mindenek felett

Ezekben az esetekben nincsenek úgynevezett furcsa alakok, viszont a két variáns jól elkülönül egymástól, nem csak egy-egy szóban vagy morfémában különböznek, a teljes sorban több változás is létrejön – feltehetően épp azért, hogy megmaradjon a sor metrikai koherenciája. A 14. strófában pedig a múlt idő következetes használata különíti el a két variánst. Nem adható egyszerű magyarázat az egyes variánsok horizontális, egymástól független létrejöttére, akár független visszajavítására, erre a másolóknak oka sem lett volna, ezért gondolom, hogy ezek a variánsok alkalmasak a szöveg-hagyomány különböző ágainak elkülönítésére.

7. strófa

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

Ezeren balra melletted elesnek,
hadba, dögbe **jobbra tízezert vesznek**

Mátéfi János kódexe

Ezeren balra melletted elesnek,
hadban, dögbe **tízezerért elvesznek**

Abasfalvi zsoltárkönyv

Ezeren balra melletted leesnek,
hadban, dögbe **tízezeren elvesznek**

11. strófa

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

hogy **örzzenek** téged és mind az jókat [...] fogjanak, hogy meg ne **sértsed** lábodat

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv

hogy **örizzenek** téged s mind az jókat [...] fogjanak, hogy meg ne **üssed** lábodat

Ezekben a példákban a *Mátéfi János kódexe* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* egyszerűbb, könnyebben érthető alakokat hoznak, és újfent idéztem a 11. strófa egyik sorát is, amely szintén e két kódexben tartalmaz egyszerűbb, áramvonalasabb alakot. De mégis a legérdekesebb példa a 119. zsoltár 151. versének fordítása, illetve a fordítás variánsai. A vers a vizsolyi biblia fordításában így szól:

Közel vagy te Uram: és minden te parancsolatid igazak.

Az ennek megfelelő rész a zsoltárfordításban a 76. strófa második sora:¹⁰¹

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

Istenem, te is jöjj hozzám közel,
ki mindent, **igazt szerzettél** (8)

¹⁰¹ A strófa első sorának „te is”, „te es” kifejezését valószínűleg egy szótagnak vették, így jön ki az első sor kilenc szótagja. Egyes kéziratok jelölik is a hangzóösszevonást: „te’s”.

Mátéfi János kódexe

Istenem, te es jöjj hozzám közel,
 ki mindent, **igaz[]t szerettél** (8)

Abasfalvi zsoltárkönyv

Istenem, te is hozzám jöjj közel,
 ki mindent, **igazat szerettél** (9)

A bibliai szöveg alapján a *szerez* ige egyértelműen közelebb áll az eredetihez, miközben a szöveggörnyezet alapján érthető, hogy miért a *szeret* igét használja a másik két kézirat. A másik szó esetén viszont javítást láthatunk a *Mátéfi János kódexében*. Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* másolója az „igazat” formát használja. Bogáti *Psalteriumában* sehol máshol nem találkozunk a rövidebb – és talán szokatlanabb – „igazt” alakkal, az „igazat”-tal viszont huszonháromszor, a 119. zsoltárban is kétszer. Vagyis az igazt igazat-ra javítása könnyen megtörténik horizontálisan is, egymástól függetlenül. Ami igazán érdekes, hogy a *Mátéfi János kódexének* másolója is ezt az alakot írja le, majd feltehetőleg szembesül a szótagszámtöbblettel, és ezért kisatírozza a második a betűt. Még azt sem lehet eldönteni ezek a variánsok alapján, hogy a *Mátéfi János kódexe* másolója előtt az „igazat” alakot tartalmazó forrás állt-e, esetleg amit az *Abasfalvi zsoltárkönyv* másolója is másolt, és magától javította a sort, amit a szótagszám alapján könnyen meg tudott tenni, ellenben az *Abasfalvi zsoltárkönyv* másolója nem fedezte fel ugyanezt a hibát, és kilenc szótagosnak hagyta meg a sort. Ugyanakkor az is lehet, hogy a *Jancsó-kódexhez* és a *Péchi Simon-énekeskönyvhöz* hasonló, az „igazt” tartalmazó kéziratot másoltak mindketten, nyelvérzékük miatt mindkettejük először az „igazat” formát írta le, de csak a *Mátéfi János kódexe* másolója vette észre, hogy nem ez van a forrásban. Vagyis ez a hiba és annak javítása a két későbbi kódex összetartozására nem hoz bizonyítékot, viszont a másolók magatartását és a horizontális variánsok létrejöttének lehetőségét jól bemutatja. Ebben a példában az a fontos, hogy szintén egy – Bogáti *Psalteriumában* is – szokatlanabb alak a szótagszám szempontjából helyes, és ezt az egyik forrás másolójának javítása is világossá teszi. (Hozzáteszem, a sor elbeszélő múltat alkalmazva is helyes szótagszámot adna ki, és még a rím is jobban illeszkedne a többi sorhoz: „ki mindent, igazat szerzél”.)

Mivel már kizártuk annak a lehetőségét, hogy akár az *Abasfalvi zsoltárkönyv* és a *Mátéfi János kódexe*, akár a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* egymást másolhatta volna, így feltételeznünk kell olyan ismeretlen forrásokat, amelyek a kétféle

szövegváltozatokat tartalmazzák.¹⁰² A *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* közös variánsait tartalmazó forrást a stemmákon β -val, az *Abasfalvi zsoltárkönyv* és a *Mátéfi János kódexe* közös őstét γ -val jelölöm. Az α használatát azért kerülöm, mert egyelőre egyik forrásról sem állítom azt, hogy eredeti, autográf szöveget másolta volna. Az eddig felmerülő két lehetőséget az 1. és 2. ábra szemlélteti.¹⁰³ A közölt stemmák provizórikusak, csak a gondolatmenet szemléltetésére szolgálnak.

Az előző példák során bizonyos esetekben már megelőlegeztem, hogy a Péchi–Jancsó-féle variánsokat tartom az eredetibbnek, a szerzői szöveghez közelebbinek. Erre többnyire metrikai érveim voltak, illetve a *lectio difficilior potior* elvét alkalmaztam. Most további példákkal támasztom alá, hogy a változás iránya a β -tól a γ felé halad.

A 31. zsoltár, 13. strófájában a *Mátéfi János kódexe* további változtatásokat hoz:

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv

elevenség **elfogy én tagimban** (10)

Abasfalvi zsoltárkönyv

elevenség **elfogyott tagaimban** (11)

Mátéfi János kódexe

alig maradt éltem tagaimban (10)

Ebben a példában talán már a feltételezett γ forrásban bekövetkezett a „tagim” „tagaim”-ra való javítása, de a sor más változásokat is mutat, ám a fellépő szótagszámtöbbletet az *Abasfalvi zsoltárkönyv* másolója mintha nem vette volna észre. A *Mátéfi János kódexe*nek másolója igen, és a fent látható módon javította a sort. Hasonló példa a 119. zsoltár 60. strófája:

Jancsó-kódex

Efféle föld **lakit** kiveszted (9)

Péchi Simon-énekeskönyv

Efféle föld s **lakit** kiveszted (9)

102 STOLL, *Szövegkritikai...*, i. m., 160.

103 Az ábrákat lásd a függelékben.

Abasfalvi zsoltárkönyv

Ez féle föld **lakóit** kiveszted (10)

Mátéfi János kódexe

Ez féle föld **rosszit** kiveszted (9)

Itt is mintha a „lakit” „lakóit”-ra változtatásából eredő szótagszámtöbbletet javította volna a maga módján a *Mátéfi János kódexe* másolója, de nem talált rá a „lakit” alakra. Úgy tűnik, a fenti esetekben a β forrás tartalmazza az eredeti alakot, és a γ forrás változtat, amit a *Mátéfi János kódexe* másolója általában javítani próbál. Ez még nem jelentené azt, hogy a β biztosan nem másolhatott a γ -ból, hiszen az is lehetséges, hogy a β másolója javította a rossz szótagszámú sorokat, de még akár arról is, hogy a szótagszám többletből eredő hibákat a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolója egymástól függetlenül javította. A szótagszám javításából eredő horizontális variánsok a leggyakoribbak.¹⁰⁴

Viszont gondoljunk a fentebb már tárgyalt, *furcsának* nevezett szóalakokra. Az „akartjával” alak a β ágon található, szemben a γ „akaratjával” alakjával. Az „örzzenek” és „örizzenek” közül szintén a szokatlanabb található a Péchi–Jancsó ágon, csakúgy, mint a „száztizenklenced” a „tagim” és a „lakit”. A *lectio difficilior potior* elvet követve mindenképpen ezeket a nehezebben olvasható alakokat kell a szerzői variánsoknak gondolnunk, és az is látszik, hogy sok ilyen alak van, a szövegkorpusztól nem idegen ilyen furcsa alakok használata, ha a metrika megkívánja. Némely forrás automatikusan javítja is őket, mintha hibás alakok lennének, de a szótagszám helyessége fentebb már meggyőzhetett arról, hogy ezek az eredetibb alakok. Ha pedig elhisszük, hogy ezek Bogátitól magától erednek, nem pedig a másolók javításaiból, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a β forrásból ered a γ forrás, tehát az *1. ábra* stemmáját kell helyesnek tartanunk.

A két szöveghagyomány elkülönülését még egy körülmény alátámasztja. Az 55. zsoltár két változatban maradt meg. Az *Atyjára mikoron Absolon támada...* incipitű változat (RPHA 2004) az *Abasfalvi zsoltárkönyv*ben és a *Mátéfi János kódex*ében szerepel, az *Ijedt vitéz, Dávid, Keilában szorula...* incipitű (RPHA 569) pedig az összes többi kódexben. A két változat nem független egymástól, de nem is átdolgozásai egymásnak. Mindkettő magán viseli a Bogátira jellemző poétikai jegyeket, és olyan mértékben

104 VADAI István, *Szövegkritika-kritika = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 449–459, 449–451.

különbözik a szövegük, hogy a változtatás nem tulajdonítható egy másoló munkájának. Viszont sok egyezés is van a szövegek között, tehát az egyik merített a másikból. Kérdés, hogy melyik a korábbi, és miért maradt fenn két változat.

Exkurzus: 55. zsoltár

Az 55. zsoltár két változata verstanilag megegyezik. Mindkettő felező tizenkettesekben írt, négy soros strófákból áll. A nótajelzése mindkét változatnak Sztárai Mihály *Hálaadásunkban rólad emlékezünk...* kezdetű éneke (RPHA 478), amely már Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében is szerepelt. Mint az incipitek is mutatják, a két változat a szöveg kontextualizálásában tér el, amit a szövegek akrosztichonja és argumentuma is megerősít. Az *Atyjára mikoron Absolon támada...* incipitű változat argumentuma: „Akitofel Absolonhoz pártolt”. A másik változat argumentuma pedig ez: „Jótétel felejtett Keila”. A két változat szövege még ennek ellenére is jelentős egyezést mutat: a második strófájuk csak a kezdő szóban tér el, feltehetően az akrosztichon miatt; az Absolonos változat 5. strófája a másik változat 6. strófájától csak néhány szóban; utolsó strófájuk is ugyanaz, kivéve egy eltérést: „Akitofel ellen”, illetve „pór emberek ellen”. A *Péchi Simon-énekeskönyv* (balra) és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* (jobbra) szövegvariánsát idézem párhuzamosan. Ezúttal fettel az egyező részeket és az akrosztichont emelem ki.

Jótételt felejtett Keila

Nót: Hálaadásunkban rólad emlékezünk

Ijedt vitéz Dávid Keilában szorula,
kit minap hadával pogántól megtartá,
város elárolta, jövendőn megtudá,
azért futva róla Istennek ezt mondá:

**Ó, kegyelmes Atyám, halld meg beszédemet,
mert az veszély rajtam, tarts nekem füledet,
nagy kiáltásomra ne rejs el színedet,
tekints és felelj meg, nézd nehéz ügyemet!**

Te nézed, mi jó rám, kitől mint ijedtem,
mint retteg és reszket, mint rémült én lelkem,
mert ihol siet rám erős ellenségem,
azok ároltak el, az kikkel jól töttem.

Akitofel Absolonhoz pártolt

Nóta: Hálaadásunkban rólad emlékezünk

Atyjára mikoron Absolon támada,
több pártosi között arra lön fő gondja,
az bölcs Akitofelt magához vonhassa,
kit Dávid hogy halla, futtában így síra:

**Kegyelmes Istenem, halld meg beszédemet,
mert az veszély rajtam, tarts nekem füledet,
nagy kiáltásomra ne rejs el színedet,
tekénts és felelj meg, nézd nehéz ügyemet!**

Jól értem és hallom pártosim tanácsát,
ellenem felforral rú, mérges szándékát,
kibe szívem retteg, féli nagy romlását,
sokképpen forralják életem fogyását.

Értem az kiáltást, közel az ellenség,
sok gonosz tanácsi, tudom, most végezik,
mi halállal haljak, mert igen haragszik,
tudom, gyűlölségből miként szándékozik.

Testemben, lelkemben fájdalom nagy bennem,
mintha szörnyű halál állana előttem,
veszett ifjú szímem, annyéra rémültem,
ha te nem védelmezz, immár kézbe költem.

Ezent kézbe leszek, **adj, Uram, két szárnyat,**
mint egy sebes galamb, hogy elszaladhassak,
ezennel **kezeiből pusztába** szállhassak,
holott bátorsággal tőlök maradhassak.

Laknám ott békével, magamat megónám,
ez reám költ véstől fejem takargatnám,
Keila városának bosszúját ne látnám,
hazug, embertelen népet távoztatnám.

Fordítsd és változtasd **nyelveket** ezeknek,
egy nyomon királynak ne beszélhessenek,
verd meg az nyelveket, az kik poklul élnek,
sok hamis perpatvart, dühösséget üznek.

Ezt szememmel láttam, semmi jó benne nincs,
éjjel-nappal néztem, hamisak, kevélyek,
piacon, utcáin sok hamisság köztök,
száma sincs sok gonosz cselekedeteknek.

Lelkemnek az egyik fő polgárt ítélem,
ki most fő árulóm, bizonytalán értettem,
ha **ellenségemtől** esnék ez, eltűrném,
hogya **gyűlölt** volna, jó kedvvel szenvedném.

Ezt soha sem hittem, mert te, rossz **barátom,**
nagy szívet mutattál, te valál **tanácsom,**
ha az szent sátorhoz jártam, felem, **társom,**
szívem, mindenesem, te valál **tanítóm.**

Ilyentől hogy félnék, én szívem nem adta,
ki most szegény fémét szidja és eladta,
barátság törvényét ki meg sem gondolta,
kézben az ártatlant adni így akarta.

Tartsa pokol őket mint pokol népeket,
tátsa **torkát az föld,** úgy **nyelje** be őket,
mert szinte megrúgtak minden jó erkölcsöt,
tanácsba végeznek istentelenséget.

Tanácsok ott forog mind hirtelenséggel,
engem veszthessenek véletlen veszéllyel,
csak hozzád kiáltok ily bús rémült szível,
ne emésztessen meg szörnyű rettegéssel.

Ótalmazz meg, **Uram, adj, kérlek, két szárnyat,**
mint egy sebes galamb, hogy elszaladhassak,
vérontó **kezeiből pusztában** futhassak,
holott bátorsággal tőlök maradhassak.

Futással nem késném, előttök sietnék,
sebes szélmentében futnék és repülnék,
tudom, Jordán élve jobb társokat lennék,
ez árulók közül azokhoz sietnék.

Eszeket, **nyelveket** pártosimnak ronts el,
rút, mérges tanácsát az nagy bölcsnek bonts el,
ne árthasson nekem bosszús Akitofel,
ki most az szent várost csak rontja mérgével.

Lakosit városnak szörnyű, mint zaklatják,
sok rút gonoszságra kényszerítik, vonzzák,
tornyait, bástyáit körös-körül futják,
utca, piac nincsen, kik bűnnel nem rakvák.

Azt tartják jobb hősnek, ki gyorsabb prédára,
álnokabb kegyetlenb másnak rontására,
és annak szünetet nem hagy semmi óra,
éjjel-nappal szorgos nagyobb gonoszságra.

Búsult ezen **lelkem,** hogy sok jó barátim,
volt ez pártosok közt sok kedves híveim,
ím, mely véletlenül löttek **ellenségim,**
kikkel sok jót töttem, mostan **gyűlölőim.**

Sok közül leginkább titkos fő **tanácsom,**
téged, Akitofel, csudállak, **barátom,**
ki mint kedves **társom,** mesterem, **tanítóm,**
méltóságban voltál mellettem támaszom.

Ó, mely kedves, titkos, jó ízű tanácsink,
voltak egymás között szent gyönyörűségink,
az Isten házában pompával járásink,
együtt áldozásink, együtt imádságink.

Lesse szörnyű halál ily barátság bontót,
jól tött királyára támadó árulót,
elevenen **nyelje föld torka** ily latrot,
ki nagy álnoksággal ily romlást indított.

Ezekre hadammal most én nem térhetek,
mert nagyobb ügy indít, ki előtt elmenjek,
ilyen veszélt rájok tőled azért kérek,
kiáltásom szerént ím el is szaladék.

Teljes egy napestig ezen mind **könyörgék,**
reggel és dél közbe, estve mind így szólék,
iszonyú rettegeve én csaknem ordíték,
az Úr rám tekintte, szívem csendezedék.

Keilából, úgy ada, békével szaladék,
ellenségim hallván ebbe megtartózáék,
hiszem, hogy **angyalid** hordoztak, **őriztek,**
az király hadánál velem többen löttek.

Ezután is, tudom, **az Úr velem leszen,**
az mennyei bíró igaz törvént teszen,
az királt megverí, ha jobbá nem **leszen,**
ha Istent nem nézi, ha békés nem leszen.

Ím, lásd, szilígyeket veszteni akarták,
Isten, barát, rokon, azt meg sem gondolták,
míg közöttök lakám, magokat mint adták,
jótémetet, hittem, hogy így megszolgálják.

Lágy vala mint az **vaj,** és édes beszédek,
mint egy **olaj,** úgymint kedvemre szép nyelvek,
de lám, az szívökbe vasat, tüzet töttek,
lám, árulók voltak az álnok, pór népek!

Az kiról nem tehetsz, azt bízd az Istenre,
ha bűnnel nem bántod, úgy bízhatol benne,
bizonnyal meghiggyed, rajtad leszen szeme,
ügyedet felveszi, nem hagy el örökké.

Immár **koporsójok kész** ellenségimnek,
mert az vérre török **csak félig** sem élnek,
álnak kegyetlenek üdő előtt vesznek,
ezt, Uram, **megadod látni én szememnek.**

Tökéletlen, álnok, hamis barát ellen,
az jótöttfelejtett pór emberek **ellen,**
vérré töreködő kegyetlenek ellen,
ötvenötöd ének így szól latrok ellen.

Okosságom, eröm ha ellenek nincsen,
Istenhez kiáltok, ki tőlök megmentsen,
reggel, estve, délbe könyörgök szüntelen,
meghallgat szent Atyám, s kezekből kiviszen.

Nem hagy **ezután is,** lelkemet megmenti,
ha szintén nagy harccal kellene elválni,
sokaságok ellen Úr fejemet őrzí,
többen lesznek velem **őrző** szent **angyali.**

Hallja ezt az szent Úr, azért **velem leszen,**
az mennyei bíró igaz törvént teszen,
jóknak bizodalmas barátsága **leszen,**
örök igazságban széki áll erősen.

Okot adnak arra, hogy nagy haragoddal,
büntesd, Uram, őket méltó csapásiddal,
mert hozzád nem térnek életjobbítással,
félni sem akarnak szent ártatlansággal.

Szablyát, kardot inkább igaz barátjokra,
nagy álnokul vontak hű atyjokfiára,
hütök szegésével támadtak urokra,
nagy rútpártütéssel igaz királyokra.

Pártolással tőlem míg el nem szakadtak,
mely sok hízelkedő csalárdsággal voltak,
olajnál és **vajnál** szavok simább voltak,
most látom, hogy azok mérges nyilak voltak.

Álnokságok ellen ily nehéz ügyemet,
Úr Isten csak reád vetem mind terhemet,
mást is arra intek, hogy mented éltünket,
igaz vagy, igazat soha nem hagysz, szentet.

Reám azért kik ily dühösséggel vadtok,
nem túr Isten nektek, bizonynyal tudjátok,
ásva tü vermetek, **kész** már **koporsótok,**
Isten haragjától melyben szállítottok.

Tudnotok kellene igaz bíró tisztit,
kivel Isten bírja nagy királyi székit,
gonoszok vesztési szerzi dicsíretit,
jóknak megmentése neve szentelésit.

Óráit, napjait jóknak sokasítja,
de az vérszípókat hirtelen elrontja,
álnok csalárdoknak napjait elvágja,
csak fele határát tölteni sem hagyja.

Láttam immár sokon Úrnak ilyen dolgát,
 rátok is azt várom, tudom akaratját,
 pártos ellenségnek iszonyú romlását,
szemeimnek adja látnom elfogyását.

Tehát én is, más is méltán ez Istenhez,
 bízunk erős hittel gondvisel[és]hez,
 igaz ügyben nem hagy, mert arra figyelmez,
 senki ne csalassék, ki bízik nevéhez.

**Tökéletlen, álnok, hamis barát ellen,
 jótételejtett Akitofel ellen,
 vérre törekedő kegyetlenek ellen,
 ötvenötöd ének így szól latrok ellen.**

Etlinger Mihállyal közös tanulmányunkban is idézzük ezt a helyet, és a következő megállapításra jutunk: „Mindkét szöveg megfelel Bogáti historizáló poétikájának, nem beszélhetünk átiratról, neki kell tulajdonítanunk. Sorrendiséget viszont meg lehet állapítani, mivel feltűnő a megtartott strófák vagy szintagmák közötti hasonlóság.”¹⁰⁵ Ezek alapján az Aktiofelt említő változatot gondoljuk a korábbiak. A másik változat jobban illeszkedik a teljes *Psalterium* poétikájába és szerkezetébe. Bogáti „zsoltárainak strófaszáma is kevésbé tér el az adott bibliai szöveghely verseinek számától, ezek az eltérések nagy része a historikus kontextust megeremtő első versszakkal és a kolofonnal magyarázhatók. Az 55. zsoltár két változata esetében megállapítható, hogy az *Akitofel Absolonhoz pártolt* című változat a korábbi. A vers lényegesen hosszabb, és a plusz strófákban a zsoltártéma kibontása, részletezése kap helyet.” Vagyis a hosszabb kifejtés Bogáti egy korábbi elképzelésének eredménye lenne, amikor még nem volt végleges a teljes zsoltárkönyv koncepciója, és nem volt kiforrott fordításpoétikája Bogátinak. Ezt az elgondolást erősíti az utolsó strófák Bogátitól valóban szokatlan terjengőssége. Az Akitofeles változat kolofon előtti strófái már nincsenek meg a bibliai szövegben, gondolatilag a megelőző strófák tartalmát ismétlik meg.

Tehát én is, más is méltán ez Istenhez,
 bízunk erős hittel gondvisel[és]hez,
 igaz ügyben nem hagy, mert arra figyelmez,
 senki ne csalassék, ki bízik nevéhez.

105 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 101.

Különösen szokatlan Bogátitól a korai zsoltárfordításokra jellemző gyülekezeti hang, amely a zsoltár eredeti szerkezetéből kilépve, többes számban és általános alanyokkal ismétli meg a korábban már elmondottakat. „A sorrendiség kérdését az is egyértelműsíti, hogy a *Jótételt felejtett keilai* című, több változatban fennmaradt 55. zsoltár koncepcionálisan is illeszkedik a zsoltárkönyv Bogáti-féle történetvezetésébe, az előtte szereplő 54. zsoltár Zif városának árulásáról szól, amely történet egyazon bibliai fejezetben helyezkedik el a keilaival. Az efféle zsoltárok közti történetvezetés nem idegen Bogáti *Psalterium*ától, több helyen találkozhatunk hasonlóval”.¹⁰⁶ Ezt az összefüggést már Dán Róbert is kiemelte: „Doeg, az edomita, az I. Sám. 21-22-ben elbeszélte történetben elárulta Dávidot, a Ps. LII. bibliai szövege is párhuzamot állít a zsoltár és az esemény között. Bogáti itt és a következő Ps. LIV-LV-ben az árulók ellen versel. (Vö. I. Sám. 23/1-14, 19-26.)”¹⁰⁷ De még az 56. és 57. zsoltár is *Sámuel első könyvéből* veszi történeti keretét, előbbi a 21., utóbbi a 22. vagy a 24. részből.

Az 55. zsoltár annyiban tér el a többi említett zsoltártól, hogy azoknak eredeti héber szövege is említi ezt a párhuzamot a *Sámuel első könyve* történeteivel, míg az 55. zsoltár esetében konkrét említés nincs. Az 55. zsoltár a Bogáti-*Psalterium* véglegesnek tekinthető formájában azért kaphatta a keilai változatot, hogy ezzel kapcsolódjon a környezetébe kerülő zsoltárok bibliai kontextusához, egy miniciklust létrehozva a *Psalteriumon* belül. Az őt megelőző 54. zsoltárhoz még ennél is szorosabban kapcsolódik így: a két zsoltár ugyanabból a részből, az 1Sám 23-ból veszi történetét.

A szóban forgó, különösen az árulók ellen szóló zsoltárok azért is érdekesek, mert többek közt éppen ezek azok a darabok, amelyek alapján a *Psalterium* készülését Pécsre teszik egyes kutatók. Kanyaró Ferenc *Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen* című, 1902-ben megjelentetett, kétrészes cikke az első írás, amely konkrét párhuzamokat von le a Bogátit személyesen érintő események és a zsoltárfordítások egyes szöveghelyei között. A cikkekben sokat idézi a fenti zsoltárokat, az 55. Keila-féle változatát teljes hosszában is. Fontos azonban megjegyezni, hogy Kanyaró nem mondja azt, hogy a teljes zsoltárfordítás Pécsen készült volna. A zsoltárfordítás munkálatainak kezdetét még a gerendi tartózkodásra teszi, a 7. zsoltár kapcsán írja ezt: „Lantja is megszólalt s tiszta magyar szózatban csendült föl itt e vidéken először a Dávid király éles hangon csengő cziterája.”¹⁰⁸ Szerinte

¹⁰⁶ Uo., 101–102.

¹⁰⁷ DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 165.

¹⁰⁸ KANYARÓ Ferenc, *Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen*, Keresztény Magvető, 37(1902), 33–42, 148–162, 36.

Pécsett a már korábban megkezdett és „félbeszakadt irodalmi munkálatait” folytatta: „költőnk a megzavart zsoltárfordítás befejezése végett menekült el Baranyába”.¹⁰⁹ A tanulmány összegzése valóban a pécsi tartózkodást is magába foglaló két évre, 1582 és 1584 közé teszi a fordítás elkészítését: „A szintén hazátlanul külföldön bujdosó Szenczi Molnár Albert néhány hónap alatt lefordította német nyelvről magyarra a francia zsoltárokat. Saját útján haladó Bogátinknak valamivel több dolga akadt az eredeti héber szöveggel, melynek értelmét görög, latin és zsidó tudósok magyarázatai tárták fel előtte. Egy Kimchi több gondot ad tiz Lobwassernél. 1584-ben mégis készen állt az 1582-ben megkezdett első »Magyar Zsoltár«.”¹¹⁰ De mégis úgy tűnik, hogy a pécsi tartózkodás nyomait csak bizonyos zsoltárokon vélte felfedezni Kanyaró: „Bogáti mind untalan haza gondolt, meglátszik ez Pécsen készült zsoltárain.”¹¹¹ Cikkét eszerint nem úgy kell érteni, amely példákat hoz fel, de további példákkal szabadon bővíthető, hanem mint amely felsorakoztatja az összes olyan szöveghelyet a *Psalterium*ból, amelyből a pécsi tartózkodásra lehet következtetni.

Dán Róbert az 55. zsoltár esetében kétségbe vonja a személyes élmények jelenlétét a fordításban: „Kanyaró e zsoltárokból Bogáti szubjektív élményeire következtetett. [...] Feltételezése szerint Bogáti következő sorai saját sorsát, érzéseit tükrözik: »Lelkemnek az egyik fő polgárt itiltem/ ki most fő árulom bizonial értettem/ ha ellenségemtől esnek ez el türnem/ hogiha gyűlölt volna io kedvel szenvednem« seb. (Ps. LV. 37-40 s) Ezek és az itt következő sorok azonban szinte szó szerint megtalálhatók minden kanonizált szövegben. Bogáti szubjektív nézeteiről vagy élményéről tehát nem lehet e sorokból semmiféle következtetést levonni.”¹¹² Ám Dán Róbert is csak e hely vagy helyek kapcsán vonja itt kétségbe a személyes élmények szövegbe komponálását, és nem általában: „A baranyai tartózkodás legmaradandóbb értéke a zsoltárparafrázis, Bogáti életművének egyik csúcsa. Írásának idejét illetően Kanyaró és Schiller megnyugtató eredményre jutottak a szöveg ez irányú vizsgálata során: a zsoltárparafrázis Pécsett, az 1582-1583. években készült. Erre utalnak a szerző üldöztetésével kapcsolatos szubjektív betoldások, a hódoltsági viszonyokra való utalások, és itt-ott az Erdélyt idéző honvágyszavai.” Majd nem sokkal később: „Mindezek mellett felbukkannak saját érzelmeit, életkörülményeit jelző sorok

109 *Uo.*, 37, 38.

110 *Uo.*, 161.

111 *Uo.*, 37.

112 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 165.

is.”¹¹³ A zsoltárfordításról szóló 11. fejezetnek is ez a címe: *Baranyában (A zsoltárparafrázis)*. Zavarba ejtő, hogy miközben Dán azt mondja, hogy bár elképzelhető a személyes élmény zsoltárokba való beleírása, csak éppen az 55. zsoltár esetén nem erről van szó, hanem a kanonikus szöveg hű követéséről, addig Kanyaró éppen azt mondja, hogy az általa idézett részek a bibliai szöveghez képest „betoldások”, „közbeszúrások”.¹¹⁴ Kinek van igaza?

Szentmártoni Szabó Géza egyáltalán nem tartja valószínűnek, hogy a zsoltárfordítás – vagy akár annak egy része – Pécsen készült volna. Angol nyelvű tanulmányában az 1580-as évek végére rakja a fordítás megkezdését, amikor Bogáti már Kornis Farkas homoródszentpáli udvarában él. Szerinte a zsoltárfordítás több időt vett igénybe, az Apokalipszis-kommentár nem említi az elkészült művek között, és a fordítás teológiai háttere is csak az Apokalipszis-kommentár készítése során formálódott. Mindezekon túl pedig vitatja azt is, hogy a fordításban olvasható társadalomkritika Bogáti korának viszonyaiból fakadna, hiszen azok a bibliai szövegekben eleve benne vannak. A *Régi magyar költők tára* Bogáti históriás énekeit közreadó kötetének Bogáti-életrajzában már lezártan tartja az erről való vitát: „A szakirodalomban meghonosodott az a tévedés, hogy Bogáti átmeneti pécsi tartózkodása idején végezte volna el a zsoltárfordítás munkáját. [...] Minden jel arra mutat, hogy ő csak Homoródszentpálon, az 1580-as évek végétől kezdte fordítani a *Zsoltárok könyvét*.”¹¹⁵ A fenti érvekhez egy újabb is csatlakozik: azért csak az 1580-as évek végétől készülhettek a zsoltárfordítások, mert többnek a dallama is ekkor íródott vagy megjelent énekekre utal. A fenti érvek azonban csak azt igazolják, hogy a *Psalterium* nem volt kész az Apokalipszis-kommentár elkészültekor, illetve azt, hogy bizonyos zsoltárok nem készülhettek az 1580-as évek vége előtt. Már Kanyaró is azt állítja, hogy a zsoltár fordítása nagy munka volt: „Egy Kimchi több gondot ad tiz Lobwassernél.” Szentmártoni Szabó Géza ezzel egyetért, csak az időintervallumot tartja kevésnek: „Bogáti Fazakas Miklósnak, az általa nagyon körültekintően elkészített zsoltárkönyvfordításon, bizonyosan több évig kellett dolgoznia. Életútjának rövid pécsi kitérője nem adhatott neki elégséges időt erre a feladatra.”¹¹⁶ De elköveti ugyanazt a hibát, mint amit Kanyaró is: a teljes *Psalterium* megírását egy kizárólag néhány zsoltár alapján meghatározható, lehatárolt időszakra teszi. Ha egyet is értünk azzal, hogy bizonyos zsoltárok Pécsen

113 *Uo.*, 157, 158.

114 KANYARÓ, *Bogáti zsoltárai...*, i. m., 38.

115 RMKT 13A, 452.

116 *Uo.*, 452.

készültek, még nem biztos, hogy a pécsi tartózkodás alatt kész is lett a *Psalterium*. Szintén, ha egyet is értünk azzal, hogy bizonyos zsoltárok nem készülhettek az 1580-as éve vége előtt, attól még készülhettek zsoltárok ez előtt is. Még ha nem is hiszünk a pécsi történetben, akkor sem zárja ki semmi, hogy már ekkor vagy ennél korábban is foglalkozott volna Bogáti a zsoltárok fordításával.

Ugyanakkor ezek a szövegek tételesen nem is cáfolják Kanyaró szövegelemzéseit, Dán is csak bizonyos helyek kapcsán vitatja, hogy a bibliában nem szereplő szövegek betoldásáról lenne szó, más helyeken viszont elismeri Kanyaró feltevéseit. A kérdés azért lényeges, mert Kanyaró cikke nem csupán olyan eseteket tár fel, ahol bizonyos a bibliában is szereplő szöveghelyek fordítása mintha feltöltődne személyes mozzanatokkal. Az ilyen interpretációk valóban nehezen igazolhatók, és végső soron azon a felvetésen alapulnak, hogy egy költő akkor tud nagyon szépen, az átlagon felüli költőiséggel lefordítani egy szöveghelyet, ha azt valamilyen személyes élmény vagy meggyőződés motiválja. Ez áll az 55. zsoltár Kecskeméti Végh Mihály nevével ellátott fordításának bevett értelmezése mögött is. Nem lehet, hogy egy ilyen erős és képgazdag fordítás mögött ne személyes élmény álljon. Pap Balázs nem is vitatja el se a képgazdagságot, se a személyes élmény meglétét, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a Szegedi Gergely poétikai jegyeit és költői színvonalát felmutató „vers szerzője megeshet, hogy Szegedi Gergely”.¹¹⁷ De Kanyaró máshogy érvel, ő azt állítja, hogy az általa idézett helyeken több szöveg van, mint a bibliában, és ezek a betoldások és ismétlések a jelei a személyes élményeknek. Következtetésével még így sem kell feltétlenül egyetérteni, a betoldás és ismétlés ugyanúgy nem feltétlenül jelez személyes érintettséget, mint a képgazdagság, de a betoldás megléte maga már nem cáfolható koncepcionálisan: szövegszerűen kell verifikálni vagy falszifikálni.

Nézzük az 55. zsoltár esetét. Dán Róbert a 10. strófa kapcsán írja azt, hogy Kanyaró „Feltételezése szerint Bogáti következő sorai saját sorsát, érzéseit tükrözik”. Ám Kanyaró sehol nem írja ezt a 10. strófa kapcsán. Külön nem is idézi ezt a strófát, csak a teljes 55. zsoltár részeként kap helyet a cikkben, és ott is csak a „fő-polgár” kifejezést kurziválja, amelyet aktualizáló kifejezésnek talál, és amely természetesen valóban nem található meg a bibliában. Külön kiemeli azonban a 13. és 14. strófa néhány sorát, amelyek valóban betoldások a bibliai szöveghez képest:

117 PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannónia, 2014, 161.

tanácsba végeznek istentelenséget.

Ezekre hadammal most én nem térhetek,
mert nagyobb ügy indít, ki előtt elmenjek,

Ez a fejezet nem alkalmas arra, hogy elvégezzem Kanyaró idézett szöveghelyeinek összehasonlítását a bibliai versekkel, csak jelezni kívántam a problémát. Az előbbi hely *szerintem is* betoldás a bibliai szöveghez képest. Én azonban *ennek ellenére* gondolom, hogy nem személyes élményről árulkodik, hanem a zsoltár történeti kontextusán belül értelmezendő. Vagyis nem értek egyet azzal az érveléssel, miszerint Bogáti zsoltárfordításai *csak* a bibliában is megtalálható szöveghelyeket tartalmaznának, és *hűen* követnék a zsoltárok eredeti szerkezetét. Ezt későbbi fejezetekben fogom bővebb elemzésekkel alátámasztani.

Etlinger Mihállyal közösen írt tanulmányunkban eljátszunk azzal a gondolattal, hogy éppen azért verselte meg kétszer az 55. zsoltárt Bogáti, mert személyes élményeit látta megjeleníteni a szövegben. „A kor zsoltárfordítói hagyományában nem példanélküli, hogy a zsoltárfordítást alkalmi igénnyel készítik. Gondoljunk csak a *Végtelen irgalmú...* kezdetű Balassi–Rimay-parafrázisra vagy Szegedi Gergely Mágócsy Gáspárnak szignált 34. zsoltárára. Nem szeretnénk nagy szavakat használva a már emlegetett biográfiai ráolvasással élni, azonban ha egy szerző két változatban is fordít, és ezek közt nemcsak időrendet, hanem poétikai fejlődést is látunk, érdekes kérdéseket vetnek fel a korábbi, kevésbé kifinomult parafrázis lehetséges keletkezési körülményei. Így csak halkán említjük meg, eljátszva a pozitivisták kutatót, aki a »konkrét élményt« keresi: 1583-ban Bogátit számúzik Kolozsvárról Pécsre, ahol még egy *Octapla* is biztosan található. Tehát a feltételek adottak, hogy nagy bánatában lefordítsa az 55. zsoltárt. Nem mernénk ennyire hangosan sem mondani, ha nem lenne példa a Bogáti-életrajz és a Bogáti-szövegek közötti explicit kapcsolat” – írjuk. Ráadásul a másik zsoltár, amely két változatban maradt fenn, szintén a számkivetettségről szól: „Különösen érdekes, hogy a másik duplikátumnak, a 137. zsoltárnak is hasonló, számkivetésen panaszkodó a tematikája.”¹¹⁸

A felvázolt gondolatmenetben épp az a pikáns, hogy mi az 55. zsoltárnak azt a változatát tudnánk inkább elképzelni személyes élményből fakadónak – ha pozitivisták lennénk –, amelyiket nem ismerhette Kanyaró, amelyik jóval több betoldást tartalmaz a másíknál, és amelyik az *Octaplában* is megjelenő történet szerint

118 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 102–103, illetve 103.

kontextualizálja a zsoltárt. Vagyis e változat jóval több muníciót adhatott volna Kanyaró kezébe.

Az „Octapla” itt azért fontos, mert Dán Róbert éppen azért látja igazoltnak, hogy a fordítás Pécssett készült, mert Pécssett adatolhatóan találkozhatott Agostino Giustiniani *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaeum* című, „Octapulus Psalterii” vagy „Octapla” néven emlegetett, 1516-ban megjelent többnyelvű zsoltárkiadásával. Ez a szövegkiadás „[p]árhuzamos hasábokban közli a zsoltárok héber textusát, annak betű szerinti latin fordítását, a Vulgatát, a Septuagintát, egy arab fordítást, majd héber típusokkal szedve az arámius - káldeus - parafrázist és annak latin fordítását. Végül eléggé terjedősen zsidó és keresztény kommentárokat (»Scholia«) közöl az egyes zsoltárok mellett [...]. Az »Octapla« egy kötetben, görög és latin nyelven tartalmazza mindazokat az elemeket, melyeket Bogáti beépített parafrázisaiba.”¹¹⁹ Dán hosszasan mutatja ki a szó szerinti egyezéseket az *Octapla* különböző nyelvű textusaival. Mi is azt gondoltuk, hogy Bogáti az *Octaplát* követve fordította először a 2Sám 15 szerint az 55. zsoltár, majd a végleges szerkezet alapján, a környezetében megjelenő zsoltárok kontextusába illesztve fordította újra azt, immár az 1Sám 23 szerint.

Ám nem csak az *Octapla* lehet pretextusa a zsoltárnak. Amint azt Szentmártoni Szabó Géza is említi, Bogáti Sebastian Münster Bázelen 1546-ban megjelent héber–latin kiadását (*Hebraica Biblia, latina planeque nova...*) is felhasználta fordításához. Az *Octapla* ehhez a zsoltárhoz meglepően kevés kommentárt idéz, Akitofel neve a *Targum* hasábjában jelenik meg, latinul: „Et tu Achitophel homo similis mihi”. A keilai történetet azonban biztosan nem vehette az *Octaplából* Bogáti, viszont nem is az ő invenciója a zsoltárban megjelenő áruást – az 54. és a többi környező zsoltár közvetítésével – az 1Sám 23-beli történettel összekapcsolni. Münster kiadása a jegyzetek között mindkét kontextus megemlíti – de a bibliai szövegben magában természetesen egyik sem jelenik meg. Külön kitér arra, hogy a zsoltárban megírt menekülés egyesek szerint a Saul előli, mások szerint az Absalom előli menekülés, ő is idézi a káldeus fordításban található mondatot, és megemlíti, hogy egyes értelmezők, mint David Kimhi is, írnak erről a változatról. Vagyis ebből a kiadványból mindkét kontextusról értesülhetett Bogáti. Ez még nem zárja ki az Etlingerrel közösen vázolt sorrendet, lehetséges, hogy az egyik kontextusról korábban, már az *Octaplából* értesült, a másikról viszont csak később, Münster kiadványából. De az is

119 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 160.

lehet, hogy épp azért készített eleve két változatot, mert mindkét lehetséges kontextualizálást ismerte, és csak a kéziratokban maradt el hol az egyik, hol a másik.

A kontextus megváltoztatására egy másik okot is el tudok képzelni. Tegyük fel, Szentmártoni Szabó Gézának igaza van abban, hogy Bogáti nem halt meg 1592-ben, és a zsoltárfordítás még az 1590-es években is készült. 1590-ben megjelenik Vizsolyban a Károli-féle bibliakiadás. Ebben a nyomtatványban az 55. zsoltár összefoglalója így kezdődik: „Mikoron az Absolon hasonlása volna, Dávid ez énekben könyörög az ő megmaradásáért és ellenséginek romlásáért...” Vagyis a vizsolyi biblia olyan értelmezést emel be kommentárként a szövegbe, amely eredetileg nem a textus része. Bogáti is ezt teszi, de ő nemcsak kommentárként emeli be, hanem a textusba is beépíti ezt az értelmezést. Bár semmilyen érvem nincs erre, de mi van akkor, ha Bogáti azért változtat a szöveg történeti kontextusán, mert nem akarja, hogy értelmezése ennyiben is megegyezzen az újonnan kiadott kálvinista Biblia értelmezésével. Ráadásul olyan helyről van szó, ahol éppenséggel könnyedén választhatja a másik felkínált kontextust is. Ez persze csak felvetés, de talán nem légbőlkapottabb azt gondolni, hogy Bogáti zsoltárfordítására hatott – így vagy úgy – az éppen megjelenő magyar nyelvű Biblia, mint hogy hatottak rá a szerzőjének személyes élményei.

Ám van egy szöveghely, amely mindkét változatban szerepel, de nem szerepel az *Octapla* egyik textusában sem. A keilás változat 16. strófájában, illetve az akitofeles ezzel párhuzamos 15. strófájában is megjelennek angyalok:

hiszem, hogy angyalid hordoztak, őriztek,
az király hadánál velem többen löttek.

sokaságok ellen Úr fejemet őrzi,
többen lesznek velem őrző szent angyali.

A zsoltár 19. verse Münsternél így szerepel: „Redemit in pace animam meam a’ praelio (quod fuit) contra me: quoniam multi fuerunt mecum.” Magyarul: „Megszabadít engem támadóimtól, hogy békességem legyen, bár sokan vannak ellenem.” Münster jegyzetei szerint Aben Ezra magyarázza úgy a szöveghelyet, hogy a védelmezők az angyalok. Vagyis ha erről innen, Münster kiadásából értesült csak Bogáti, akkor mindkét fordítás elkészítésekor ismernie kellett ezt a kiadványt, vagyis bármelyik verziót is csinálta előbb, már tudott a másik lehetséges történeti kontextusról is. Ez persze nem zárja ki, hogy az egyik valóban korábban készüljön, mivel a keilás változat valóban jobban illik a teljes *Psalterium* szerkezetébe. Viszont annyiban biztosan gyengül az érvelés, hogy nem tekinthetjük az *Octaplát* kizárólagos forrásnak. És újabb példát láttunk arra, hogy Bogáti

hogyan bővíti ki a maga fordítását a bibliai textusban nem szereplő elemekkel, noha bizonyosan nem személyes élmények mentén.

*

Az 55. zsoltár két változata kapcsán szinte biztosak lehetünk benne, hogy a változatok létrejötte nem tulajdonítható másolói változtatásnak, hanem Bogáti átdolgozásáról, a zsoltár újrafordításáról van szó. Valószínűnek tűnik, hogy a *Mátéfi János kódexében* és az *Abasfalvi zsoltárkönyvben* megjelenő változat a korábbi, ám ebben nem lehetünk egészen biztosak. Ez viszont mit sem változtat azon, hogy e két kódexben más változat maradt fenn, mint a többiben. Viszont mivel nem eredhet szövegromlásból ez a variáns – mint ahogy a fentebb bemutatott példákban rendre szövegromlást mutattam ki a két későbbi kézirat közös variánsaiban –, ezért meg kell magyarázni, hogy hogyan bukkanhatott fel egy szerzői szöveg a szöveghagyomány egyik ágában úgy, hogy a másikban nincs nyoma. Eddig az *1. ábra* stemmáját tartottam valószínűbbnek: a szövegromlások egy feltételezett γ variánsban jöttek létre. De az 55. zsoltár változatainak hagyományozódását ez a stemma csak úgy lenne képes magyarázni, ha azt feltételezzük, hogy valamelyik ismeretlen forrás még mindkét variánst tartalmazta, és az egy ágon lévő kéziratok másolói véletlenül hagyták el pont ugyanazt a kéziratot. Ha mindenképpen leszármazással akarnánk magyarázni a két variáns hagyományozódását, és nem akarunk horizontális variánsokkal számolni, akkor fel kell tennünk, hogy volt egy – akár szerzői – *Psalterium*-kézirat, amelyben mindkét variáns szerepelt, majd az azt másoló β az egyiket, a szintén azt másoló γ pedig a másikat hagyta el (lásd a *3. ábrát*).

Ha mégis meg akarnánk tartani az *1. ábra* stemmáját, amely kevesebb ismeretlen variánssal számol, akkor feltételeznünk kell a források kontaminációját, vagyis azt, hogy esetleg az akitofeles változat később került – újra – be a szöveghagyományba, mégpedig úgy, hogy a γ forrás valamiért mégsem a keilás változatot írta le, hanem a másikat, noha a forrásában még a keilás változat szerepelt.

Van még egy szövegváltozat, amely ugyanezen a ponton választja ketté a szöveghagyományt. A 46. zsoltár ötödik verse egy folyót emleget: „Forrásainak árja megörvendezteti Isten városát, a Felségesnek szent hajlékait.” Ezt a kommentárok Jeruzsálem városával és a Jeruzsálemet vízzel ellátó, Gihón (vagy Gihon) nevű forrással azonosítják, melyről többek közt az 1Kir 1,33.38.45 ír. Ezt az értelmezést megemlíti Münster kiadása is, de a bibliai szövegben se a folyó, se a város neve nem szerepel. Az

Octaplában e zsoltárhoz semmilyen kommentár nem társul, így értelemszerűen a két tulajdonnév sem jelenik meg a zsoltár kapcsán. Bogáti mindkét tulajdonnevet megnevezi a zsoltár szövegében, hisz historizáló módszere szereti konkrét földrajzi helyekhez kötni a történetet. Csakhogy a Gihon helyett más szerepel a forrásokban. Idézem a negyedik strófát.

Jancsó-kódex, Péchi Simon-énekeskönyv, Kövendi János-kódex,

*Magyari Péter kódexe*¹²⁰

Ennyit sem félünk, még Krihon vize
Jeruzsálemnek megyen közepette,
Úr várasa ez és lakóhelye,
tenger habjától sem fél ennek vize.

Mátéfi János kódexe, Abasfalvi zsoltárkönyv

Ennyit sem félünk, még Gyhen vize
Jeruzsálemnek megyen közepette,
Úr várasa ez és lakóhelye,
tenger habjától sem fél ennek vize.

Itt tehát mindkét ágon rossz tulajdonnév szerepel, Krihon és Gihon sehol sem szerepel a Bibliában. A változatok talán a 3. *ábra* β és γ forrásaiban jöhettek létre. A másolóknak nem mondott semmit a Gihon (vagy akár Gyhon) szó, és egyikük Gihennek, másikuk Crihonnak olvasta, ebből jöttek létre a Gyhen és Krihon alakok. A verzál G-t könnyen lehet Cr-nek olvasni, ugyanígy a kurrens o e-re változtatása is megeshet. Itt az érdekes az, hogy az általunk ismert kéziratok aszerint tartalmazzák a két hibás alak valamelyikét, ahogyan az 55. zsoltár két változatának egyikét is. Egymástól függetlenül kevés esély lenne ugyanúgy elhibázni a Gihon szót. Ráadásul nem segíthette a bibliai textus sem a másolókat – ha esetleg valahonnan ismerték –, mivel abban nem szerepelt a tulajdonnév, talán ezért sem javította a szöveghelyet egy másoló sem.

Az 55. zsoltár és a Gihon változatai alkotta választóvonal a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódexet*, a *Kövendi János-kódexet* és a *Magyari Péter kódexét* a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* ágára teszik. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódexet* és a *Magyari Péter*

¹²⁰ Az egyes források (különösen a *Kövendi János-kódex*) egyéb apró különbségeket is tartalmaznak, de ezek szövegkritikailag, és főleg a Krihon–Gyhen eltérés szempontjából nem lényegesek. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* változata: „míg özön vize”. Ugyanennek a helynek az elemzését lásd PAP, *Históriák...*, i. m., 135–138.

kódexét variánsaik alapján nincs okunk bármely másik kódexszel közelebbi rokonságba hozni. Viszont ha megnézzük azokat a helyeket, amikor a *Jancsó-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* eltér, akkor azt láthatjuk, hogy a *Kövendi János-kódex* gyakran a *Péchi Simon-énekeskönyv*vel egyezik meg. A 31. zsoltár 28. strófájában az ellentétére változik egy kifejezés. Az eredeti bibliai versben hiába keressük megfelelőjét, ez a megfogalmazás Bogátitól ered:

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Jancsó-kódex

ha ez világ bánt **igaz** életben

Péchi Simon-énekeskönyv, Kövendi János-kódex

ha ez világ bánt **gonosz** életben

A 92. zsoltár hetedik strófájában csak felcserélődik két szó, de nem hoz létre olyan hibát, amit oka lenne bármely másolónak visszajavítani, vagyis a variánsok valamiféle kapcsolatról árulkodnak.

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Jancsó-kódex

az nap hevével neveli

Péchi Simon-énekeskönyv, Kövendi János-kódex

hevével az nap neveli

Az 55. zsoltár kilencedik strófájában viszont a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* is hibás alakot hoz, a rímhívó mindenképp a „nincs benne” forma.

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex, Jancsó-kódex

Ezt szememmel láttam, semmi jó nincs benne,
éjjel-nappal néztem, hamisak, kevélyek,

Péchi Simon-énekeskönyv, Kövendi János-kódex

Ezt szememmel láttam, semmi jó benne nincs,
éjjel-nappal néztem, hamisak, kevélyek,

Ezt a hibát elkövetni nehéz, javítani könnyű. Lehetséges, hogy a források közös ősében szerepelt hibásan a sor, és az egyes másolók egymástól függetlenül, maguktól javították a hibát, de gyanúra adhat okot, hogy épp abban a két kéziratban maradt hibás alak, amelyek amúgy is rendelkeznek közös variánsokkal.

Ezekből a példákból nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* külön csoportot alkot. Már a szakirodalom feltárásakor is írtam arról, hogy a két forrás szövegét egymással rokonnak tartják. Implicit módon Jakab Elek is, de nála konkrétan Szentmártoni Szabó Géza utalt arra, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* egyazon forrásból táplálkozhatott. Variánsaik alapján lehet akár közös, egyelőre ismeretlen forrásuk is, de a *Kövendi János-kódex* akár másolhatta is a *Péchi Simon-énekeskönyvet*, mivel utóbbinak nincsenek olyan markáns egyedi variánsai, amelyek nem jelennek meg a *Kövendi János-kódex*ben. Sőt, ez a körülmény egyelőre azt teszi valószínűvé, hogy a *Kövendi János-kódex* közvetlenül másolta a *Péchi Simon-énekeskönyvet*. A fenti helyek ebben a kérdésben megnyugtatóan nem igazítanak el. Nem tudhatjuk, hogy az 55. zsoltár szófelcseréléséből eredő hibás rím vagy a 92. zsoltár idézett helyének szócsereje egy feltételezett közös forrásban következett-e be, vagy a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolásakor. A dátumok körüli anomália szintén nem igazít el. A *Kövendi János-kódex* címlapján található 1605-ös évszám akkor is eredhet a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapján található 1604-es évszámból, ha utóbbit nem 1604-ben írták oda. A *Kövendi János-kódex* másolójának végképp nem lehetett fogalma arról, hogy ez az évszám helyes-e, vagy egy még korábbi forrásról került oda – ha a *Péchi Simon-énekeskönyvet* másolta. Még az sem igazít el, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyvből* hiányzik a 137. zsoltár egyik változata, mint ahogy Borbély István észrevette ezt, ugyanis az említett zsoltár hiányzik a *Kövendi János-kódex*ből is. A zsoltárnyi deficit bekövetkezhetett a feltételezett közös forrásban is, és a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben is.

A 137. zsoltár két változata különbözik az 55. zsoltár két változatától. Itt két teljesen külön fordításról van szó: a változatoknak nincsenek közös strófáik, soraik, a fordítások nótajelzése és metruma is különbözik. Itt nem az egyik változat átdolgozása – és akár eltüntetése – lehetett a cél, hanem egy teljesen új fordítás jött létre, amelynek semmi köze az előzőhöz. A poétikai jegyek és a fordítások stílusa azonban itt is világossá teszi, hogy mindkét fordítás Bogátié. És talán épp a nagyfokú különbözőség az oka, hogy a legtöbb kéziratban mindkét változat helyet kap, mintha két különböző zsoltár lenne.

A *Hogy édes hazánkból fogságra jutánk...* incipitű változat (RPHA 545) megtalálható mindegyik kódexben, a *Sírva messze szép hazánkból, hogy rabságra*

menénk... kezdetű (RPHA 2001) viszont hiányzik a *Péchi Simon-énekeskönyvből* és a *Kövendi János-kódexből*. Előbbi argumentuma: „Hierusalem”, tizenkét strófából áll, nótajelzése az Abigail-história, vagyis strófái négy darab tizenegy szótagos sorból állnak. A másik változat argumentuma: „Siralom”, kilenc strófából áll, strófa képlete pedig ez: 14 19 19 19, bár a sorok meglehetősen ingadozást mutatnak. A képlet a 16. századi anyagban nem fordul elő máshol. Nótajelzése is eddig ismeretlen énekekre utal: „Tarcsai nótájára”. Rendkívül költői – és végtelenül keserű – maga a zoltárszöveg is. A vershelyzet a babiloni fogságba helyezi a szöveget. Talán tényleg nem véletlen, hogy ezt a zoltárt is kétszer fordította le Bogáti.

A *Péchi Simon-énekeskönyv* két mutatótáblát tartalmaz a címlap előtt. Az első mutató tábla a zoltárok sorrendje szerint sorolja fel az énekek kezdősorát. Természetesen csak egy 137. zoltár van a felsorolásban: az, amelyik a kéziratban is megtalálható. A másik mutató kezdőbetű szerint csoportosítja az énekeket, az egyes betűk alatt a zoltárok a sorszámuk szerint növekvő sorrendben szerepelnek. A H betűnél találkozunk a *Hogy édes hazánkból fogságra jutánk...* incipitű változattal, viszont az S betűnél megtalálhatjuk a másik változatot is. Az ilyen mutatók általában úgy készülnek, hogy a másoló egymástól távol felírja a betűket, és elkezd végiglapozni az énekeskönyvet, beírva minden éneket a neki megfelelő betű alá. Az eljárás hátránya az, hogy bizonyos betűvel jóval kevesebb ének kezdődik, míg más betűk esetleg hamar kitöltik a nekik szánt helyet. Egy ilyen módon elkezdett, elég hevenyészett tartalomjegyzék van a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* elején is, melyet a másoló nem is fejezett be, miközben egyes betűk alatt a hely már be is telt. A *Péchi Simon-énekeskönyv* mutatója nem ilyen: ez folytatólagosan készült, a betűk előtt nincs üres hely, és nem torlódnak össze az incipitek. Tehát vagy betűnként végiglapozta a másoló a zoltárkönyvet, vagy egy kész mutatót másolt le. Az előbbi esetben is azért egy-két hiba becsúszott volna, ami az utólagos javításból vagy a hiányzó incipitekből kitűnne, de ilyen hibák nincsenek. Ráadásul akkor a *Sírva messze szép hazánkból, hogy rabságra menénk...* kezdetű fordítás sem kerülhetett volna bele a mutatóba. A mutató hibátlan kivitelezése, és az, hogy a címlap előtt található, igen valószínűvé teszi, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* forrásában még megvolt a 137. zoltár mindkét változata, de a két változat közül a másoló csak egyet akart továbbörökíteni.

A *Kövendi János-kódex* végén szintén van egy betűk szerinti mutatótábla, de ezt a *Kövendi János-kódex* másolója, Felvinczi György rakta össze. Ez több dologból is kitűnik. Mondanom sem kell, hogy a kódexből hiányzó zoltárok (137. zoltár másik változata, 151. zoltár) nincsenek benne a mutatóban. A mutató bár szép kiállítású, és betűnként van

összerakva, hogy ne legyenek nagy üres helyek, de így a szokásos mennyiségű hibát és javítást tartalmazza, minden oldalon több kezdősort kell utólag beszorítani valahova. Ráadásul ez a mutató a kézirat végén van, és a zsoltárok sorszáma mellett a levél számát is közli, ahol a zsoltár található.

Ha a *Péchi Simon-énekeskönyv* forrásában megvolt a 137. zsoltár mindkét változata, akkor jogunk van azt feltételezni, hogy a *Kövendi János-kódex*ből nem véletlenül maradt ki ugyanaz a változat, mint amelyik a *Péchi Simon-énekeskönyv*ből is, vagyis Felvinczi György az utóbbi kéziratot másolta. A fenti körülmények egyelőre ezt az eshetőséget erősítik, és a *Kövendi János-kódex*et a stemmán a *Péchi Simon-énekeskönyv* alá kell helyezni. A *Kövendi János-kódex* címlapjának 1605-ös dátuma, úgy tűnik, a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapján olvasható 1604-es dátum elírása. Ez persze még nem mond el semmit a *Péchi Simon-énekeskönyv* keletkezésének idejéről. De biztos, hogy gyengíti azt a feltételezést, miszerint létezett egy 1604-es, mára elveszett másolat, és amennyiben a *Kövendi János-kódex* nem egy ilyen kéziratot másolt, hanem a *Péchi Simon-énekeskönyvet*, úgy a szövegkritikai értéke is merőben más lesz.

3.

Röviden ki kell térnem Bogáti halálának időpontjára. Az unitárius egyháztörténeti kézirat szerint Bogáti Fazakas Miklós 1592-ben halt meg: „Számunkra szerencsétlen és végzetes volt az 1592. esztendő, ugyanis Hunyadi Demeteren kívül még több fénytől fosztotta meg egyházunkat. A Demeter előtti hónapok során meghaltak Basilius István, Bogáti P. Miklós és Pictoris N., egyházunk nagy díszei. Ugyanis alig volt valaki Bogátinál szorgalmasabb, a nyelvekben jártasabb, az igazság nyomozásában gondosabb, a magyarázásban serényebb. [...] És így néhány napon belül a tanultságot Bogátiban, a serénységet Basiliusban, a tekintélyt Pictorisban, az elmésséget és a tudományt Hunyadiban az egyház elvesztette.”¹²¹ A dátumot az is megerősíti, hogy 1592 után már semmilyen forrás nem említi Bogátit, viszont ettől az évtől kezdve a kolozsvári városi tanács számadáskönyveiben rendszeressé válnak azok a passzusok, amelyek Bogáti Lámek nevű fiának ellátásáról rendelkeznek: „»Bogáti fia« vagy a »kys Bogati« a következő években is előfordul Kolozsvár város

121 RMKT 13A, 456–457. Bogáti gyakran használta nevének monogramját N. P. B. alakban, amelyben a P. a Pelides, görögösen Péleidész rövidítése. Lásd erről *Uo.*, 434.

számadáskönyveiben. Úgy látszik, a város szemmel tartotta és ellátta egykori prédikátorának gyermekét. 1593-ból említik a bejegyzések; majd 1595-ben Marosszentgyörgyről Kornis Farkastól apja könyveit hozzadják el. [...] Végül 1597-ben Kőmíves Ferenc regestrumában többször esik szó Bogáti fiának szükségleteiről, amelyekre a város pénzt folyósít” – írja Dán Róbert *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* című monográfiájában.¹²²

Bogáti halálának dátumát egy addig ismeretlen históriás ének felfedezése bizonytalanította el: előkerült egy könyvtáblából kiáztatott töredék, melynek fennmaradt strófáiból rekonstruálható volt a költemény jelentős része. A ma *Demeter király históriájaként* ismert mű töredékeit Dézsi Lajos közölte 1895-ben a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, és már ebben a tanulmányban megállapította, hogy az akrosztichon fennmaradt részletei alapján a históriát Bogáti Fazekas Miklós írta. Csakhogy a kolofon ép sorai szerint 1598-ban.¹²³

Dézsi felveti, hogy az unitárius egyháztörténeti kézirat téved a halál időpontját illetően, majd később azt is, hogy esetleg „a nyomdász felcserélte a szerzés évét a nyomtatás évével, s így az 1598. év a nyomtatás ideje”.¹²⁴ Dán Róbert is ezen a véleményen van. A kolofonban olvasható évszám ellenére nem tartja indokoltnak a halálozási évszám módosítását: „a Demeter históriája – datálásán kívül – semmi jelentős változást nem mutat Bogáti költői vagy eszmetörténeti fejlődésében. Ezért, ha elfogadjuk Dézsi feltevését, hogy a könyvecske szerzője Bogáti Fazekas Miklós, úgy el kell fogadnunk azt az állítását is, hogy e munka szerzőnk halála után látott napvilágot.”¹²⁵ Szentmártoni Szabó Géza már korántsem gondolja így. A Bogáti históriás énekeit közlő kritikai kiadás életrajzában ő is kétségbe vonja az egyháztörténeti kézirat állítását, és arra is felhívja a figyelmet, hogy a kolozsvári városi tanács jegyzőkönyveiben Bogáti fiát egyszer sem nevezik árvának. „Elképzelhető tehát, hogy Bogáti az elkövetkező esztendőkből olyan visszavonultságban élt, hogy a nevét senki nem emlegette, az unitárius egyháztörténészek pedig az adatok hiánya miatt vélték úgy, hogy ő 1592-ben meghalt volna.”¹²⁶ A *Demeter király históriája* jegyzete pedig cáfolja Dézsi későbbi feltételezését is, mivelhogy nem

122 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 193.

123 DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazekas Miklós ismeretlen históriás éneke 1598-ból*, Magyar Könyvszemle, 3(1895), 49–61, 49–50.

124 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 194.

125 Uo.

126 RMKT 13A, 457.

ismerünk „Hasonló tévedésre példát a XVI. század könyvterméséből”.¹²⁷ A kritikai kiadás pontosítja Dézsi rekonstrukcióját, összeolvasva a fennmaradt strófákat a fordítás alapjául szolgáló Plutarkhosz- és Lukianosz-szövegekkel.

A kiadás jegyzete a mű szerkezetének helyreállításával az akrosztichont is kiegészíti: „A görög forrásszövegek egybevetésével körülbelül kiszámítható a nagyobb hiányok terjedelme. A pontosítást pedig a latin versfőkből összeálló metrikus vers teszi lehetővé. A hiányok felmérése után, a metrika segítségével, kiszámolható, hogy az epigramma a töredék terjedelmében három disztichonból, azaz hat verssorból állt” – áll a jegyzetben.¹²⁸ A rekonstruált versben a kikövetkeztetett betűk kurziválva szerepelnek:

[.....]s *Antigono Demetrius* [.....]s
 Gesserit *instabili praelia multa* [*mari*]
 [.....]u.
 Dirum *Cambabo numen* [.....]
 Magne Kereszturi tibi *Musa Bogathia* [*narrat*]
 [.....] vir ingenio.

De nem csak ez alapján tulajdonítható a mű Bogátinak. A história forráskezelése és poétikai jegyei is rokonságot mutatnak Bogáti egyéb verses históriáival. Ettől még a kolofon évszáma lehetne hibás, de a kritikai kiadás jegyzete a mű elemzése alapján is kizártnak tartja, hogy az 1598 előtt íródhatott volna. A pontosított akrosztichonból az is kiderül, hogy a história ajánlása Keresztúry Kristófnak szól, aki Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem tanácsosa, később a fejedelmi hitves, Mária Krisztierna udvarmestere volt. A históriás ének története ráolvasható az 1598-as erdélyi eseményekre, melyekben Keresztúry Kristófnak, a história címzettjének is fontos szerepe volt. „Ha e történetek célzatos voltát megvizsgáljuk, úgy kiderül, hogy Bogáti csakis 1598 őszén szerezhette históriáját. [...] A história célzatosága Keresztúry Kristófra nézve eléggé valószínűsíthető.”¹²⁹ Vagyis maga a história szövege zárja ki, hogy a kolofon tévedjen. Ha a históriát Bogáti írta, akkor 1598-ban írta – így összegezhethetjük a kritikai kiadás jegyzetének érvelését.

Anélkül, hogy vitatnám a kritikai kiadásban olvasható interpretációt, és kétségbe vonnám Bogáti szerzőségét, valamint a szöveg szerzettetésének 1598-as dátumát, egy apróságot mégis szeretnék jelezni. Etlinger Mihállyal vettük észre, hogy a kolofon

127 *Uo.*, 388.

128 *Uo.*, 384.

129 *Uo.*, 386–387.

évszámával valami nincs rendben. A kritikai kiadás alapján idézem a kolofon fennmaradt első két sorát:

Olvasám ezt görögből, írásm magyar nyelven,
Az ezeröttszázkilencvennyolc esztendőben,

A *Demeter király históriájának* négysoros strófái tizenhárom szótagos sorokból állnak, a sorokat pedig két részre osztja a hetedik szótag után érkező cezúra. Ez a kanásztánc lejtésű forma mindenkinek ismerős lehet Kölcsey Ferenc *Himnuszából*. A 16. századi magyar költészetben is jelen van ez a metrum, és latin, részben vágáns gyökerei fedezhetők fel. Bogátinak két zsoltára, a 7. és a 147., Balassi Bálintnak pedig a 67. zsoltárból készített parafrázisa épül föl 7+6-os sorokból, utóbbi lengyel minta és dallam alapján.

Csak hogy a fent idézett kolofon második sorában a 7+6-os osztás megbicsaklik, hiányzik a hetedik szótag után érkező cezúra. Azt szokás erre mondani, hogy a kolofonban nem baj, ha nem stimmel a szótagszám, mert azt úgysem énekelték már, és ezért a szerzők se mindig ügyeltek erre. Azon túl, hogy koránt sem biztos, hogy a Demeter-históriához hasonló művek bármely strófáját énekelték, ugyanazt válaszolhatjuk erre, mint Dézsi felvetésére: mutasson valaki egy hibás metrumú kolofont a 16. századból, ahol a hibás alak bizonyíthatóan a szerzőtől ered.

A metrikai probléma máshonnan is megközelíthető. Bogáti változatos metrumokat, köztük igen bonyolult sorszerkezeteket használ költeményeiben, és ezeket elég következetesen valósítja meg, ügyelve a sorok cezúráira is. Minden hosszabb művének van kolofonja, a zsoltárok kolofonszerű záróstrófáiban pedig a zsoltár sorszámát adja meg. Nincs minden zsoltárnak ilyen jellegű strófája, de így is több mint 150 esetben kell hosszabb vagy rövidebb számneveket elhelyeznie egy verssorokban. Felmerül a kérdés, hogy egy olyan verselőnek, mint Bogáti, aki ennyi strófát írt meg a legkülönbözőbb magyar ritmusokban, egy nagyobb terjedelmű költemény utolsó strófájában az addigi mintázatnak megfelelő vagy attól eltérő ritmusú sort nehezebb alkotni.

Nézzük Bogáti néhány kolofonját, a vers metruma szerint várható szótagszámok feltüntetésével. Az idézeteket a kritikai kiadások alapján közlöm, a metrumtól eltérő sorokat kurzívval szedtem.¹³⁰

¹³⁰ Bogáti itt idézett műveinek kritikai kiadása: RMKT 13A.

Szép história az tökéletes asszonyállatokról

Tudja nevem, ki olvassa énekem,	(11)
Írta ezeröttszázba, hetvenötbe,	(11)
Szent György havának szinte az végében,	(11)
Szándokom, leányom vala szüvemben.	(11)

*Mátyás király históriája, 5. rész*¹³¹

It vég legyen Mattyás Király dolgában,	(11)
Ezer öt száz hetuen hatban aszt íram,	(11)
Szinte Mattyás Király halála napyán,	(11)
Gondolom tudgyátoc végezém Thordán.	(11)

Mátyás király históriája, 8. rész

Thordán Szaniszlo sz[ent] Mihály más napyán,	(11)
Eszt íram ezer öt száz hetuen hatban,	(11)
Magyaroc változásit oluastomban,	(11)
Igen koplalóc valéc nagy haragban.	(11)

Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések

Szent György napján íram ezt én versekben,	(11/6+5)
Ezeröttszázhetvenhat esztendőben,	(11/6+5)
Király koronáztam vala örömben,	(11/6+5)
Kit magyar nemzetnek éltesse Isten!	(11/6+5)

Ester dolga

Ez éneket azki versekbe írta,	(11/6+5)
<i>Kegyelmes asszonyának azt ajánlá,</i>	(11/6+5)
Ezeröttszázhetvenhétbe hogy írta,	(11/6+5)
Kolozsváratt szinte az Szent György-napba.	(11/6+5)

Szkenderbég históriája

Régi jó dolgok forgának eszemben,	(11/5+6)
Török fegyvere mint hatott földönkben,	(11/5+6)
Szent Gál hetében íram ezt Tötörben,	(11/5+6)
Ezeröttszázban és hetvenkilencben.	(11/5+6)

131 Kritikai kiadása: *XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577*, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1990 (Régi magyar költők tára, 9), 7. sz. A továbbiakban: RMKT 9.

Énekek éneke

Imre herceg emlékezeti napján,	(11)
Félkedvvel ír Erdélyben, Sós Tordán,	(11)
Nyolcvannégyben, az ezeröttszáz után,	(11)
Félje Istent minden ez ének után!	(11)

Jób könyvének parafrázisa

Tordán keseredék, az ki ezt gondolá,	(12)
De nagy döghalálkor eszében forgatá,	(12)
<i>Székelyföldön vég[e]zé és magyarnak adá,</i>	(12)
<i>Ezeröttszáznyolcvanhat esztendőben ír.</i>	(12)

*Ez világi nagy sok zúrzavarról*¹³²

Egész világ dolgát minap az tekinté,	(12/6+6)
Azki Székelfölden ez éneket szerzé,	(12/6+6)
Ezeröttszáznyolcvanhatban kijelenté,	(12/6+6)
Ha vészed eszedbe, ez világtól elinte.	(13/6+7)

*Aspasia asszony dolga*¹³³

Tükertül szépeknek Szentpálon ezt írtam, Székelfölden laktomban,	(19/6+6+7)
Ezeröttszáz után, az nyolcvanhetedik újesztendő havában,	(19/6+6+7)
Azkinék ezt íram, Isten lássa jóval, asszonyommal világban.	(19/6+6+7)

Bizonyára érdemes lenne utánajárni, hogy van-e bármi összefüggés a mögött, hogy az első négy költeményből három, melyek három egymás utáni évben keletkeztek, Szent György havában vagy Szent György napja környékén készültek. Mit jelenthet itt Szent György említése? Egy György nevű személynek akart ezzel kedveskedni Bogáti (teszem azt, a szintén historiaszerző és szintén unitárius Enyedi Györgynek)? Vagy valamilyen irodalmi utalás lenne, akár Tinódi Sebestyén *Perényi Péternek, Majláth Istvánnak és Török Bálintnak fogságukról* című históriájára (RPHA 1239), amely kolofonjának tanúsága szerint szintén „Szent György innepébe” készült? Vagy csak a véletlen műve, hogy három egymást követő évben is ugyanakkor készült el az újabb költeményével Bogáti?

132 A kritikai kiadásban: „Ezeröttszáznyolcvanhatba kijelenté”. A források alapján javítottam.

133 Itt is eltértem a kritikai kiadástól, ahol a második sor hibásan szerepel. A kiadás a sort így hozza: „Ezeröttszáz után, nyolcvanhetedik újesztendő havában”, amely így eggyel kevesebb szótagot tartalmaz. A históriás ének egyetlen fennmaradt kiadásában, a Kolozsvárott 1591-ben megjelent nyomtatványban (RMNy 662) azonban helyes metrummal szerepel a sor, és így a kolofon is szabályos Lucretia-strófa, ezért ez esetben a nyomtatvány alapján javítottam a kritikai kiadás szövegét.

Ráadásul a Mátyás-história folytatását is ehhez az időponthoz közel fejezte be. Az ötödik rész a kolofon szerint 1576-ban, Mátyás halála napja, azaz április 6-a környékén készült el. Szent György napján, április 24-én lett kész a *Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések* című história, bár a kolofon még megemlíti Báthory István lengyel királlyá koronázását, amely ez év május 1-jén történt meg. Majd a Mátyás-história nyolcadik része arról tudósít, hogy május 7-én befejezte a teljes Mátyás-históriát.¹³⁴ A töredékben maradt *Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések* ajánlása a kritikai kiadás jegyzete szerint feltehetőleg Báthory Istvánnak szólt. Vagyis a kolofon koronázáshoz közeli datálása motivált. Szintén az a Mátyás-história ötödik része esetén: Mátyás tizenhárom strófával korábban halt meg, szép dolog azt írni, hogy az erről szóló história ennek évfordulójára készült (és praktikusán akár igaz is lehet). A Mátyás-história akrosztichonjából kiolvasható latin versezet szintén Báthoryhoz köti a költeményt, annak uralkodására kér áldást. Bogátnak nagyon gyorsan kellett dolgoznia, hogy ilyen rövid idő alatt elkészítse ezeket a hosszú műveket, de a históriák aktualitása megmagyarázhatja, miért épp ekkor készültek. Másfelől az is elképzelhető, hogy célzatosan datálta így a históriákat – éppen azok aktualitása miatt. E kérdések megválaszolására ez a dolgozat nem vállalkozik, ezért visszakanyarodom a szótagszámok problémájához.

A tíz épségben megmaradt kolofon közül egyben található hibás szótagszám, és egyben hibás cezúrájú sor. Hat költemény is tizenegyes sorokban íródott, de csak háromnak van következetes belső tagolása. A *Szkenderbég históriája* kolofont tartalmazó zárórésze 5+6-os tagolást mutat, a *Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések* és az *Ester dolga* 6+5-öst. A cezúrahiba az *Ester dolga* kolofonjának második sorában következik be. Viszont ha jobban megvizsgáljuk ezt a költeményt, akkor mégsem olyan egyértelmű, hogy következetesen 6+5 szótagra tagolja a sort. A 129 strófából, azaz 516 sorból álló históriának 102 sora, vagyis nagyjából a sorok 20 százaléka nem tartalmazza a metrum alapján várható cezúrákat. Viszont a hibák eloszlása nem egyenletes. Az első 61 strófában 95 hibás sort találunk, a história hátralevő részében csak hetet. Így az arányok kicsit megváltoznak. A 95 hiba 244 sorban oszlik el, a maradék hét hiba 272 sorban. Vagyis a költemény első felében a sorok 40 százaléka cezúra nélküli, a második felében csak három százaléka. Utóbbi talán tényleg betudható a szerző vagy a másoló pontatlanságának, de a 40 százaléka nem. Sőt, ilyen arányban éppenséggel a cezúra is előállhat véletlenül. Gyanítom, ha végignéznénk néhány recitáló jellegű, osztás nélküli tizenegyes sorban írt

134 RMKT 9, 570.

históriát, hasonló arányban találnánk szóhatárt a hatodik szótag után. Az *Ester dolga* első felében egyenletes a cezúrák(nak elemezhető) és a cezúra nélküli sorok eloszlása, de vannak strófák (31., 42. és 46.), amelyeknek egyik sorában sincs cezúra. Vagyis az *Ester dolga* első 61 strófája nem 6+5-ös osztású sorokban íródott, a 61. strófa után következő rész viszont igen. A költemény a 62. strófától metrumot vált, és mind a két rész metrikailag igen identikus, mintázatukat következetesen valósítják meg.

Effajta következetlenség a *Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések* című históriában nem észlelhető. A história 168 sorából csak 6 hibás, ez 4 százalék, hasonló az *Ester dolga* második feléhez. Az *Ester dolga* nótajelzése Dézsi Lajos Makkabeus-históriáját adja meg (RPHA 539), amely szintén következetesen 6+5-ös tagolású (dallamát nem ismerjük). Ugyanerre az énekre utal Bogáti 2. zsoltára is, amely szintén következetesen (hiba nélkül) megvalósítja ezt az osztást. Vagyis csak az *Ester dolga* első fele nem felel meg a mintázatnak, Bogáti itt észrevehetően nem ugyanazt a metrumot valósította meg, mint amit később, és amit a 2. zsoltárban is. Dézsi Makkabeus-históriájának idézése fontos intertextuális kapcsolatot hoz létre, egymásmellé illesztve két olyan bibliai eredetű történetet, amelyben a zsidók kemény elnyomás után emelkednek fel. Metrikailag mégis inkább csak az *Ester dolga* második felétől illeszkedik Bogáti históriájához. A költemény kolofonjának hibás cezúrájú sorát tehát ennek vonatkozásában kell szemlélni: ritmikailag egyáltalán nem tipikus vagy problémamentes szövegről van szó.

Az idézett példákon nyomon követhető, hogy az évszámok hogyan bonthatók fel helyiértékek szerint, ha a verstani szükség megkívánja. Az évszámok gyakran több szóra tagolódnak, az idézett tíz kolofon között négy ilyen találunk: „ezerötszázba, hetvenötbe”, „Ezerötszázban és hetvenkilencben”, „Nyolcvannegyben, az ezerötszáz után”, „Ezerötszáz után, nyolcvanhatedik”. De a helyiértékek verstanilag akkor is számíthatnak külön szónak, ha ezt nem segíti grammatikai tagolás. A 6+5-ös tagolású tizenegyes sorok (most ide számítom az *Ester dolgát* is) cezúrái mindkét esetben a tízes helyiérték után választják ketté a sort: „Ezerötszázhetven || hat esztendőben”, „Ezerötszázhetven || hétbe hogy írna”. Az *Ez világi nagy sok zúrzavarról* felező tizenkettesben írt sora szintén így jár el: „Ezerötszáznyolcvan || hatba kijelenté”.

Az *Ez világi nagy sok zúrzavarról* című históriával egy évben, 1586-ban készült a *Jób könyvének parafrázisa*. A kolofon évszámot tartalmazó sora mindkét vers esetében tizenkét szótagos lenne a vers metruma alapján, de a Jób-parafrázis zárósora egy szótaggal hosszabb. A mű egyetlen forrásában, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben is így, hibásan szerepel a sor, és vele együtt az utolsó előtti sor is. A kritikai kiadás mindkét esetben

jelezte a metrumtól való eltérést, és az utolsó előtti sor esetében meg is adta a kézenfekvő megoldást, a „végeze”-t „végze”-re javítva. A zárósor esetében nincs ilyen kézenfekvő megoldása (tetten érése) a metrikai hibának vagy eltérésnek. Az sem eldönthető, hogy a hiba a másoláskor jött-e létre, vagy a szerző maga írt egy szótaggal hosszabb zárósort, az eltérés jelzése azonban fontos, mivel a vers metrumából nem ez következne. Kérdés, hogy ez az eltérés valamilyen szabály alapján igazolható-e, másként fogalmazva: az itt látható eltérés kivétel-e, vagy szabály? Egy ilyen módosító szabály lehetne az, hogy a kolofonban megengedett a metrumtól való eltérés, de még nincs elégséges adatunk arra, hogy eldönthető legyen, ezekben az eltérésekben van-e mintázat. Annyit viszont tudunk: a sor eltér a főszabálytól, vagyis a vers metrikai mintázata alapján hibás a szótagszáma.

A két költeményt azért is érdemes egymás mellé tenni, mert így látható, hogy az egy évben írt kolofonok közül az egyikben sikerült a vers megírásának évét tizenkét szótagban megírni, a másokban nem. Vajon ez azt jelenti, hogy az *Ez világi nagy sok zúrzavarról* később íródott a Jób-parafrázishoz, és csak utóbb jött rá Bogáti, hogy hogyan lehetne az 1586-ot tizenkét szótagban megírni? Vajon a históriás ének sora ebben a formában szerepelhetett volna a bibliai parafrázisban is? Vagy szövegromlásról van szó, és csak a másoló hibázta el a sort. Ám nem világos, hogy mi lehetett az eredeti. (Egy koránt sem nyilvánvaló, de metrikailag helyes megoldás: Ezerötszáz után nyolcvanhatban írta.)

A Demeter-história esetén azt láthatjuk, amit az *Ester dolgában* is: a kolofon második sora a költemény szótagszámának megfelel, de a sorból hiányzik a cezúra. Nézzük meg, hogy a Demeter-história mennyire megengedő a cezúra elhagyásával. Ennek vizsgálatakor csak a metrikailag elemezhető, tehát teljes egészében fennmaradt strófákat veszem alapul. A tulajdonnevekben található diftongusokat Bogáti gyakran egy szótagnak veszi, így például a Seleucus három szótagos, bizonyos sorok így adnak megfelelő szótagszámot. 62 strófának mind a négy sora ép, ezen kívül még 49 sort vonhatunk be a vizsgálatba, így összesen 297 sorral számolhatunk. A 297 sor között hat hibás szótagszámút találunk: az 52. sor rövidebb egy szótaggal, a 20., 30., 88., 119. és 121. sor pedig hosszabb. Vagyis a költemény szövege igen érzékeny a sorhossz megtartására.

Ellenben a 291 hibátlan szótagszámú sor között tizenhét olyan sort találunk, amelyben a hetedik szótag után nincs cezúra. Valójában ez az arány sem rossz, körülbelül hat százalék. De ennél érdekesebb, hogy a vizsgált kolofonstrófa kivételével mindegyik hibás cezúra az adott strófa harmadik sorában jelenik meg. Ha tehát külön vizsgáljuk meg a strófa különböző sorait, akkor egészen eltérő arányokat kapunk. Hiszen így a 73 harmadik sorra esik a tizenhét cezúrahiba, vagyis az összes harmadik sor 23 százaléka hibás –

majdnem a sorok negyede. Ez mintha nem hiba lenne, hanem újabb szabály. A másik adat ennél szélsőségesebb: a vizsgált kolofonstrófa kivételével a strófák első, második és utolsó sorában sehol nem találunk hibát, minden esetben a hetedik szótag után következik a cezúra. Nincs kivétel, csak szabály. Úgy látszik, itt nem a költemény osztható ketté metrikailag, hanem a strófa: a harmadik sorok más mintázatot követnek, mint az összes többi.

A Demeter-história strófáinak metrumát a következőképp írhatjuk le. A strófák négy sorból állnak. A sorok tizenhárom szótagosak, és két részre osztja őket a hetedik szótag után következő cezúra. A cezúra megjelenése a strófák első, második és negyedik sorában kötelező, a harmadik sorban fakultatív (nem tiltott, de nem is előírt). Képlettel így fejezhető ki:

$$13(7+6), 13(7+6), 13, 13(7+6)$$

A Demeter-história ilyen módon definiált képlete alapján a záróstrófa – legalábbis annak megmaradt része – hibás. A második sorban nem megengedő a szabály. A fennmaradt, helyes szótagszámú második sorokban minden más esetben, vagyis 75-ből 75-ször van cezúra a hetedik szótag után. Ugyanez igaz a 77 darab első és a 65 darab negyedik sorra is. 218 esetből egyedül az évszámot tartalmazó ominózus sor nem tartja be a szabályt: mindenképp hibáról beszélhetünk.

A sor hibás volta nem jelenti azt, hogy az 1598-as évszám mindenképp hibás, ahogy az sem kizárt, hogy Bogátitól ered a metrumhiba. Még azt sem vetettük el, hogy a kolofonban ne lehetnének megengedőbbek a metrikai szabályok. A kritikai kiadásnak mindenképp jeleznie kellett volna a metrumtól való eltérést, vagyis azt, hogy valami nem stimmel azzal a sorral, amely sokáig az elsődleges érv volt Bogáti bevett halálozási dátumának módosítása mellett. Az eltérést több dolog magyarázhatja, de mindenképp fontos lett volna jelezni, hogy a kolofon nem minden tekintetben megbízható, és éppen az a sor nem, amely tartalmazza az 1598-as dátumot.

A cezúraszabály működése egyébként olyan erősen hat, hogy Dézsi Lajos a história közreadásakor egy plusz szótaggal egészítette ki a sort:¹³⁵

135 DÉZSI, *i. m.*, 61.

Olvastam ezt görögből, írák magyar nyelven,
Az ezerötszázkilenczven és nyolcz esztendőben.

Hogy a számnév két részre bontása mennyire lehetséges eljárás, azt láttuk fentebb. Bár a sor így tizennégy szótagos lesz, amely már szótagszámában sem felel meg a metrumnak, de legalább a hat szótagos felsor kiszótagolható benne, és így mégis természetesebbnek, jobbnak hat: a 8+6 valójában közelebb áll a 7+6-hoz, mint a 8+5. Ez az elírás akár közelebb is vihet ahhoz, hogy miként lehetne ezt a sort megfelelő metrumúvá alakítani. Fentebb sehol nem láttunk az évszámot jelentő számnév előtt határozott névelőt. Elképzelhetőnek – vagy legalábbis metrikailag helyesnek – tartanám ezt a változatot: „Ezerötszázkilenczven és nyolc esztendőben”.

Vélhetően ugyanez a jelenség zavarta meg a kritikai kiadás közreadóit is akkor, amikor a jegyzetek között nem a főszöveg szerint idézték a kolofont, hanem Dézsi alapján, ráadásul annak egy másik, immár nem metrikai hibáját is továbbörökítve. Dézsi a kolofon első szavát „Olvasám”-ról „Olvastam”-ra módosította. A história jegyzetében található szöveget¹³⁶ a bal oldalon, a fentebb is idézett főszöveget a jobb oldalon hozom, az eltéréseket fettel jelöltem:

Olvastam ezt görögből, írák magyar nyelven,
Az ezerötszáz kilenczven és nyolc esztendőben,

Olvasám ezt görögből, írák magyar nyelven,
Az ezerötszázkilenczvennyolc esztendőben,

A Demeter-história fennmaradt töredékén az „Olvasám” alak világosan kiolvasható, illetve az is kikövetkeztethető a betűk szélességével kalkulálva, hogy az „és” szó nem férhetett el a második sorban. De a cezúrahiba így is megmarad.¹³⁷

A metrikai mintázat pontosítása hozzájárulhat a *Demeter király históriája* dallami mintájának azonosításához is. A kritikai kiadás jegyzete Bogáti 7+6-os sorokra írt zsoltárainak nyomán indul el: „Bogáti két zsoltárparafrazisa, a VII. és a CXLVII. is ilyen versformájú, így ezek nyomán, tőle magától tudunk valószínűsíthető nótajelzést, illetve dallamot rendelni a Demeter-históriához. A VII. számú parafrázis nótajelzése [...]: »Pórból lett királyokról sokat emlékeztem.« Ez egy ismeretlen históriás ének kezdősora. A CXLVII. számúé [...]: »Viri venerabiles sacerdotis Dei,« amely egy ismert középkori latin nyelvű

136 RMKT 13A, 388.

137 A kritikai kiadás hibáinak jelzésekor természetesen elsősorban önkritikát gyakorlok. Mivel én is a kiadás sajtó alá rendezői között voltam, az én saram is, hogy a fenti hibák bekerültek a kötetbe.

dictamen incipitje. [...] Bogáti mindkét zsoltárához valószínűleg egy vágáns eredetű, kanásztánc lejtésű dallam tartozott.”¹³⁸ Ezek a nótautalások alapján nem azonosítható a zsoltárok dallama, de mivel a 147. zsoltárnak a *Kövendi János-kódex* másolója (Felvinczi György) Szentmártoni Bodó János *Tékozló fiú* című históriáját adja nótajelzésül, a jegyzet ennek feltételezett dallamát kapcsolja a zsoltárokhoz, majd ezen keresztül a *Demeter király históriájához*.¹³⁹ Számomra nem egyértelmű, hogy az egyedül a *Kövendi János-kódex* által használt nótajelzés azonosítható lehet-e a *Viri venerabiles...* dallamával, ahogy az sem, hogy a 7. és a 147. zsoltárnak feltétlenül ugyanaz lett volna a dallama. A két zsoltár nótajelzései a forrásokban eltérnek, csupán egy egyezés van: a 147. zsoltárnak – a *Kövendi János-kódexen* kívül – mindenhol a *Viri venerabiles...* a nótajelzése, amely a 7. zsoltár esetében egyedül az 1704-es *Magyar Péter kódexében* jelenik meg.

De a *Tékozló fiú* dallama azért sem illik a Demeter-históriához, mert annak harmadik sora is 7+6-os osztású, amelyre a Demeter-história cezúra nélküli sorai nem illeszkednek. Viszont ugyanez elmondható a 7. és a 147. zsoltárról is: mindkettőnek következetesen 7+6-os sorai vannak, sehol sem marad el a cezúra. És ez a helyzet a többi tizenhármas sorokból álló, 7+6-os osztást követő szöveggel és dallammal. A hasonló, vágáns eredetű dallamok által kialakított magyar versszakok közös vonása ez a világosan (és iskolásan) tagolt izoritmia és izometria. Ám a Demeter-história dallama, mint fentebb kimutattam, nem izometrikus, a harmadik sor (belső tagolásában) eltér a többitől.

Még egy tizenhármas sorokban írt költeményt azért találunk a 16. században, amely ugyanígy mozdul el az izometriától: Csanádi Demeter *Vita Ioannis secundi* című históriája (RPHA 230). A 16. század végéig több kiadást is megért szöveg szintén 7+6-os osztatú sorokból áll, ám a harmadik sorok ebben a költeményben is eltérően viselkednek. A história 54 strófájában 21-szer fordul elő, hogy a harmadik sorban nem találunk cezúrát, ez majdnem 40 százalék. Mondanom sem kell, hogy az első, második és utolsó sorokban egyszer sem bicsaklik meg a 7+6-os tagolás, vagyis az adatok beszédesek, Csanádi Demeter históriájának metrumba szintén így írható fel:

13(7+6), 13(7+6), 13, 13(7+6)

138 RMKT 13A, 387.

139 *Uo.*

A Demeter-história sajátos metrikai mintája ezek szerint nem példa nélküli a 16. századi magyar költészetben, Bogáti ez esetben sem újít, hanem hűen követi mintáját. A két költemény verstanilag jól adathatóan megegyezik, és ugyanilyen jól megkülönböztethetők a négy egyforma sort használó versektől, melyek képlete:

13(7+6), 13(7+6), 13(7+6), 13(7+6)

Csanádi históriája II. János magyar király, azaz János Zsigmond erdélyi fejedelem életét mutatja be, ám azt a szerencse forgandóságáról szóló, moralizáló keretbe foglalja („Gondold, nézd meg ebben is szerencse járását, / Ne véld egy állapotba neki maradását,”), amely János Zsigmond sorscsapásokban gazdag életét példaként állítja a középpontba. A história elbeszélője János királyt jó uralkodónak tartja, szánakozik halálán („Kinek halálát szánom, kérlek, ne bánjátok, / Vitéz fejedelmünk volt, mindnyájan tudjátok.”), és éppen ezért kéri Isten áldását a regnáló fejedelem uralkodására („Tartsa meg, kit mutatott nekünk, vezérünket; / Nevelje neki lelki szerencsáját, / Tegye egyessé hozzá mindeneknek szívét.”).¹⁴⁰ A *Demeter király históriája* nagyon hasonló keretbe ágyazza saját elbeszélését, csak épp egy ókori történettel és nem a közelmúlt eseményeivel állít tükröt az aktuális uralkodónak: „Demeter király alakja Báthory Zsigmond (1572–1613) erdélyi fejedelem meglepetésekkel, váratlan fordulatokkal teli uralkodását példázza. Demeter élete a szerencse forgandóságának klasszikus példája. Váratlanul bukik el, hogy aztán, amikor a legkevésbé remélhető, sorsa ismét kedvező fordulatot vegyen. Majd kezdődik újra minden előről.”¹⁴¹ Vagyis Csanádi Demeter históriája megfelelő minta, előkép lehetett Bogáti számára. Nemcsak mondanivalója és poétikai kerete hasonló a két históriának, de Bogáti valószínűleg ezzel a paratextussal is erősíteni kívánta a Demeter-história kapcsolódását a korabeli erdélyi történelemhez és politikához.

Ha tényleg Csanádi Demeter históriája volt a Demeter-história nótajelzése, akkor nagyon finom utalást vélhetünk felfedezni utóbbi témaválasztásában is, amennyiben Bogáti a mintául választott költő-előddel azonos nevű királyról ír históriát. Ebben a humanista imitáció és költői versengés gesztusa fedezhető fel. Talán a két költő ismerte is egymást. Csanádi Demeter művét 1571-ben fejezte be Tordán. A história kolofonja így szól:¹⁴²

140 *XVI. századbeli magyar költők művei*, VII, 1566–1577, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1930 (Régi magyar költők tára, 8), 214, 218. A továbbiakban: RMKT 8.

141 RMKT 13A, 386.

142 RMKT 8, 219.

Nagy sok dolgot forogván akkor elméjében,
 Világ állapotjának változó igyében,
 Tordán létébe írni esztendőben,
 Az jó ezeröttszázban és az hetvenegyben.

A kritikai kiadás életrajza szerint Bogáti feltehetőleg Tordán nőtt fel („Bogáti apja a házassága révén kerülhetett Tordára”, „anyja családjának ősi háza a tordai óvárosban állt”),¹⁴³ és később is sokáig Tordán élt, amiről a már idézett kolofonok is tanúskodnak. Ezek közül a legkorábbi a Mátyás-história ötödik része („Gondolom tudgyátoc végezém Thordán”), amely Csanádi műve után öt évvel készült el – és szintén királyhistoria. Ezek szerint Csanádi még földije is lehetett Bogátinak.

*

Mindezt azért mutattam be, mert egy olyan sor esetében, amely megalapozhatja Bogáti bevett halálozási dátumának módosítását, igen körültekintően kell eljárni. A *Demeter király históriája* fennmaradt kolofonjának második sora metrikailag eltér a vers addigi mintázatától. Hogy ez véletlen hiba, gondatlanság eredménye vagy a szövegbe való behatolás, a szöveg módosításának jele, nem eldönthető. Nem tudhatjuk, hogy Bogáti megengedhetőnek tartotta-e, hogy a kolofonban rontott legyen a ritmus. Lehet, hogy igen, de az is lehet, hogy a szerkesztő hibájáról van szó. És akár Bogáti írta le így a sort, akár későbbi változtatás eredménye, az évszám eredetileg is lehetett ugyanez. De éppúgy az is elképzelhető, hogy az évszám megváltoztatása miatt sérült a sor metrumba. Egy ilyen eltérésnek mindenképp gyanakvásra kell sarkallnia a kutatót, és fel kell vetni a lehetőségét, hogy a kolofon nem mindig abban a formában létezett, ahogyan most látjuk.

Nem vonom kétségbe, hogy a Demeter-história 1598-ban készült, és hogy a művet Bogáti írta. Erre elégséges érvet hozott fel a szakirodalom, különösen a kritikai kiadás jegyzetanyaga a kolofon nélkül is. Viszont azt gondolom, hogy a kolofon megbízhatóságában kételkednünk kell. Noha felhozható érvként a mű készülésének időpontja kapcsán, de közben számolnunk kell azzal, hogy nem minden problémától mentes az évszámot tartalmazó sora, és így érvnek sem olyan erős, mint korábban gondoltuk.

A história mélyebb metrikai elemzése azt is megmutatja, hogy csak látszólag rokona az egyenletesen 7+6 szótagos sorokból álló, izometrikus énekeknek. A cezúra kizárólag a

harmadik sorokban megfigyelhető hiánya valójában a metrikai minta következetes alkalmazásából ered, és ennek segítségével nagy valószínűséggel megállapítható a história nótajelzései is. Bogáti metrikai és feltehetőleg dallami mintája Csanádi Demeter *Vita Ioannis secundi* című históriája volt, amely poétikai kapcsolódásokat is bőven kínál. A Csanádi-mű ilyen módon való beemelése a Bogáti-história jelentésképző terébe, finom utalásokkal átszőtt felhasználása és imitációja, ritka metrumának pontos és precíz átvétele valójában nagyon is Bogátira vall. Vagyis miközben egy töredékben maradt, ismeretlen nótájú műnek egy másik nótajelzés nélküli és ismeretlen dallamú művet adtam nótajelzésül, végig abban reménykedtem, hogy világossá válik, milyen jó költő Bogáti.

4.

A korábban vázolt gondolatmenet alapján megalapozható stemma egyelőre elnagyoltan mutatja be a legvalószínűbb összefüggéseket (4. ábra). Két csoportot lehet elkülöníteni az 55. zsoltár két változata alapján, vagyis a *Mátéfi János kódexe* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* talán szorosabban összetartozik. Közvetlen leszármazás két kézirat esetén merülhet fel a teljes ma ismert korpuszban: a *Kövendi János-kódex* másolhatta a *Péchi Simon-énekeskönyvet*, sőt, ez elég valószínű. Viszont a β alatt elhelyezkedő többi kódexet nem tudjuk jobban elkülöníteni egymástól. Kérdés, hogy ezek a kódexek az autográfot másolták-e, vagy annak egy későbbi másolatát. A szerzői antológia jellegű *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* esetén a helyszín és a többi Bogáti-szöveg miatt merül fel, hogy mintája esetleg egy autográf: „A kódex egésze is figyelemreméltó, a kor egyetlen egyszerezős kódexe, amely ráadásul Bogáti általunk ismert összes kiadatlan verses művét közli. Emellett kimondhatjuk: a kódex másolója kultikusan áll Bogátihoz.”¹⁴⁴ De ezt a közvetlen kapcsolatot éppen a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapja bizonytalanítja el. Ha 1604-ben másoltak Bogáti-*Psalteriumot* (akár egy ma ismeretlen 1604-es kéziratot, akár a ma is ismert *Péchi Simon-énekeskönyvet*), akkor az is elképzelhetővé válik, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szövegei nem autográfból, hanem egy szintén nagyon korai másolatból származzanak. Az eddigi vizsgálatok alapján ráadásul nincs okunk azt feltételezni, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* vagy a *Péchi Simon-énekeskönyv* – szövegét tekintve – sokkal közelebb állna az eredetihez, mint a *Magyari Péter kódexe* vagy a *Jancsó-kódex*. Az

144 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrázisok...*, i. m., 107.

időbeli távolság ellenére nagyon hasonló szövegállománnyal rendelkeznek, mindegyik esetében találunk olyan variánsokat, amelyeknél ők hozzák a legjobb szöveget. Tehát ezen a ponton némileg szembe kell mennünk Jakab Elekkel, aki szerint a *Jancsó-kódex*nek igen más a szövege, mint a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek, és ez leginkább szombatos változtatások eredménye. A setmma alapján viszont a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szövegére igaz lehet Jakab állítása, miszerint a *Péchi Simon-énekeskönyv*höz hasonló forrás állhatott előtte.

Az eddigi stemma alapján azt is be kell látnunk, hogy – talán a *Kövendi János-kódex* kivételével – minden kézirat szövege egyaránt értékes lehet a kritikai kiadás készítésekor. Mivel forrásaink esetében nem beszélhetünk autográf vagy autorizált szövegről, így mindegyik kézirat egyenrangú, és adott esetben bármelyik szöveg tartalmazhat kritikailag értékesebb variánst a többinél, még a sok eltéréssel jelentkező *Mátéfi János kódexe* vagy az *Abasfalvi zsoltárkönyv* is: erre logikailag van esély. Tehát továbbra is az összes kéziratot érdemes bevonni a vizsgálatba a majdani kritikai kiadás készítőinek.

Az az igazán zavarba ejtő, hogy a kéziratok szövegének minősége és kapcsolódásaik nincsenek összefüggésben valódi közelségükkel és összefüggéseikkel. Talán egyedül a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Jancsó-kódex* esetében mutatható ki szövegi, időbeli és földrajzi közelség is egyszerre. Mindkettő a kissolymosi szombatos másolóműhely terméke, az 1610-es évek környékén készülhettek, és szövegállományuk is nagyfokú hasonlóságot mutat. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* időben szintén közel áll ezekhez, és a Kissolymostól mindössze hat kilométerre lévő Szenterzsébeten készült, szövege mégis sok egyedi variánssal rendelkezik. A *Mátéfi János kódexe* szintén Kissolymoson készült, két évtizeddel később, de egy másik ágon található: ezek szerint Kissolymoson mindkét változat megjelent. Az *Abasfalvi zsoltárkönyvről* szinte semmi nem tudunk. A *Magyari Péter kódexét* nem tudjuk a kissolymosi műhelyhez kötni, majdnem egy évszázaddal a legkorábbi ismert másolatok után készült, de szövege mégis nagyon közel áll a Kissolymoson készült kéziratokhoz. Az OSZK-ban fellelhető töredékekről szintén semmit nem tudunk, de szinte teljesen a Péchi–Jancsó-féle szöveget hozzák. Eközben a *Péchi Simon-énekeskönyv* – vagy esetleg annak a forrása – 1679-ben már Kolozsvárott, Felvinczi Györgynél van, vagyis mindenképp létezett legalább egy olyan kézirat, amely valaha Kissolymoson, legkésőbb az 1670-es években pedig Kolozsvárott volt. A kéziratok egészen szűk földrajzi térhez köthetők, melynek középpontja Kissolymos – vagy az onnan hat kilométerre fekvő Szenterzsébet. A nagyjából száz év leforgása alatt készült nyolc *Psalterium*-kézirat mindegyike e két település egyikén, tehát szombatos környezetben

készült, vagy a stemmán elfoglalt helye alapján szorosan az itt készült másolatokhoz kapcsolódik. Mégis, ezen a kis körön belül is több olyan szövegváltozat kering, amely különböző külső forrásokat feltételez, tehát nem magyarázható az egymásból való leszármazással. Bizonyos esetekben túl egyöntetűek a variánsok, máskor pedig túlonként eltérnek. Ebből az következik, hogy Bogáti *Psalterium*ának kéziratái közkézen foroghattak a Szentersébethez vagy Kissolymoshoz köthető szombatos közegben, és a *Psalterium* másolása valójában szorosan kapcsolódik ehhez a műhelyhez. Ennek ellenére a kéziratok terjedése mégsem korlátozódott erre a területre. A kissolymosi szombatos másolói műhelyről újabban Molnár Dávid jelentkezett újabb felfedezésekkel *A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása* című tanulmányában. Itt a kissolymosi műhelyről is ír, és arra a következtetésre jut, hogy a szombatos környezetben létrejövő másolói műhelyben nem csak szombatosok másoltak, valójában unitáriusok szélesebb körének jelentett védernyőt és lehetőséget ez az elzárt közeg, vagyis – ahogy ő fogalmaz – „importmásolókkal” dolgoztattak: „nem az írás mesterségéből élő szombatos világi írődeákok, [...] akik, ha nem is feltétlen tekintélyes, de valamiféle (mesteri, papi) pozíciót töltöttek be ebben az időben az unitárius egyházban”.¹⁴⁵ Ez magyarázat lehet arra, hogy az itt másolt kéziratok hogyan jutnak el unitárius környezetbe, illetve hogyan kerülhettek ide és jelentek meg a másolatokban egymástól eltérő szövegvariánsok.

Ezek a körülmények teszik valószínűvé azt a felvetést, miszerint akár több autográfja is létezett a *Psalterium*nak, vagy akár nem is volt befejezett, lezárt Bogáti zsoldárkönyvének kézirata. Ezt az elméletet a Bogáti-munkacsoport pécsi tagjaival „kéziratköteg-elmélet”-nek neveztük el.¹⁴⁶ Az 55. zsoldár variánsainak felbukkanása, a *Szentersébeti Bogáthi-kódex* első négy zsoldárában az akrosztichonok hiánya, de akár az eltérő nótajelzések, metrumok, szövegromlással nem magyarázható variánsok, egyes kéziratok készülésében létrejövő törések magyarázhatóak lennének azzal is, hogy Bogáti nem tisztázta le a *Psalterium*ot, és így nem volt egy zárt, autorizált őskézirat. Fentebb már vázoltam, hogy a szakirodalomban nincs végleges álláspont a zsoldárok készüléséről, mint ahogy Bogáti halálának időpontjáról sem. Szentmártoni Szabó Géza is csak annyit vet fel, hogy sok ideig tartott a fordítás, és – bizonyos zsoldárok – biztosan az 1580-as évek végén vagy annál később készülhettek. De arról nincs fogalmunk, hogy meddig. Talán élete végéig. És ha Bogáti esetleg valóban csak az 1600-as évek elején halt meg, akkor az első

145 MOLNÁR Dávid, *A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 33, új folyam, 2(2017), 45–54, 52.

146 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrazisok...*, i. m., 103.

másolatokhoz nagyon közel kerül a fordítás befejezésének lehetséges terminus ante quemje. Arról sincs bevett álláspontja a szakirodalomnak, hogy a *Psalterium*hoz hasonló, nyomtatásban nem megjelenő korpusz hogyan kezd el továbbhagyományozódni. Thordai János zoltárfordításának stemmája egy zárt szerzői kézirattal számol, amelyből minden további forrás ered. Ez egy példa, és számos ismereten, mára elveszett kézirattal kellett számolnia Stoll Bélának. De amikor „a hagyományozódást nem szakítja meg egy, az öröklődést lényegesen hatékonyabbá tevő, egyforma, mégis időben és térben lényegesen jobban elágazó nyomtatott állapot”,¹⁴⁷ nem biztos, hogy számolhatunk egy végleges szöveggel. Ha lenne egy kvázi nyomtatásra, de legalább valaki számára készített változat, akkor nem lenne-e valamilyen ajánlás, előszó vagy latin versezet a *Psalterium* elején, mint más Bogáti-szövegek esetében.

A meglévő kéziratok viszonyai, másolásuk körülményei és a szövegváltozatok márpedig azt a lehetőséget valószínűsítik, hogy nem csak zárt *Psalterium*-másolatok hagyományozódtak tovább, bizonyos zoltárok több változatban keringtek, akár eltérő szerzői variánsokkal, ami lehetővé tette a források kontaminációját. Ez számos anomáliát meg tudna magyarázni a variánsok felbukkanása kapcsán, miközben persze szinte lehetetlenné teszi a hagyományos, lachmanni genealogikus modell működtetését. És akár ez lehet az egyik praktikus magyarázata, hogy miért tudott nehezen elterjedni a *Psalterium* az unitárius gyülekezetekben, vagy miért csak egyes zoltárok kerültek be az egyes gyülekezeti énekeskönyvekbe.

5.

Összegzem állításaimat. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* kapcsán felmerülhet Péchi Simon összeírósága, de nincsenek elégséges érveink, hogy ezt biztosan kijelenthessük. Fontos azonban, hogy mint hipotézist megtartsuk. A *Péchi Simon énekeskönyv* kapcsán egyelőre nincs okunk ugyanezt feltételezni. Tehát a Stoll bibliográfiájába is átöröklődő névadás félrevezető és megtévesztő. Az ott található 1615-ös évszám szintúgy. Elképzelhető, hogy létezett egy 1604-es kézirat, amelyet az 1610-es években másolt tovább Tolnai István, de az is lehet, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* másolása már elkezdődött 1604-ben, és valamilyen okból csak később folytatódott, már az 1610-es években. A *Jancsó-kódex*

¹⁴⁷ PAP, *Históriák...*, i. m., 63.

kapcsán szintén nem lehetünk biztosak a másolás idejében, ráadásul a kéziratot másoló két kéz munkája között is lehet időbeli eltérés. A *Kövendi János-kódex* évszáma szintén nem teszi szükségszerűvé egy elveszett kézirat létét. Akár volt ilyen, akár nem, attól még Felvinczi György másolhatott a *Péchi Simon-énekeskönyvből*. A kérdést majd a mikrofilológiai szövegvizsgálatok dönthetik el. A *Mátéfi János kódexe* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* sok egyedi variánsuk ellenére is szövegkritikailag értékes források. Ugyanez igaz a *Magyari Péter kódexére* is, időbeli távolsága ellenére is igen jó, a korai kéziratokkal majdnem megegyező szöveget hoz. Mindhárom kézira igaz, hogy bizonyos szerzői szövegváltozatok csak belőlük ismerhetők meg. Az OSZK-ban található két *Psalterium*-töredék valószínűleg ugyanannak a kéziratnak a töredékei, és egy nagyformátumú, a Kisolymoson másolt forrásokhoz hasonló kódex lehetett, szövege is ezekkel rokonítja. A kézirat szöveghagyomány alapján jól lokalizálható Bogáti *Psalterium*ának elsődleges terjedése, ugyanakkor az is valószínű, hogy nem volt egy lezárt és végleges kézírata a teljes zsoltárfordításnak. A kritikai kiadás majdani készítői remélhetőleg tisztázni tudják ezeket a felvetéseket.

HARMADIK FEJEZET

Antitrinitáriusok

„Egy Bogáthi Miklóst, Kit énekelnek most
Torokkal, és hangossal”

(Felvinczi György)

1.

A szakirodalom több Bogáti-kérdést is számon tart: „Összegezve a Bogáti-kutatás előtörténetét, három főcsoportba oszthatjuk a Bogáti-kérdéseket” – írja Dán Róbert Bogáti életművét elemző monográfiájának *Az „egy” Bogáti Fazekas Miklós* című fejezetében.¹⁴⁸ Ezek közül a legfontosabb az, hogy hány szerző írta Bogáti Fazekas Miklós műveit, pontosabban hány Bogáti Miklós volt. Egy valamire való szerző esetében fel kell tenni ezeket a kérdéseket. Így merül fel időnként, hogy az *Íliászt* és az *Odüsszeiát* nem ugyanaz a Homérosz vagy nem is Homérosz költötte, a Shakespeare-drámákat nem Shakespeare, hanem egy másik Shakespeare írta, az *Ézsaiás könyvének* szerzőjét pedig ahányszor megszámolják, mindig eggyel több lesz (Proto-, Deutero-, Tritó-Ézsaiás). Bogáti esetében legalább három különböző szerzőt képzeltek a művek mögé, és az első fejezetben bemutatam azt is, hogy bizonyos források felfedezésekor egyszerűen más szerzőt gondoltak az adott – és akár már ismert – Bogáti-mű írójának. Az említett monográfiában Dán Róbert ezt a kérdést megnyugtatóan tisztázta, noha egy részletkérdést illetően maradtak kétségek: továbbra is kérdés, hogy mikor halt meg Bogáti, és ha meghalt 1592-ben – ahogy Dán Róbert gondolja –, akkor írhatta-e a *Demeter király históriáját*.

Ha elfogadjuk, hogy a Demeter-históriát Bogáti írta, és azt is, hogy az ének 1598-ban készült, akkor értelemszerűen el kell fogadnunk azt is, hogy Bogáti nem halhatott meg 1592-ben. A Bogáti-históriák kritikai kiadásának életrajzi összeállítása megemlíti, hogy 1603. július 17-én Székely Mózes vesztes ütközetet vív Brassó mellett. Apor Péter *Syntagma et syllabus mortuorum* című, 1742-ben írt verses műve szerint a csatában két Bogáti Miklós is elhunyt. Az életrajz szerint elképzelhető, hogy az egyikük a teológus-költő Bogáti, bár az összeállítás szerzője nem tartja Aport megbízható forrásnak.¹⁴⁹ Vagyis az 1592-es dátum elvetése nyitva hagyja a kérdést, hogy mikor halt meg Bogáti, és ennek logikus következménye, hogy akár 17. századi időpontok is szóba jönnének.

148 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 144.

149 RMKT 13A, 460.

2.

Dán szerint a második Bogáti-kérdés a szerző „forrásaira és művelődési hátterére” vonatkozik, erre most külön nem térek ki. A harmadik kérdés az, hogy Bogáti vajon unitárius vagy szombatos volt-e. Ezt a problémakört is érintettem a *Psalterium* forrásainak felekezeti kapcsán. Dán Róbert monográfiájának legfőbb célja a szombatosok és unitáriusok közti határ meghúzása, és annak bizonyítása, hogy Bogáti – bár nagyon radikális antitrinitárius, de – unitárius volt.¹⁵⁰ A szentháromság-tagadó irányzatokkal kapcsolatos újabb kutatások alapján egyre inkább úgy tűnik, hogy – különösen még Bogáti életében – kissé anakronisztikus elválasztani a szombatoságot és az unitarizmust: „a korban egészen nyilvánvalóan nem volt szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus jelenlétét regisztrálhatjuk, melyek közül pl. Bogáti Fazakas Miklós nagyon gazdag, bár sajnos csak töredékesen ránk maradt életművet mondhat magáénak” – írja Keserű Gizella.¹⁵¹ Noha találhatunk olyan világos és objektív kritériumokat, amelyek elválasztanak egymástól bizonyos hitelveket, érvkészleteket és vallási gyakorlatokat, nem biztos, hogy a 16. század végén éppen ezek jelentették a konfesszionalizáció különböző fokain álló gyülekezetek közti legjelentősebb határvonalakat.

Érdemes megnézni Dán korábbi monográfiájában, hogy a „zsidózás” vádja kiket milyen irányból ért. Rómához hű teológusok zsidózták a protestáns teológusokat, mert azok héber forrásokból, sőt akár rabbinikus szerzőkből inspirálódtak. A protestánsok persze viszontzsidózták a pápistákat, mert amazok meg a szent rítusok, szertartások és cselekedetek hatalmában hittek. A protestáns táboron belül a szentháromsághívők zsidózták a szentháromság-tagadókat, mert azok tagadták Jézus isteni lényegét és eredetét, miközben a radikálisabb reformáció hívei zsidózták a magyar reformátusokat, mert azok megtartották az egyházi szervezetet és a püspököket. A „judaizálás” vádjának fogalomtörténetéről lásd Dán szombatosokról írt későbbi monográfiájának bevezetését.¹⁵² A zsidózás vagy judaizálás vádja tehát bármikor és bármely oldalról bevethető szitok volt, ugyanakkor Dán azt is bemutatja, hogy éppen az erdélyi antitrinitáriusság radikálisabb köreiben

150 A kérdésekre adott válaszok rövid összefoglalását lásd DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 195.

151 KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 429–450, 431–432.

152 DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, i. m., 13–18.

alakult ki eszményítő kép a zsidóságról, noha a zsidóságot az ószövetségi kiválasztott nép mintájára képzeltek el.

A korabeli erdélyi társadalomban és különösen a hagyományos feudális kötöttségektől némileg mentes székelyek körében volt vonzó a bibliai zsidóság társadalmi berendezkedése, amelyben saját társadalmi valóságukra ismertek: „Az *Ószövetség*-centrikus ideológia belső mondanivalóját tekintve szinkrónban volt a székelység hagyományival. A mózesi könyvek egyenlőségen és az egyén szabadságán nyugvó társadalomszemlélete, jogi, erkölcsi világképe éppúgy az egykori törzsi szervezet nyomait viselte, mint a székelyek gondosan őrzött eszményei.”¹⁵³ Az *Ószövetség* szociális törvénykezése próbál gátat szabni a nincstelenné válásnak, az adósságok túlzott mértékű és örökletes, az utódokat is függő helyzetbe kényszerítő növekedésének, és nem engedi, hogy a szent nép tagjai végérvényesen más embereknek alávetett pozícióba kerülhessenek, meghatározott időközönként ezért el kellett engedni az adósságokat, és mindenki felszabadult a szolgaság alól: „Szenteljétek meg az ötvenedik esztendőt, és hirdessetek fölszabadulást az ország minden lakosának. Legyen az nektek örömnép: hadd jusson hozzá újra mindenki a birtokához, és hadd térjen vissza mindenki a nemzetségéhez” (3Móz 25,10). Ezen kívül bizonyos javak kisajátítását egyszerűen nem engedték meg a törvények: „Amikor földetek termését learatjátok, ne arassátok le egészen a mező széléig, és az aratás közben elhullottat ne szedjétek föl. Szőlődet se böngészd végig, és a szőlődben lehullott szemeket ne szedd föl. Hagyd ott azokat a nyomorultaknak és a jövevényeknek. Én, az ÚR, vagyok a ti Istenetek!” (3Móz 19,9–10) De hasonló szociális intézkedések írták elő az özvegyekkel, a betegekkel, az árvákkal és egyéb kitaszított vagy lecsúszott csoportokkal való irgalmasságot. Ezeknek nyomai léteztek csak a koraujkori feudális társadalmakban, de a szolgaság, vagyis a feudális függőség alóli időszakokéi felszabadulás és a tartozások elengedése többnyire idegenek voltak a személyi és jogi függőségi viszonyokon alapuló korabeli társadalmi valóságtól. Éppen a Biblia nagyobb arányú elterjedése és megismerése eredményezte azt, hogy a társadalom egyre szélesebb rétegei meglássák saját politikai valóságuk és az *Ószövetség*ben leírt isteni parancsolatok közti diszkrpanciát, ami pedig oda vezetett, hogy feltegyék a kérdés: miért is veszítenék érvényüket ezek az isteni törvények. Sőt, Dán arra is felhívja a figyelmet, hogy a 16. század végi, 17. századi eleji székelységnek kézzel fogható tapasztalattá vált a korábban kapott szabadságjogok megnyirbálása és elvétele.¹⁵⁴ Ebből a szemszögből nézve érthető, ha az *Ószövetség*ben és

¹⁵³ *Uo.*, 33.

¹⁵⁴ *Uo.*

az Ószövetség történelmi valóságát a képzeletükben megtestesítő zsidóságban valamiféle eszményképet láttak. Ehhez az eszményképhez Dán szerint még egy körülmény kellett: amikor Bethlen Gábor idejében Erdélyben megjelentek az első zsidók, akkor azoknak nem kellett semmilyen megkülönböztető öltözéket vagy jelzést, például sárga csillagot viselniük, ami akkor szintén ritkaság számba menő szabadságot jelentett Európában. Bethlen 1623-ban kelt kiváltságlevele „A bevándorlók számára teljes oltalmat, vallásuk szabad gyakorlatát, a mozgás és a kereskedés jogát biztosítja. [...] A 7. pont rendelkezett arról, hogy a zsidók mentesülnek minden megkülönböztető jel viselése alól.”¹⁵⁵

De kanyarodjunk vissza a Bogáti-kérdéshez. Erdélyben példátlan vallási tolerancia – ha nem is teljes vallásszabadság – jött létre János Zsigmond uralkodása alatt: „Ha az 1566 és 1571 között meghozott törvényeket vizsgáljuk meg, akkor azt találjuk, hogy ezek rendre az evangélium semmi és senki által nem korlátozható szabad prédikálásáról beszélnek. Minden esetben a szabad a prédikálásához jutunk tehát el”.¹⁵⁶ A vallási tolerancia eszmetörténeti forrásait, Castellio és Giacompo Aconcio hatását Balázs Mihály *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* című könyvében tárja föl. Az erdélyi antitrinitáriusok körében terjesztett tolerancia és az ennek mentén létrejövő, törvényileg is szavatolt szabadság sok szempontból modern és mindenképpen párját ritkító volt: „A korábbi vallásügyi törvényektől eltérő újdonság ezekben, hogy nem meghatározott felekezettek engedélyezésére korlátozódnak, hanem védelmet biztosítanak azok számára is, akik eltérnek az addig elfogadottaktól.”¹⁵⁷ Ennek legfontosabb eleme a gyülekezetek és települések szabad prédikátorválasztáshoz fűződő joga, és annak biztosítása, hogy a felső egyházi szervek ne szólhassanak bele abba, amit a lelkész prédikál. A 1568-as tordai országgyűlés sokat idézett szövege így szól: „Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religio dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kényszerítéssel ne készerítse az ú lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért penig senki az superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne

155 *Uo.*, 115–116.

156 BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8), 33–59, 45.

157 BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai, 1988 (Humanizmus és reformáció 14), 211.

szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lézön, mely hallás istennek igéje által vagyon.”¹⁵⁸

Balázs Mihály azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a törvénykezés bár kedvezett az antitrinitarizmus megerősödésének (ezt az irányzatot Európa legtöbb protestáns államában is üldözték), de az adott helyzetben mégsem elsősorban őket hozta helyzetbe, célja sokkal inkább az volt, hogy megőrizze az egyház szervezeti és ezzel az ország politikai egységét.¹⁵⁹ Dávid Ferenc püspöksége ekkor még nem unitárius püspökség volt, amely egy református püspökség mellett létezett. Az erdélyi egyházszervezet nyelvi-területi alapú felosztásának szellemében az Erdélyben három püspökség volt: a szebeni püspökség fedte le a szász területek német ajkú és elsősorban, de nem kizárólag lutheránus lakosságát, a debreceni püspökség a magyarországi részek többségében ekkor már kálvinista gyülekezeteit, és ezek mellett jött létre a kolozsvári központú harmadik püspökség, amely az erdélyi magyar lakosság egészét magába foglalta: „A fejedelem valláspolitikai intézkedéseinek irányát nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolta az is, hogy az 1564-ben a szebeniekétől elkülönült, Dávid Ferenc irányítása alatt működő kolozsvári székhelyű püspökség szervezetileg még egységes volt, s az is maradt uralkodása egész időszaka alatt. Ez azt jelenti, hogy a változó területű országgrészben a döntően magyarok lakta területen még egy protestáns püspökség működött, a debreceni székhelyű, Melius Péter irányítása alatt. A két püspök közötti 1566 elején létrejött megegyezés tehát elérhető közelségbe hozta a magyar ajkú protestánsok egységének tartós megtartását.”¹⁶⁰ A helyzet még pontosabb összefoglalását adja *Az új ország és a katolikusok* című tanulmányában: „a Partiumot leszámítva a magyarok lakta területeken a Kolozsvárott székelő püspök irányítása alá tartozott minden protestáns, akik közül egyesek elfogadták a szentháromság hagyományos dogmáját, míg mások inkább a szentháromság-tagadókkal tartottak. Legközelebb a szervezeti és dogmatikai véglegesedéshez a szebeni központú szász evangélikusok álltak, ám az ottani püspök irányítása alá sem csupán azok tartoztak, akik elfogadták az ágostai hitvallást, hanem a mondott terület minden protestánsa.”¹⁶¹

158 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II (1556. sept.–1576. jan.), szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, MTA, 1876 (Magyar országgyűlési emlékek), 343.

159 BALÁZS, *Az erdélyi...*, i. m., 212.

160 BALÁZS, *Megjegyzések...*, i. m., 48.

161 BALÁZS Mihály, *Az új ország és a katolikusok* = B. M., *Hitújítás...*, i. m., 61–73, 62. Az unitáriusok intézményrendszerének kialakulásáról lásd még KOVÁCS Sándor, *Metamorphosis Ecclesiae: Az erdélyi*

Önálló unitárius egyházzal tehát az 1560-as években még semmiképp nem beszélhetünk, a hitviták különböző oldalain álló nézetek ekkor még nem vezettek felekezeti elkülönüléshez, és az Erdélyi Fejedelemség területén egyházszerkezeti is egységes volt az eddigre szinte teljes egészében megreformált keresztény egyház: „Nem beszélhetünk tehát az unitárius felekezet létezéséről, s különösen bántó anakronizmus meglétének akárcsak a kezdetét is az »első« törvény idejére, tehát 1568 januárjára datálnunk.”¹⁶² A felekezeti szétválás az antitrinitáriusoknak azért sem volt érdeke, mert ennél „többet akartak: az Apostoli hitvallásra építve Erdély egész lakosságának megnyerését, ami persze csak előjátéka lett volna tanaik győzedelmének egész Európában, s ezt ők a Luther Mártonnal elkezdett folyamat kiteljesedéseként határozták meg”.¹⁶³

Noha a reformáció további radikalizálódását a későbbi vallásügyi törvénykezések már korlátozták, és a 17. század elején kialakult a *recepta religio* négy egyházat elfogadó és egyben különválasztó intézménye (fontos figyelembe venni, hogy az 1566-os tordai országgyűlés a katolikus vallás gyakorlását erősen korlátozta – pontosabban fogalmazva: tiltotta), az unitárius felekezeten belül továbbra is érvényesült a heterodoxia, amit továbbra is a gyülekezeti autonómia, a lelkészválasztás szabadsága szavatolt: „párját ritkító az a következetesség, amellyel a vallási türelem eszméjéhez ragaszkodtak, s korszakuk kivételesen fontos – később modernnek minősülő – teoretikusaitól, az egyházszervezés megkívánta elfogultság közepette is, meríteni tudtak” – összegzi megállapításait Balázs Mihály.¹⁶⁴

Igaza lehet abban Dán Róbertnek, amit a szombatosság és az unitáriusság közti esszenciális különbségről mond, de az erdélyi antitrinitárius mozgalmat – sőt, immár egyházat – az elkövetkezendő évtizedekben sokkal inkább meghatározta az a határ, amit a törvény jelölt ki a szentháromság-tagadók számára, és ami miatt időnként maga az unitárius egyház gyakorolt öncenzúrát, és lépett fel a radikálisabb – de akár még bőven unitárius – irányzatok ellen. Mindezeket azért volt fontos kihangsúlyoznom, mert az antitrinitarizmus erdélyi terjedésének ezen sajátosságai kérdésessé teszik, hogy egyáltalán helyes-e úgy feltenni a kérdést, hogy Bogáti Fazakas Miklós szombatos volt-e, vagy sem.

unitárius intézményrendszer a 16–18. században, Studia Doctorum Theologiae Protestantis, 1(2010), 273–285.

162 BALÁZS Mihály, „A hit... hallásból lézön”: Vallásszabadság és bevett vallások (*receptae religiones*) Erdélyben a 16. században = B. M., *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006, 11–36, 20.

163 *Uo.*, 20–21.

164 BALÁZS, *Az erdélyi...*, i. m., 213.

A kérdés ilyen módon való sarkítása pedig befolyásolja azt is, amit a *Psalterium* elterjedéséről vagy az elterjedését akadályozó körülményekről gondolhatunk.

3.

Ebből következik egy újabb Bogáti-kérdés: miért nem terjedt el Bogáti zsoltárfordítása? A kérdés nem egyszerű, ezért rögtön érdemes két aspektusát megkülönböztetni. Első megközelítésben valóban az a kérdés, hogy miért nem terjedt el, miért nem lett énekelt, használt, bevett, népszerű a *Psalterium*. Viszont távolabb lépve már az is kérdésessé válik, hogy egyáltalán igaz-e, hogy nem terjedt el Bogáti zsoltárfordítása. A harmadik Bogáti-kérdésre adott hagyományos válasz szerint Bogátit a szombatosság vádja érte, zsoltárfordítását is könnyen olvasták szombatossá, és a *Psalterium* szombatos körökben való terjedése szintén nem tett jót a zsoltárfordítás reputációjának, ezért vetették el Bogáti fordítását, és „helyettesítették” azt egy másikkal: Thordai Jánoséval. „A felekezet vezető körei igyekeztek az adott törvényes kereteken belül maradni s ennek érdekében egyre inkább arra kényszerültek, hogy a »zsidózás« irányába fejlődő irányzatoktól elhatárolják magukat. Talán ezért volt szükség arra is, hogy Bogáti Fazekasnak elsősorban a szombatosok által használt zsoltárfordításait az 1620-as években új magyar psalteriummal helyettesítsék” – szögezi le a *Spenót* Thordai Jánosról szóló rövid fejezete.¹⁶⁵ A Thordai-művek kritikai kiadásának jegyzete így fogalmaz: „Bár unitárius részről már korábban elkészült a teljes Psaltérium verses fordítása, Bogáti Fazekas Miklósé, ezt a fordítást a szombatosok, úgy látszik, kisajátították, mert másolatai több alkalommal szombatos kódexekben tűnnek fel. Az unitáriusoknak folytonosan védekezniük kellett a szombatosság vádja ellen, s ez is egyik oka lehetett egy új, a »zsidózás« vádjával nem illelhető fordítás elkészítésének.”¹⁶⁶ Varga Imre Thordai zsoltárait elemző dolgozata szintén a fent vázolt történetbe illeszti az újabb fordítás elkészültét: „Krisztus nem imádásáért azonban az anti-trinitáriusokat is zsidózóknak tekintették, a szombatosok üldözése őket is sújtotta. A kolozsvári Unitárius Kollégium tanára feltehetőleg éppen azért írta meg negyvenegynéhány évvel a Bogáti-féle gyűjtemény után a maga psalteriumát, hogy olyan énekeket adjon a

165 *A magyar irodalom története*, II, 1600-tól 1772-ig, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 89. (*Thordai János és az unitárius zsoltárfordítás*)

166 *Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4), 580. A továbbiakban: RMKT XVII/4.

hívők kezébe, melyeket nem lehet a zsidózás vádjával illetni.”¹⁶⁷ A csupa bizonytalansággal operáló feltételezés annyira meggyökeresedett, hogy még H. Hubert Gabriella gyülekezeti éneklésről szóló összefoglaló kötetébe is bekerült.¹⁶⁸

Ez a feltételezés nem csak azért problémás, mert egyértelmű határvonalat húz a szombatosok és unitáriusok közé, és a zsolttárok recepcióját egy később rögzült szombatos–unitárius dichotómia alapján képzeli el. Sokkal inkább az a probléma vele, hogy leegyszerűsíti a kérdést. Ha feltesszük, hogy Bogáti szombatos volt, vagy egyáltalán megvádolható volt a szombatosséggal, nyomban megmagyarázhatóvá válik, hogy miért inkriminálták őt és művét. Ha azt gondoljuk, hogy nem volt szombatos, és erről talán a kortársai is meg voltak győződve, akkor is elégséges magyarázatot ad a zsolttárfordítás mellőzésére az, hogy szombatos másolatokban terjedt, és így kompromittálódott a *Psalterium*. A korabeli forrásokból éppen csak az nem adatolható, hogy valóban problémás volt a *Psalterium* szombatos körökben való terjedése. Vajon elég lenne az első teljes, magyar nyelvű, verses *Psalterium* szombatos körökben való népszerűsége ahhoz, hogy megakadályozza elterjedését szerzőjének saját felekezetében?

Valójában csak annyit tudhatunk, hogy Bogáti zsolttárkönyve egészében nem került be a fennmaradt unitárius gyülekezeti énekeskönyvekbe, valamint azt, hogy a szintén unitárius Thordai János is lefordította verses formában a teljes zsolttárkönyvet. Ebből jött az a feltételezés, hogy biztos valami baj volt az első unitárius zsolttárfordítással, és ezért nem vált az unitárius gyülekezeti éneklés gerincévé, illetve ezért helyettesítették Thordai János fordításával. Etlinger Mihállyal közös tanulmányunkban arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a következtetés mögött meghúzódó kimondatlan premisszák – „(1) a *Psalterium* unitárius elterjedését csupán a szombatosság vádja akadályozza; (2) a *Psalterium*ot egy bizonyos ponton túl már csak a szombatosok használják; (3) ha a *Psalterium*ot nem sajátítják ki a szombatosok, akkor nem készül el Thordai munkája” – egyike sem szükségszerű vagy igazolható.¹⁶⁹

Ha a kérdést úgy tesszük föl, hogy Bogáti teljes zsolttárfordítása része lett-e az unitárius gyülekezeti éneklésnek, akkor a fennmaradt források alapján egyértelmű választ adhatunk: nem. Ez ugyanakkor Thordai fordításáról is elmondható, noha az ő szövege már

167 VARGA Imre, *Thordai János zsolttárainak forrásáról, manierizmusáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 72(1968), 541–554, 541.

168 H. HUBERT, *A régi magyar...*, i. m., 177.

169 ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Budapest, Gépekönyv, 2020–2021, <https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT>.

nem vádolható szombatossággal, és nem is terjedt szombatos közegben – amint ezt az idézett tanulmányok is kiemelik. Mi lehetett a Thordai-zsoltárok mellőzésének az oka? – tehetném föl a kérdést. Thordai fordítása 1627-ben elkészült, és a szakirodalom Thordait tartja az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv egyik szerkesztőjének. Ám ezzel a feltételezéssel több probléma is akad: „nem szabad elsiklani az olyan adatok felett, mint hogy az énekeskönyv szerves részeként csak két Thordai-zsoltár kap helyet, azok is a vegyes énekrész végén. A maradék öt zsoltár pedig csak az emlegetett toldalékban, durvább papíron, úgy, hogy ebből három az énekek jegyzékében sem szerepel” – írtuk korábban Etlingerrel.¹⁷⁰ Kanyaró Ferenc, aki először veti fel, hogy Thordai részt vett az 1632-es énekeskönyv szerkesztésében, csak erre, az énekeskönyvhöz később hozzákötött toldalékrészre gondol, és nem a teljes nyomtatványra.¹⁷¹ A kritikai kiadás jegyzete egyéb, Thordai által sajtó alá rendezett kiadványokat hoz kapcsolatba az 1632-es énekeskönyvvel: „Feltűnő tehát, hogy a Thordai János által 1632-ben sajtó alá rendezett, Toroczkai Máté és Tordai Máté egy-egy művét tartalmazó kiadvány egyes részei éppen az énekeskönyvhöz kötve maradtak fenn. Valószínűnek tarthatjuk ennek alapján, hogy az énekeskönyv 2. kiadása is ebben az évben, 1632-ben látott napvilágot. [...] Az elmondottak alapján az is valószínű, hogy az énekeskönyv sajtó alá rendezésében Thordai Jánosnak is szerepe volt.”¹⁷² Később pedig a kötetben megjelenő Thordai-zsoltárokra és az azokra utaló nótajelzésekre hivatkozik: „A szakirodalom KANYARÓ óta (...) Thordait tartja az 1632-ben napvilágot látott II. unitárius énekeskönyv (...) szerkesztőjének. Az a tény, hogy az énekeskönyvben ott találjuk hét zsoltárát és sűrűn fordulnak elő zsoltárai nótautalásként (...) is, meg hogy *Reggeli* és *Estvéli Könyörgés*-ét is hozzákötötték, bizonyítja, hogy a kiadványt ő rendezhette sajtó alá.”¹⁷³ Thordai zsoltárainak felbukkanása az énekeskönyvben azonban még nem elégséges adat, sőt inkább ellenérvként hozható fel Thordai közreműködése ellen, hogy az énekeskönyv törzsanyagában csak két zsoltárát találjuk meg. A toldalékrész öt Thordai-zsoltára már jobb arány. Az énekeskönyvet kibővítő toldalékrész mindenképp azt mutatja, hogy az eredeti énekeskönyvben nem akarták Thordai zsoltárait megjelentetni (a két zsoltár inkább kivétel, mint szabály). Ha Thordainak volt is köze a szerkesztéshez, az csak még inkább aláhúzza ezt a következtetést.

170 *Uo.* Vesd össze a Thordai-zsoltárok kritikai kiadásának jegyzetével: RMKT XVII/4, 536–537.

171 KANYARÓ Ferenc, *Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?*, Keresztény Magvető, 43(1908), 270–274, 271.

172 RMKT XVII/4, 536–537.

173 *Uo.*, 573. Az idézett szöveg bibliográfiai jellegű zárójeles kiegészítéseit elhagytam, de ezek helyén a kerek zárójeleket meghagytam.

H. Hubert Gabriella a korabeli források alapján szintén arra a következtetésre jut, hogy az unitáriusoknak nem is volt céljuk a teljes zsoltárkönyv kinyomtatása és gyülekezeti használata: „egyelőre nem tudunk kimutatni olyan unitárius törekvést, amely a kizárólag bibliai szöveget tartalmazó éneklést szorgalmazta volna.”¹⁷⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy az első fennmaradt énekeskönyv kivételével az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek nem tartalmaznak külön zsoltárrészt, és az énekek betűrendben követik egymást, nincs nyoma a zsoltárszámozás szerinti elrendezésnek. Vagyis még ha az unitáriusok között ismert is volt Bogáti teljes zsoltárfordítása, akkor sem adatolható, hogy igény volt a teljes zsoltárkönyv kinyomtatására, elterjedésének hiányát nem feltétlenül kell teológiai vagy egyházpolitikai érvekkel alátámasztani: ellenpróbaként ott van Thordai zsoltárfordítása, melyet szintén nem nyomtatnak ki, és amely csak a század végén kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyvben jelenik meg nagyobb számban.

4.

Érdekes azt is megvizsgálni, hogy mi adatolható Bogáti zsoltárainak elterjedésére nézve. Vajon kik tudtak, és kik nem tudtak a *Psalterium* elkészültéről? Újfalvi Imre 1602-ben Debrecenben kiadott gyülekezeti énekeskönyvének gyakran idézett előszava arról ír, hogy tudomása szerint még senki nem fordította le a teljes zsoltárkönyvet: „Az mi vékony ítéletünk szerént jó volt volna itt, vagy egynek vagy kettőnek azt megtartania, az mit némely nemzetek megtartottanak, hogy tudnia illik az egész Psalteriumot minden idegen értelem nélkül, szép rhythmusokban rendelték volna, mely mellé adattathattanak volna egyéb énekek az szent írásból, hogy az Templomban hol egyiktül, hol másiktul, másféle Énekek ne vitettenek volna.”¹⁷⁵ Úgy tűnik, Újfalvi nem tudott az első teljes, magyar nyelvű, verses zsoltárfordításról. Érdekes módon a ma ismert legkorábbi nyomtatvány, amelyben Bogáti-zsoltár maradt fenn, az éppen ez az énekeskönyv. Egyetlen Bogáti-fordítás, a 8. zsoltár kap helyet a kiadvány zsoltárrészében, a zsoltár számának megfelelő helyen. Erre két magyarázatot szoktak adni: Újfalvi vagy nem tudta, hogy Bogáti zsoltárt ad ki, vagy valamiért elhallgatta, hogy ismerte Bogáti *Psalteriumát*. Az utóbbi épp azért tűnik elfogadhatónak, amiért azt is gondoljuk, hogy maguk az unitáriusok is elhallgatták Bogáti fordítását. Ha az unitáriusok sem akarták kiadni saját zsoltárfordításukat, mert az

174 H. HUBERT, *A régi magyar..., i. m.*, 60.

175 ()4r

szombatos környezetben másolódott, mennyivel inkább problémás lehetett Újfalvinak egy szentháromság-tagadó zoltárfordítás. Könnyen elképzelhető, hogy a *Psalterium*ot akkor is elhallgatta volna, ha tud róla, vagy egész egyszerűen Bogáti fordítását nem is tartotta „idegen értelem nélkül” valónak. Ugyanakkor az is könnyen megeshet, hogy egy egyedülálló zoltár név nélkül, ismeretlenül kerül be egy gyülekezeti énekeskönyvbe, és Újfalvinak fogalma sem volt arról, hogy ez kinek a zoltára, és szerzője milyen felekezeti. Vagyis akár őszintének is gondolhatjuk Újfalvi szavait. Ha tudott volna Bogáti fordításairól, és egyet megjelentet közülrük, akkor megjelentethetett volna többet is. A 8. zoltárra – szerkesztői szempontból – nem volt különösebben szükség, hiszen az énekeskönyvben megjelent egy másik fordítása is: a *Régen ó törvényben, Mózesnek könyvében...* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének (RPHA 1193), miközben bőven akadtak más hiányok a zoltárok sorában.

Pap Balázs szerint az 1602-es énekeskönyv egyik forrása egy mára elveszett, 16. századi unitárius énekeskönyv volt, amelyről egykorú említésekből tudunk. Pap elsősorban szövegvariánsok elemzésével mutatja ki, hogy „Újfalvi 1602-es énekeskönyve szerkesztésekor birtokolt és használt egy, a 16. század végén készült unitárius énekeskönyvet, melyből némely énekeket átemelt sajátjába is. Átemelte a csonka Sztárai-verseket, és átemelte az alaposan átdolgozott Rimay-szöveget is. Kontrollpéldány és egyéb forrás híján olyan formában tehetett csak, ahogy ott találta: a Sztárai-szövegeket csonkán, a Rimay-verset igencsak átdolgozva.” Dolgozata végén még hozzáteszi: „Egy Szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zoltárához.”¹⁷⁶ Pap sejtését egyébként Etlinger Mihály további szövegelemzésekkel támasztja alá.¹⁷⁷ Ha Újfalvi egy korábbi nyomtatott énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zoltárához, az megmagyarázza, hogy miért nem ismerte Bogáti teljes *Psalterium*át. Illetve az is valószínű, hogy Újfalvi forrásában sem volt a szerző kilétére vonatkozó paratextusa a zoltárnak, hiszen a későbbi unitárius kiadványok sem szerepeltetnek ilyet.

Szenci Molnár Albert szintén úgy hitte, hogy előtte még nem készített senki magyar nyelvű, veres zoltárfordítást a teljes zoltárkönyvből: „Mert látom hogy fő emberek által, az Soltarnac nagy része meg vagyon fordítva, Czeh, Németes tulaydon notákra, Kic közöl az én tettzésem szerint legszebbec az Szegedi Gergelyé, es Sztarai Mihalyé, vadnac,

176 PAP Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, Keresztény Magvető, 123(2017), 227–246, 245–246.

177 ETLINGER, A Bőlöni-kódexről..., i. m., 41.

Istennec hála egyéb szép énekekis, Mellyekkel rakva az Debreceni Anna sz: Egyház énekes könyve, az Bornemisza Peteré, Huszar Galé es Böythe Istvané : De az egez soltart Magyar versekben még senki nem formálta en tudásom szerint.”¹⁷⁸ Újfalvi énekeskönyve 1602-ben, Szenci zsolnárkönyve először 1607-ben jelent meg. Könnyen elképzelhető, hogy nem volt tudomásuk egy olyan unitárius zsolnárfordítás elkészültéről, amelynek kanonikus helye még az unitárius egyházon belül sem szilárdult meg (Szenci nem is élt Magyarországon). A legkorábbi ma ismert kézírata Bogáti teljes *Psalterium*ának 1607-es, illetve feltételezhetően volt (vagy akár van) egy 1604-es másolat. Nem tudjuk, hogy előtte mi történt a zsolnárok kéziratával, illetve a feltételezések szerint Bogáti halála után a szerző autográfjai egy darabig Homoródszentpálon, a Kornis-birtokon voltak, és a zsolnárkézírata onnan vagy Kolozsvárra, vagy Szentersébetre került. Nem nehéz elképzelni, hogy az 1600-as évek elején a református Újfalvinak még nem volt tudomása Bogáti zsolnáraitól.

A Bogáti-kézíratok sorsa önmagában magyarázatot adhat arra, hogy miért nem tudtak elterjedni Bogáti zsolnárai: a szakirodalom autográfokra vonatkozó feltevései alapján lehetséges, hogy a *Psalterium* kézírata Bogáti halála után hosszú évekig egy „íróasztalfiókban” lappangott. Egyelőre még arról sem tudunk semmi biztosat, hogy Bogáti mikor halt meg. Már 1592-ben (ahogyan Dán Róbert gondolja), esetleg az 1598 (a Demeter-história megjelenésének éve) utáni években valamikor, vagy csak 1603-ban (ahogyan Szentmártoni Szabó Géza sejteti). Mivel a zsolnárkönyv elkészültéről sincs semmi adatunk, így a fordítás befejezésének ideje is szabadon kitolható Bogáti halálának időpontjáig. Vegyük az eddig felmerült legkésőbbi dátumot, 1603-at. Ha Bogáti esetleg csak 1603-ban halt meg, és esetleg élete végéig dolgozott a zsolnárfordításon, az azt jelentené, hogy az 1602-es debreceni énekeskönyv kiadásakor még nem is volt végleges a *Psalterium*. Ha keringtek is egyes zsolnárok – amiről van adatunk –, nem biztos, hogy létezett egy lezárt kézirat, esetleg Bogáti sem tartotta befejezettnek művét, és így el sem juthatott egy elkészült, teljes zsolnárfordítás híre Újfalvihoz, mivel ilyen még nem is volt.

5.

Vajon Thordai János tudott-e Bogáti zsolnárfordításáról, amikor elkészítette saját fordítását? A bevett narratíva szerint Thordai nemcsak hogy ismerte Bogáti művét, hanem saját

178 SZENCI Molnár Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 6), 15.

fordítása is azért készült el, mert Bogáti fordítása szombatossággal volt vádolható. Idézem a szakirodalom által alkalmazott kifejezéseket: „ez is egyik oka lehetett”, „új magyar psalteriummal helyettesítsék”, „éppen azért írta meg”. Ezek szerint, ha Bogáti műve kanonizálódott volna az unitáriusok körében, akkor Thordai nem (feltétlenül) fordítja le a zsoltszöveget. Ez az elképzelés azon a leegyszerűsítő gondolaton múlik, hogy egy felekezetnek egy zsoltszövegfordításra van szüksége. Fentebb kitértem arra, hogy nem is feltétlenül kimutatható az igény, hogy legyen teljes, unitárius zsoltszövegfordítás. Ennek ellenére készültek ilyenek. Pontosabban fogalmazva: két antitrinitárius elveket valló szerző is lefordította a teljes zsoltszöveget. De talán tévúton járunk, ha azt gondoljuk, hogy fordításaikkal csupán a gyülekezeti éneklés igényeit kívánták kielégíteni, és talán ezért hibádzik az a szemlélet, amely e két zsoltszövegfordítás hagyományozódását a gyülekezeti éneklés szempontjából faggatja meg. Azt gondolom, hogy Bogáti Fazakas Miklós és Thordai János zsoltszövegfordításai nemcsak annak a liturgiai programnak a jegyében értelmezhetők, amit Kálvin nyomán Újfalvi Imre és Szenci Molnár Albert fogalmaz meg énekeskönyveik előszavában, hanem egyéb irodalmi és teológiai programok mentén is.

Thordai János neosztoicizmusáról és a műveiben – ennek szellemében – megvalósuló manierista irodalmi programról számos tanulmány ír, melyek arra is kitérnek, hogy ezek hogyan kapcsolódtak össze Thordai fordításai esetén a zsoltszövegekben megfogalmazódó gondolatvilággal és morállal.¹⁷⁹ Ehhez képest talán másodlagos, hogy Thordai ismerte-e Bogáti *Psalteriumát*, tekintve hogy szövegszerű hatást vagy egyezést is csak elvétve lehet találni a két mű között: „A Thordai-zsoltszövegek szövegszinten vajmi kevés egyezést hoznak Bogátiával, legalábbis éppen annyit, amennyi akkor keletkezik – akár szándékolatlanul is –, ha két szerző azonos művet fordít. Thordai és Bogáti 8. zsoltszövegében ugyan találunk meggyőző hasonlóságokat, de Bogátinak ez a nyomtatásban legelterjedtebb fordítása, és ez még inkább erősíti azt a felvetést, hogy Thordai a gyülekezeti énekhagyományba beszüremkedett Bogáti-zsoltszövegeket ismerhette elsődlegesen.”¹⁸⁰ Bogáti fordításainak ismeretét egyébként leginkább a tanulmányok, hogy több Thordai-zsoltszöveg is használ nótajelzésül Bogáti-zsoltszövegeket. Hevesi Andrea szerint tizenkét olyan Thordai-

179 A frissebb elemzések közül ezeket emelném ki: FARCÁDI Botond, *Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsoltszövegeiben = Szöveghagyomány és iráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi füzetek, 5), 161–185; MOLNÁR Antal, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, Balassi–MTA ITI, 2009, 261–265.

180 ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

zsoltár van, amelynek dallamutalása Bogáti-zsoltárt ad meg.¹⁸¹ Etlingerrel azonban kimutatjuk, hogy a tizenkét nótautalás valójában csak hat zsoltárt idéz meg, „többször felhasználva azokat”, és egy kivétellel mindegyik szerepel az unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben: „Thordai nótajelzései alapján tehát teljes biztonsággal csupán az jelenthető ki, hogy ismerte Bogáti nyomtatásban megjelent zsoltárait. Egy kivétel a 125. zsoltár, amely ugyan eddigi tudásunk szerint nem jelent meg nyomtatásban [...]. Thordai esetében egyetlen nótajelzésből nem következtethetünk a teljes Bogáti-féle zsoltárkönyv ismeretére.”¹⁸² Vagyis Bogáti teljes zsoltárfordításának ismerete nem adatolható Thordai műveiben, csak a gyülekezeti énekhagyományé. Ez persze nem zárja ki Thordai esetében Bogáti műveinek ismeretét, de zsoltárfordításaik, úgy tűnik, nem teszik szükségessé, hogy egyazon irodalmi hagyomány részeiként, termékeiként tekintsünk rájuk. A Thordait foglalkoztató eszmekört és műveinek stílusát részletesebben vizsgáló szakirodalom is inkább afelé hajlik, hogy Thordai fordítását ne a gyülekezeti éneklés unitárius programjának és semmiképp ne Bogátinak az árnyékában szemléljük: zsoltárkönyve inkább abba az egyéni ájtatossági énekhagyományba illeszkedik, amely felől Balassi Bálint vagy Rimay János egyénibb hangú líráját is szoktuk értelmezni.

Etlingerrel közösen írt, többször idézett tanulmányunkban némileg más végkövetkeztetésre jutunk. Etlinger az unitárius énekeskönyvek nótajelzés-használatát elemezve arra a következtetésre jut, hogy Thordai a dallamadások tekintetében mégis valamiképp illeszkedett az unitárius gyülekezeti éneklés kánonjába: „Thordai fordításai koncepciózusan belesimulnak a gyülekezeti énekhagyományba, párbeszédben állnak vele szöveg és dallamszinten egyaránt. Ez a koncepció azonban létezhetett Bogáti teljes zsoltárkönyvének ismerete nélkül is, egyszerűen a gyülekezet diktálta szükség is megteremthette.”¹⁸³ Dolgozatomban nem kívánok ebben a kérdéskörben mélyebbre ásni. A kétféle értelmezés különbözősége nem zárja ki azt, hogy bizonyos zsoltárok így is, úgy is olvashatók, használhatóak voltak. De a Thordai-zsoltárok eszmei-stiláris jegyei és későbbi szöveghagyománya engem egyre inkább arról győz meg, hogy Thordai zsoltárai sem voltak tipikus gyülekezeti énekek.

181 HEVESI Andrea, „*velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: *A 17. századi unitárius gyülekezeti ének*, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 38), 107–108.

182 ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

183 Uo.

6.

A következőkben áttekintem azokat a körülményeket, amelyek Bogáti *Psalterium*ának elterjedését meggátolhatták, megnehezíthették. Ezen a ponton még nem szükséges eldönteni, hogy a *Psalterium* egyáltalán elterjedt volt-e, vagy nem. Céлом egyelőre az, hogy lehetséges alternatív magyarázatokat találjak. Olyan kontextusokat, amelyek befolyásolhatták a zsoltárok terjedését – de nem biztos, hogy valóban hatással is voltak rá. Olyan körülményekere kívánok rámutatni, amelyek a *Psalterium* befogadástörténetét, hagyományozódását a fentebb vázolt szombatos narratíva nélkül is le tudják írni.

Eddig főként biográfiai és a keletkezéstörténetre vonatkozó érveket sorakoztattam föl. A keletkezéstörténeti érv szerint: ha a *Psalterium*nak Bogáti életében nem volt lezárt, letisztázott kézírata, olyan szöveg, melyet a szerző késznek tekintett, kiadott a kezéből, és esetleg célja volt terjeszteni vagy akár kinyomtatni, akkor érthetővé válik, hogy terjedése is korlátozott volt. Bár kérdéses, hogy a korban beszélhetünk-e bármiféle lezártaságról egy mű esetén addig, amíg az nem kerül nyomdába, vagyis a kéziratosság nem jelent-e egyet a lezártlansággal. Ezért tovább árnyalom az állításomat: ugyan „a *Psalterium* kézíratai alapján látszik az egységes szerzői koncepció megléte, és nagyjából teljes kidolgozottsága”,¹⁸⁴ a forrásokban felelhető paratextusok meglepő következetlenségei és a szerzői variánsok, átdolgozások megjelenése a későbbi szöveghagyományban arra utalnak, hogy Bogáti autográfjait nem letisztázott, a kiadást előkészítő vagy akár a nyomtatott megjelenést imitáló kéziratként kell elképzelnünk.

A biográfiai érv az volt, hogy amennyiben a Bogáti-kutatás megengedhetőnek tartja, hogy Bogáti akár még az 1600-as évek elején is élt, akkor annak a lehetősége is fennáll, hogy a *Psalterium* is készült még az 17. század elején. Megjegyzem, ez egyben azt is jelentené, hogy a 16. században még nem volt teljes, magyar nyelvű, verses zsoltárfordítás. Ugyanakkor az a feltételezés, hogy Bogáti 1603-ban, Székely Mózés oldalán csatában esik el, csak egy névegyezésen alapul. Szentmártoni Szabó Géza egy 1597-es és egy 1599-es bejegyzést is citál kolozsvári számadáskönyvekből, melyek szerint a „magyar *Psalterium* csinálására” pergament vesznek, ami egy másolat készítését is jelentheti (és nem is biztos, hogy Bogáti művére vonatkozik).¹⁸⁵ Mindenesetre ebben a kérdésben nincs konszenzus, ezért a lehetőséget nyitva kell hagyni.

184 *Uo.*

185 RMKT 13A, 458–460.

Viszont ha nem a *Psalterium* készülésének vagy a szerző halálának pontos dátumát keressük, hanem Bogáti élettörténetét – és azt is leginkább az unitárius egyházzal való viszonylatában – tekintjük, akkor is kellő magyarázatot kaphatunk a fordítás elterjedésének nehézségeire. Balázs Mihály az erdélyi antitrinitarizmus sajátos jegyei kapcsán emeli ki, hogy „az 1570-es évek elejétől Jacobus Palaeologus, Johann Sommer és Dávid Ferenc együttműködésével az antitrinitarizmusnak egy olyan változata alakult ki, amely már akkor is határozottan elkülönült attól a típustól, amely Fausto Sozzini hatása alatt Lengyelországban alakult ki. Ez a nonadorantista antitrinitarizmus páratlanul merész krisztológiát képviselt, s egyéb dogmatikai kérdésekben is jóval radikálisabb volt a Lengyelországinál, s az erdélyi fejlődés egyik fontos sajátossága, hogy a konfesszióképződés lassúsága következtében ez a merész áramlat egészen a 17. század derekáig fenn tudott maradni, sőt meghatározó jelentőségre tett szert, s a socinianizmus csak ezt követően vált dominánssá az erdélyi unitarizmus egyház [sic!] közösségeiben.”¹⁸⁶ Ennek a páratlanul merész krisztológiának volt a híve Bogáti Fazakas Miklós is. A nonadorantizmus a mérsékeltebb és a lengyel unitáriusok körében szinte kizárólagos súllyal jelen lévő sociniánus irányzattól leginkább abban különbözött, hogy nézeteik szerint Krisztust nem szabad imádni és segítségül hívni. Dávid Ferenc püspöksége idején a nonadorantista teológia jelentős szellemi teljesítményeket produkált Erdélyben, és intézményileg is rendkívül megerősödött az erdélyi antitrinitarizmus szellemi centrumában: Kolozsvárott. Bogáti is részese volt ennek a műhelynek, a fent megnevezett szerzők hatása teológiai műveiben egyértelműen kimutathatók. Hogy mennyire szorosan kapcsolódott Bogáti ehhez a körhöz, az abból is kitűnik, hogy 1579–1581-ig ő a kolozsvári unitárius kollégium rektora, vagyis azt a pozíciót töltötte be, amit nem sokkal korábban Dávid Ferenc, Palaeologus és Sommer.¹⁸⁷

Ezek az irányzatok az erdélyi antitrinitarizmus első időszakában azonban még biztosan nem voltak jól elkülöníthetők, és – a protestantizmus más irányzataival ellentétben – nem volt cél a hitelvek tisztázása, rögzítése sem, még akkor sem, amikor Báthory István fejedelemsége idején megtörtént az unitárius és a kálvinista felekezet szétválasztása: „az 1571-ben trónra lépett Báthory István Dávid Ferenc püspöki jogait azokra a gyülekezetekre korlátozta, amelyek az ő vallásán voltak, azaz antitrinitáriusokká lettek. [...] Ugyanakkor azonban 1579-ig a felekezet valamennyi tagja számára kötelező

186 BALÁZS Mihály, *Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században* = B. M., *Hit-újítás...*, i. m., 231–240, 231.

187 GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva, 1935, II, 364–383.

dogmái még formálisan sem voltak, ami azt is jelentette, hogy az európai reformáció korai időszakára jellemző szellemi forrongás, az igaz tanítás keresésének folyamata itt még nem zárult le, hogy az *ecclesia est semper reformanda* jelszava egészen kivételes módon még életben maradt¹⁸⁸ – írja Balázs Mihály. Dávid Ferenc elítélése, bebörtönzése, majd nem sokkal később bekövetkező halála után, vagyis az 1579-es évtől kezdve némileg megváltozott a helyzet. Innentől datálhatók azok az időnkénti „rendcsinálások”, amelyek célja a radikálisabb irányzatok háttérbeszorítása volt, és aminek következtében Bogátinak is menekülnie kellett Kolozsvárról. „1579-ben Dávid Ferenc elítélése után az unitárius papokkal elfogadtattak egy olyan hitvallást, amely hangsúlyozza, hogy Krisztust imádni kell és segítségül kell hívni.”¹⁸⁹ Bogáti először Gerendi János gerendi birtokára menekül, 1582–1583-ig pedig Pécsent tartózkodik családjával, ahol ekkoriban virágzó unitárius gyülekezet található Válaszúti György vezetésével (aki korábban szintén Kolozsvárott tanult).¹⁹⁰ Bogáti, miután visszatér Erdélybe, Tordán, Gerenden és Homoródszentpálon, a Kornis család birtokán él, utóbbi helyről maradtak az utolsó feljegyzések róla, vagyis a fennmaradt adatok alapján Kolozsvárra többé nem tér vissza. Az unitárius egyháztörténeti kézirat szerint 1592-ben halt meg.¹⁹¹ Még ha feltételezzük is, hogy Bogáti nem halt meg 1592-ben, akkor is feltűnően hallgatók a források, vagyis „a teológus-költő – több társához hasonlóan – a perifériára szorul, és még ha nem is halt meg 1592-ben, fontosabb egyházi állást már biztosan később sem kapott”.¹⁹²

De a szélsőségesebb irányzatok ellen irányuló egyházi fellépések, „az a rendcsinálás és dogmatikai egyneműsítés, amely a Dávid Ferenc elítélése körüli hónapokban oly fenyegetően jelentkezett, egyáltalán nem vezetett eredményre. [...] Nem tagadható persze, hogy az ilyen intézkedések többször megismétlődtek a 16. században [...]. Legalább ilyen gyakoriak azonban az olyan információk, hogy a hallgatásra ítélt prédikátorok újra megszólalnak, s az Erdélyből a török hódoltság területére, vagy máshová távozottak egyszer csak újra a fejedelemség valamely fontos szellemi műhelyében bukkannak fel.”¹⁹³ Erre a szakirodalom számos példát is hoz. Az unitárius püspöki széket időnként bizonyíthatóan nonadorantista teológusok töltik be, mint Enyedi György és Toroczkai Máté. A nonadorantista művek további hagyományozásáról, sőt recepciójáról is vannak

188 BALÁZS Mihály, *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig* = B. M., *Felekezetiség...*, i. m., 37–94, 44.

189 *Uo.*, 54

190 RMKT 13A, 446–447.

191 *Uo.*, 447–456.

192 ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

193 BALÁZS, *Elhúzódo...*, i. m., 53.

információink. Toroczkai és Bogáti egy időben tartózkodott Tordán: „közel másfél esztendeig ugyanabban a városban élt a nonadorantizmus két olyan jeles képviselője, mint Bogáti és Toroczkai”¹⁹⁴, ami azért is érdekes adat, mert az 1601-ben püspökké választott Toroczkai mára elveszett kéziratosa graduáljába (Stoll 1005) a fennmaradt tartalomjegyzék alapján négy Bogáti-zsoltárt is lemásoltak, így jelenlegi ismereteink szerint 1601-es datálásával ez (volt) a legkorábbi forrás, amely tartalmazott Bogáti-zsoltárt.

Bogáti nonadorantizmusa már önmagában megnehezíthette műveinek terjedését, nem szükséges a szombatosság vádjával illetni a *Psalterium* szerzőjét, és nem szükséges a szöveg szombatos közegben való használatával magyarázni mellőzését. Bogátinak teológiai vagy bibliai tárgyú műveit nem nyomtatták ki (kivéve az *Ester dolgát*, amely műfaji és poétikai jegyeit tekintve inkább Bogáti egyéb történelmi műveivel rokonítható, mint bibliai parafrázisaival), de ez ugyanúgy igaz a nonadorantista irodalom legfontosabb szerzőinek műveire is: „a nonadorantista irányzat legfontosabb művei kevés, mai ismereteink szerint mindössze három kódexben (Enyedi-, Toroczkai- és Lisznyai-kódex) maradtak fenn, ráadásul ezek egyikéről biztosan tudjuk, hogy possessoraik hét pecsét alatt őrizték.”¹⁹⁵ Tehát Bogáti életrajza, perifériára kerülése és a nonadorantisták egyházon belüli ingotag helyzete magyarázhatja azt, hogy a *Psalterium* vagy elkészülésének híre nem juthatott el egy Bogáti „elvbarátait jelentő szűkebb körön túlra”,¹⁹⁶ ha ugyan hozzájuk eljutott.

7.

Vissza kell kanyarodnunk a szombatos–unitárius dichotómia kérdéséhez. Az erdélyi anti-trinitarizmusnak a 16. század utolsó évtizedeiben kibontakozó története a mérsékeltebb, sociniánus unitarizmus és a radikálisabb újítások közti konfliktusról szól, és egyre inkább úgy tűnik, hogy a szombatos ideológia ekkor még nem volt világosan megkülönböztethető irányvonal, a radikálisabb krisztológiát valló nonadorantisták törvényértelmezésében és vallásgyakorlásában jelentős különbségek lehettek: „földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok, csoportok vagy alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelnünk az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is, egészen bizonyosan a

194 BALÁZS Mihály, *Toroczkai Máté pályája* = B. M., *Hitújítás...*, i. m., 201–230, 208.

195 MOLNÁR, „...az nagy tengerből...”, i. m., 22.

196 ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

dolgozatunkban is majd említendő 1638-as év drámai eseményeiig. [...] A szombatosság középpontba állítása ugyanakkor kicsit torzította is a képet, hiszen ennek következtében nem kerülhettek reflektorfénybe azok a tendenciák, amelyek másképpen, nem csupán néhány közösség számára életreceptet ígérő módon vállalkoztak a nonadorantista hagyományok folytatására” – írja Keserű Gizella korábban már idézett tanulmányában.¹⁹⁷

Molnár Dávid gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodó könyve a Keserű Gizella és Balázs Mihály által felvázolt koncepciót mutatja meg mélységében is, a 17. század első évtizedeinek egyháztörténetét egészen új fénytörésbe helyezve. A könyvben legtöbbször már nem is unitáriusokról beszél, hanem három, egyre inkább meghatározóvá váló irányzat konfliktusaként mutatja be a történeteket. A történeti elbeszélés alapkoncepcióját jól összefoglalja ez a bekezdés: „a sociniánusok, nonadorantisták és szombatosok nem lehettek meg egymás nélkül, hiszen mindhárom áramlat tartott egy olyan ütőkártyát a kezében, amelynek megszerzésére a másik kettő állandóan aspirált. A sociniánusoknál ilyen volt a legalitás, a nonadorantistáknál az egyházi pozíciók, a szombatosoknál pedig a politikai védőernyő és a támogatás.”¹⁹⁸ Már a címe is beszédes annak a fejezetnek (*A sociniánusok, nonadorantisták és szombatosok labilis és szükség szülte egysége*), amelyben arról ír, hogy a korábban törvény által is megerősített joga a gyülekezeteknek, hogy szabadon választhassanak lelkészt, immár nem a kálvinistákkal szemben jelentett taktikai előnyt a szentháromság-tagadóknak, és nemcsak lehetővé tette a radikális újítások terjesztését, hanem meg is erősítette az egyes csoportokat, közösségeket, és védelmet biztosított az unitárius egyházi vezetés központosító, ortodox törekvései ellen: „az »unitárus« gyülekezetek szabadon választhattak lelkészt, ami a 17. század elején már nem annyira a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek, hanem jóval inkább az újítások szabad/önkéntes terjesztésének teremtette meg a lehetőségét.”¹⁹⁹ Több olyan eseményt felidéz, illetve rekonstruál, amelyből világos, hogy a szombatos irányzatnak igenis volt politikai súlya az unitárius egyházban: „a szombatos lelkipásztorok a legóvatosabb becslések szerint sem jelentettek jelentéktelen hatalmat az egyházon belül”, „A belharcok továbbra is dúltak, és az unitárius vezetés nem tisztázta egyértelműen a szombatosokhoz való viszonyát”,²⁰⁰ és még az is felmerülhet – ami alighanem a könyv egyik legnagyobb szenzációja –, hogy Beke Dániel, aki 1636. és 1661. között volt az erdélyi unitáriusok püspöke, szombatos volt.

197 KESERŰ, *i. m.*, 430–431.

198 MOLNÁR, „...az nagy tengerből...”, *i. m.*, 28.

199 *Uo.*, 24.

200 *Uo.*, 52, 58.

Mindezek nem azt jelentik, hogy a szombatosság minden probléma nélkül elfogadott irányzata lett volna az erdélyi antitrinitarizmusnak. Az előző pontokban láthattuk, hogy belső ideológiai harcok is folytak, és egyes vezetők – különösen Valentin Radecke – mindinkább szerették volna teológiailag és szervezetileg egységesíteni és centralizálni az egyházat. Inkább arról van szó, hogy a dési komplancióiig, 1638-ig még se teológiailag, se egyházpolitikailag nem beszélhetünk erős centrumról, ellenben az unitárius egyház perifériáján (sokszor ez inkább csak földrajzilag periféria) nagyon sok minden megfért. És még ha a szombatosság megbélyegzése vagy bizonyos újításoktól való elhatárolódások a különböző megnyilatkozásokban rendszeresek is voltak, ezek elsősorban kifelé üzentek, céljuk az egyház legitimitásának megőrzése volt, de nem feltétlenül párosultak konkrét intézkedésekkel.

A fenti egyháztörténeti koncepció fényében egyáltalán nem biztos, hogy a szombatosság vádja elegendő lett volna egy nonadorantista szerző „indexre” kerüléséhez, vagy egyáltalán olyan súlyos vád lett volna. Másrészt viszont radikális és megrögzött nonadorantisaként sem lehetett könnyű érvényesülni. Leginkább viszont abban kellene elbizonytalanodnunk, hogy egyáltalán volt-e olyan erős hatalommal rendelkező centruma az unitárius egyháznak a 17. század első harmadában, amely képes lett volna valamiféle hivatalos kánon létrehozására, annak elfogadtatására és fenntartására. Vagyis nehéz elképzelni azt, hogy a fentebb idézett mondatokban pontosan kik alkotják a „felekezet vezető köreit”, akik „igyekeztek elhatárolni magukat”, akik a fordítást egy másikkal „helyettesítik”, és akinek „folytonosan védekezniük kellett”.

A Bogáti *Psalterium*ának kompromittálódásáról szóló történet nemcsak azt hangsúlyozza, hogy Bogáti teológiai meggyőződése miatt felvetült a szombatosság vádja, de probléma volt a zsoltárkönyv szombatosok közötti terjedése is a 17. században. Így meg kell vizsgálnunk azt is, hogy vajon a *Psalterium* tényleg csak szombatosok között terjedt-e, illetve szombatosnak nevezhető-e az a közeg, amelyben terjedt.

8.

Ideje azt is kétségbe vonni, hogy Bogáti zsoltárai nem terjedtek el az unitárius egyházban, vagy ne lett volna bizonyos népszerűsége a Bogáti-zsoltároknak. Tekintsük át Bogáti unitárius recepcióját. Az első nyomunk az 1601-ben készült *Toroczka Máté graduálja*, melyben négy zsoltár (33., 85., 90., 95.) is helyet kapott, de „Mivel a négy Bogáti-zsoltár a

kézirat végén, egy csomóban foglal helyet, lehetséges, hogy ezeket további Bogáti-zsoltárok követték” – olvasható a *Régi magyar költők tára* unitárius költészetet feldolgozó kötetében.²⁰¹ Fentebb több szó esett a feltételezett 16. századi nyomtatott unitárius énekeskönyvről (RMNy 746), amelynek tartalmáról is vannak elképzelések. Etlinger Mihály a *Toroczkai Máté graduálja* és a *Bölöni-kódex* variánsairól mutatja ki, hogy vélhetően innen erednek,²⁰² Pap Balázs pedig a 8. zsoltár kapcsán vetette fel ugyanezt.²⁰³

A 8. zsoltár az 1602-es redakció énekanyagának nagy részével együtt továbböröklődik a 17. század majd minden nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvébe, beleértve az unitárius énekeskönyveket is. Fontos viszont felvetnünk a kérdést, hogy vajon Bogáti zsoltárainak énekeskönyvekben való megjelenése azt is jelenti-e, hogy az adott énekeskönyv szerkesztője és használója tudta, hogy Bogáti zsoltárával van dolga. Ugyanis nincs olyan eset, amikor Bogáti neve fel lenne tüntetve az énekeskönyvekben.

Újfalvi Imre esetében korábban amellet érveltem, hogy vélhetően nem tudhatott Bogáti *Psalterium*áról, és így a 8. zsoltár szerzőségéről sem kellett információkkal rendelkeznie. Pap Balázs Újfalvi forrásaira vonatkozó álláspontja szerint egyszerűen átemelt bizonyos énekeket, sőt blokkokat a korábbi gyülekezeti énekeskönyvekből, és egy ilyen blokk részeként kerülhetett a 8. zsoltár az 1602-es debreceni énekeskönyvbe, majd már innen hagyományozódott tovább a 17. századi református és evangélikus énekeskönyvekbe, vélhetően kiadásról kiadásra. De ha valóban több olyan Bogáti-zsoltár megjelent a feltételezett 16. századi unitárius énekeskönyvben, amelyet jelenleg a 17. századi unitárius kiadásokból ismerünk, akkor ugyanúgy nem szükséges feltételeznünk a 17. századi szerkesztőkről, hogy tudták, ki szerezte az énekeket, mint Újfalviról. Az eddig felmerült zsoltároknál azonban jóval több jelent meg az első, ma is ismert nyomtatott unitárius énekeskönyvben.

(RMNy 983)

A legkorábbi ma is ismert unitárius gyülekezeti énekeskönyvben tizenkettő Bogáti-zsoltár található: **8.**, 29., **33.**, 44., 46., 72., 74., **85.**, **90.**, 92., **95.**, 139. Ez nem kevés. A kérdés ugyanaz, mint eddig: honnan kerültek a kötetbe? A megjelenő zsoltárok között megtalálható a Toroczkai-féle kéziratos graduálban is lemásolt négy zsoltár, illetve a 8. zsoltár is,

201 RMKT XVII/4, 531.

202 ETLINGER, *Bogáti Fazakas Miklós esete...*, i. m.; UÓ, *A Bölöni-kódexről...*, i. m.

203 PAP, *Az 1602. évi...*, i. m.

ezeket fettel emeltem ki. A 8. zsoltárnak a debreceni kiadásból hiányzik a tizedik strófája, ez a strófa azonban az unitárius kiadásokban megvan, tehát az unitárius szerkesztők nem az 1602-es énekeskönyvet vagy a református hagyomány valamely későbbi edícióját vették alapul. A 8. zsoltár szöveghagyományáról egy későbbi fejezetben külön írok.

Etlinger Mihálynak az énekeskönyvről szóló tanulmánya hosszan sorolja a kiadványban megjelenő Bogáti-darabok variánsait. Gondos szerkesztővel van dolgunk. A 33. és a 92. zsoltárból koncepciózusan hiányoznak a hangszerjátékra vonatkozó strófák, hiszen az ki volt tiltva az unitárius istentiszteletekről.²⁰⁴ A 33. zsoltárból a harmadik és negyedik strófa kerül ki:

Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden Muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü Citarátok,
kürt, Orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?

Ezekkel az urat, nosza, dicsíjétek,
szokatlan éneket, új nótát verjétek,
az úr jó hírére szépet pengessetek,
most minden örüljön, úgy zengedezzetek!

A 92. zsoltárnak pedig a második strófája:

Téged nem csak nyelvvel, számmal,
szüüből említlek nótámmal,
de minden vígasság-zajjal,
tízhúrú hegedűszóval,
lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.

A 33. zsoltárból továbbá kimarad a 14., a 15. és a 21. strófa, illetve a 72. zsoltárból is négy strófa hiányzik (7–9., 14.): Etlinger szerint a historizáló, ószövetségi fogalom- és képhasználat miatt, amelyek nem annyira illenek bele az unitárius gyülekezeti éneklés poétikájába.²⁰⁵ A 33. zsoltár 14. és 15 strófája:

Drága nép és boldog tehát az zsidó nép,
hogy neki Istene ily mennybeli felség,
gondviselő atyja ily kegyes Istenség,
kinek az kedvében, mint drága örökség.

204 ETLINGER, *Bogáti Fazakas Miklós esete...*, i. m., 281–282.

205 *Uo.*, 282.

Viseli szép gondját annak az szent atya,
 mennyei székéből nézi, igazgatja,
 mindenfele vigyáz, de feljebb ezt látja,
 mert ha teremtette, az szíveket látja.

A 72. zsoltár hiányzó négy strófája:

Dereka földje Zsidóország leszen,
 Kinek határa küjjebb-küjjebb megyen,
 Két tengert éri, annyi messze megyen,
 Délre, északra urasága leszen.

Ellenségi neki meghódlának,
 Arccal előtte az porba borulnak,
 Sok pogán népek neki fejet hajtnak,
 Sok ajándékkal, adóval bejárnak.

Leszen szerencsés és kiterjed híre,
 Sok ország urak, sok sziget hercege,
 Görög és arab megyen eleibe,
 Mind ajándékkal tisztelik féltekben.

[...]

Tiszta és híres arabok aranyát,
 Ennek az Isten adja világ jóvát,
 Minden őérte imádja az Urat,
 Szüntelen áldja minden ezt a királt.

Etlinger további eltéréseket is kimutat alapos szövegösszehasonlításaival. „A zsidókra való utalás elsősorban a historikus olvasatot erősíti, ezért a szerkesztés gyülekezeti felhasználásra alkalmasabb változatra cseréli” – írja.²⁰⁶ A 72. zsoltárban nemcsak csonkulásokat mutat ki, hanem a szöveg átszerkesztését. A következő példákban a bal oldali hasámban a kéziratos *Psalteriumok*ban szereplő variánst, a jobb oldaliban az RMNy 983 szövegét közlöm Etlinger példái alapján,²⁰⁷ az eltéréseket fettel jelölve.

72. zsoltár, első strófa:

Új urat adtál **Uram az szent népnek**,
 add te szent leked ez új fejedelemnek.
 mit szeretsz, mit nem, adjad, érthesse meg,
 hogy jó vezére lehessen népednek.

Új urat adtál **Úristen ez országnak**,
 add te szent leked ez új fejedelemnek.
 mit szeretsz, mit nem, adjad, érthesse meg,
 hogy jó vezére lehessen népednek.

²⁰⁶ *Uo.*, 283.

²⁰⁷ *Uo.*, 282–283.

46. zsoltár, hetedik strófa:

ez oltalmazza **Jákob maradékát.**

ez oltalmazza **nyomorult hazánkat.**

46. zsoltár, tizenegyedik strófa:

én oltalmazom **az zsidó** népet,

én oltalmazom **keresztyén** népet,

Az egyértelműen az ószövetségi zsidóságra utaló kifejezéseket mindenhol javítja a szerkesztő. A 72. zsoltár első strófáját érdemes volt teljes egészében idézni, mivel így jól látható, hogy a „szent nép” „ország”-ra változtatása milyen többletjelentést ad a strófának – és az egész zsoltárnak (a zsoltár argumentuma eredetileg: „Új fejedelemért az nép”). Kérdés, hogy ez a szövegváltozat mikor jött létre: az RMNy 983 szerkesztésekor, vagy már ez az énekeskönyv is valahonnan átvette ezt a szövegváltozatot. Az RMNy 983 pontos datálására többféle kísérlet is volt, jelenleg az 1616-os dátum tűnik a legvalószínűbbnek, melyet Hevesi Andrea nyomdászati érvekkel támasztott alá.²⁰⁸ De ha a feltételezett 16. századi unitárius énekeskönyvben is szerepelt a zsoltár, már ott is megjelenhetett az aktuálpolitikai értelmezést is megengedő variáns. Persze nem feltétlenül kell friss eseményt, egy új fejedelemre való utalást látni a változtatás mögött, a szerkesztők elsődleges célja az lehetett, hogy kiragadják a zsoltárt az ószövetségi kontextusból, és így azt könnyebben tudja az énekeskönyv használója saját korára és saját magára érteni: vagyis úgy működtetni, mint egy gyülekezeti éneket.

Etlinger arra is felhívja a figyelmet, hogy a tartalmi változtatásokkal együtt a fordítások szövege formailag is inkonzisztenssé vált. A szerkesztők nem ügyeltek a szótagszám és a rímek megtartására (lásd a 72. zsoltár első sorát), a paratextusok is lekopnak, a strófaelhagyások miatt az akrosztichonok is kiolvashatatlanokká válnak. Így lesznek Bogáti sajátos bibliakritikájának és exegézisének irodalmi reprezentánsai tucat gyülekezeti énekekké. Etlinger korábbi tanulmányát idézem: „Bogáti kopik ki a parafrázisaiból. Így a XVI-XVII. században már többször tapasztalt »gyülekezeti-énekesülés« jelenségével állunk szemben”.²⁰⁹

Úgy tűnik, a *Psalterium* darabjai csakis igen nagy szerkesztői munkával válhattak az unitárius gyülekezetben használható énekekké. Az énekeskönyvben megjelenő tizenkét Bogáti-zsoltár közül hátról hiányoznak strófák, és a strófaelhagyások szándékossága poétikai érvekkel igazolható. Rajtuk kívül további négy zsoltárban találhatók hasonló célú

208 HEVESI, *i. m.*, 17–22.

209 ETLINGER, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai...*, *i. m.*, 29.

átszerkesztések, illetve sok metrikai hiba található azokban a zsoltárokból, amelyeknek a dallama a szerkesztő számára vélhetően ismeretlen volt, ilyen például a 95. zsoltár. Az énekeskönyvben megjelenő zsoltárok ilyen arányú átszerkesztése és a szöveg okozta egyéb metrikai nehézségek azt bizonyítják, hogy a gyülekezeti énekeskönyv összeállítója nem válogathatott szabadon a rendelkezésére álló 151 Bogáti-zsoltárból, hiszen akkor található volna olyanok is, amelyeknek ismert a dallama, egyszerűbb a metruma, és nincsenek tele az ószövetségi zsidó népre tett utalásokkal. Ez esetben pedig nem kellett volna bajlódnia a szövegek átszerkesztésével. De úgy tűnik, nem ez volt a helyzet, a szerkesztő abból tudott dolgozni, ami a rendelkezésére állt. A *Toroczhai Máté graduálja* négy zsoltár esetében biztosan forrása lehetett a nyomtatott énekeskönyvnek, bizonyos zsoltárok esetében feltételezni tudjuk egy 16. századi nyomtatott unitárius forrás létét, a többi zsoltárnál azonban nincs semmilyen nyomunk. A szövegek átszerkesztéséből az is leszűrhető, hogy a zsoltárok akkor is problémásak lehettek a gyülekezeti énekeskönyvek szerkesztői számára, ha nem is tudták, ki a szerzőjük. „A zsoltárok historikus fordítása létrehozta a maga sajátos retorikai struktúráit, ami szokatlan lehetett a gyülekezeti énekköltészet bevett gyakorlatához képest. Bogáti zsoltárai többnyire epikus kerettel rendelkeznek, a zsidó nép, a különféle ószövetségi rítusok hangsúlyos és állandó emlegetése megnehezíti a szöveg aktualizálását, alkalmazását.”²¹⁰ A fordítás historizáló poétikája és szóhasználata önmagában is meggátolhatta, hogy könnyen elterjedjenek és népszerűvé váljanak Bogáti zsoltárai.

(Isteni dicséretetek, RMNy 1541)

Az 1632-es unitárius énekeskönyv szintén tizenkettő Bogáti-zsoltárt jelent meg, de egy eltéréssel. Megjelenik a 104. zsoltár, viszont kikopik a hagyományból a 95. Utóbbira Hevesi Andrea azt a magyarázatot adja, hogy a zsoltár első strófájában ugyancsak Isten hangszeres zenével való dicsőítéséről van szó, mint a 33. és a 92. zsoltár esetében is, és mivel amúgy is egy a 17. században ismeretlen dallamra és bonyolult metrumra íródott a darab – ahogy az ebből eredő nehézségeket Etlinger is bemutatta –, nem volt érdemes vesződni a strófák kiserkesztésével sem.²¹¹

A 104. zsoltár megjelenésével viszont meg kell magyaráznunk egy másik dolgot is. A 104. zsoltár megtalálható a *Csonka antifonáléban* (Stoll 143), amely a szakirodalom

²¹⁰ ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

²¹¹ HEVESI, i. m., 180–182.

jelen állása szerint a legkorábbi ma is ismert unitárius énekeskönyv alapján készült. Hevesi Andrea is megvédi ezt az állítást alapos szövegelemzésekkel.²¹² Etlinger Mihály, ellenkezőleg, a *Csonka antifonálét* az 1632-es kiadás utánra teszi, érvei a források szerkezetére és énekanyagára vonatkoznak, és az egyik példája éppen Bogáti 104. zsoltára.²¹³ Tanulmányomnak nem tárgya eldönteni ezt a vitát, mindenesetre vagy a *Csonka antifonálén* vagy az 1632-es énekeskönyvön keresztül, de bekerült a hagyományba egy újabb Bogáti-zsoltár a korábbi unitárius énekeskönyvtől függetlenül.

(Isteni dicséretetek, RMK I 1503)

1697-ben készült el az unitáriusok újabb gyülekezeti énekeskönyve, amely az előzőnek bővített, gondosan megszerkesztett változata. Ebben már csak nyolc Bogáti-zsoltárt találunk a korábbi tizenkettő helyett, amit lehet úgy interpretálni, hogy kikopnak a Bogáti-zsoltárok az unitárius énekeskönyvekből. A kopás statisztikailag valóban bekövetkezik, de ha jobban megnézzük az adatokat, ez nem független az 1697-es énekeskönyv szerkesztésének általános tendenciájától. Az 1632-es énekeskönyv 183 gyülekezeti éneket tartalmaz, ebből 147 16. századi, és ebből tizenkettő Bogáti-zsoltár.²¹⁴ Az 1697-es énekeskönyvben 196 ének található, de már csak 136 16 századi, és ebből nyolc Bogátié (viszont helyet kap 25 újabb Thordai-zsoltár).²¹⁵ Tehát arról lehet szó, hogy a szerkesztő elhagyja a már kevésbé ismert régi énekeket, köztük a kevésbé népszerű – értsd: nem énekelt – Bogáti-zsoltárokat is. Ez az állítás így persze farkába harapott kígyó, hiszen azért mondhatjuk, hogy ezek kevésbé – vagy egyáltalán nem – használt zsoltárok voltak, mert elhagyta őket az 1697-es énekeskönyv szerkesztője.

Néhány esetben azért lehet tippünk az ellenkezőjére. H. Hubert Gabriella kiemeli, hogy a kiadvány „a nótajelzéseket mindenütt feltüntető gyűjtemény”.²¹⁶ A megmaradt Bogáti-zsoltárok éppen azok, amelyek Thordai-zsoltárok nótajelzései. A 29. zsoltár az 1632-es és az 1697-es énekeskönyvben az *Egy lélekkel mostan áldott hívek...* incipitű, Alvinci Énoknak tulajdonított ének (RMKT XVII/5, 28. sz.) nótajelzése. A 33. zsoltár szintén mindkét énekeskönyvben az *Irgalmazz, Úristen, immáron énnekem...* kezdetű zsoltárfordítás (RPHA 590) nótajelzése. A 92. zsoltár egy Miatyánk-ének (RPHA 906)

212 *Uo.*, 50–54.

213 ETLINGER, *A tyúk...*, i. m., 112.

214 H. HUBERT, *A régi magyar...*, i. m., 177.

215 *Uo.*, 248.

216 *Uo.*

nótajelzése a két unitárius énekeskönyvben. A megmaradt nyolc ének közül hétről tudjuk, hogy használták unitárius énekek nótajelzéséül, tehát ismerhették a zsoltárokat. Az egy kakukktojás a 44. zsoltár, amelyről nem tudunk ilyet. Szintúgy a négy kimaradt zsoltárról. Annyi látszik, hogy a zsoltárok kopása valószínűleg a tudatos szerkesztői tevékenységnek volt köszönhető: a nem ismert, nem énekelt 16. századi énekekkel együtt ezek is kikerültek a megújított énekeskönyvből. Ez az énekeskönyv aztán változtatások nélkül több példányban is továbbmásolódik,²¹⁷ bennük a megmaradt Bogáti-zsoltárokkal.

(Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske, RMK I 1558)

Hogy nem beszélhetünk a Bogáti-zsoltárok folyamatos kikopásáról az unitárius nyomtatott ének-korpuszból, azt legjobban az 1700-as ima-énekeskönyv esete példázza. Ebben a kiadványban kilenc Bogáti-zsoltár jelenik meg (1., 4., 15., 23., 29., 62., 104., 146., 151.), de ebből a kilencből hét korábban nem jelent meg nyomtatásban. Elsőre azt mondhatnánk, hogy a század végén megjelenő ima-énekeskönyv immár a bizonyíthatóan Kolozsvárott is ismert *Psalterium*-kéziratok alapján újabb darabokkal bővült. Hisz ne feledjük, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, a *Kövendi János-kódex* és a *Kövendi János-kódex* forrása (bármilyen is volt az) biztosan járt Kolozsvárott. A három közül az első viszont nem lehet forrása az énekeskönyvnek, mert a nyomtatott énekeskönyv nem a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* átalakított változatait hozza az 1. zsoltár esetében. A *Kövendi János-kódex* maga sem lehet forrása az ima-énekeskönyvnek, hiszen abban nincs meg a 151. zsoltár, amely a nyomtatott énekeskönyvben igen.

Figyelembe kell venni azonban, hogy az 1700-as ima-énekeskönyvnek volt két előzménye. Az 1623-ban kiadott ima-énekeskönyv (RMNy 1290), melyet leírásból ismerünk, még csak a 29. zsoltárt tartalmazta, amely a feltehetőleg 1616-ban kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyvből is belekerülhetett. Viszont létezett egy csak makulatúrából ismert 1635-ös ima-énekeskönyv is (RMNy 1615), amely kevés megmaradt és olvasható részlete alapján még jobban hasonlít a későbbi, 1700-as ima-énekeskönyvhöz.²¹⁸ Tehát felmerülhet az a verzió, hogy már 1635-ben bekerültek az újabb Bogáti-zsoltárok az ima-énekeskönyv kiadásába, és az 1700-as kiadás csak átveszi ezeket – esetleg még ki is hagy párat, mint a három évvel korábbi gyülekezeti énekeskönyv a

217 RMKT XVII/4, 538.

218 Lásd erről HEVESI, *i. m.*, 26–28.

gyülekezeti anyagból. E verzió szerint már ugyanúgy számolhatunk Bogátitól származó kéziratok megjelenésével is, mint a gyülekezeti hagyományba bekerülő zsoltárok esetében.

Persze mindez csak feltételezés. Sajnos a zsoltárok bekerülésének folyamatát a meglévő adatok alapján nem tudjuk feltárni. Viszont annyi megint csak bizonyos, hogy a század utolsó három évében tizenöt Bogáti-zsoltár is megjelenik nyomtatásban, egy része gyülekezeti énekeskönyvben, egy része ima-énekeskönyvben, és némely zsoltár mindkettőben. Ez nem a zsoltárok kikopásának jele.

Még egy fontos felfedezést találhatunk az 1700-as kiadványban. A *Ne hagyj elesnem, felséges Isten...* kezdetű zsoltárfordítás (RPHA 1052) nótajelzése először ebben a kiadványban lesz Bogáti 141. zsoltára. Ami annál érdekesebb, hogy a 141. zsoltár sehol nem jelenik meg nyomtatványban vagy más kéziratban, csakis a teljes *Psalterium*-kéziratokban. Úgy tud tehát 1700-ban egy Bogáti-zsoltár nótajelzésként működni egy unitárius ima-énekeskönyvben, hogy nem tudunk adatot arról, hogy ismert lenne a zsoltár korábról. Pedig úgy tűnik, az. Egyetlen adat persze inkább kirívó példa, mint sem érv, de azzal együtt, hogy hét új zsoltár is megjelenik ebben a kiadványban – legalábbis korábbi megjelenésükben nem lehetünk bizonyosak –, már vezethet egy olyan hipotézis felé, hogy a Bogáti-kéziratok terjedése folyamatos a század folyamán. Az egy-két Bogáti-zsoltárt tartalmazó unitárius kéziratok példája is megerősíti ezt. A *Bölöni-kódex*ben (S 30) felbukkan a 16. zsoltár, *Kassai István toldalékában* (S 1009) pedig az 50., amelyeknek szintén nem tudunk nyomtatott megjelenéséről.

A felvonultatott adatok alapján bizonyosak lehetünk a *Psalterium* kéziratainak, vagy akár egyes zsoltárok kéziratainak unitáriusok között való terjedésében. Amellett érveltem, hogy ez nem minden esetben jelenti azt, hogy a másolók, szerkesztők tudták, hogy Bogáti szövegeivel van dolguk. Egyszerűen bizonyos szövegek népszerűkké váltak, részei lettek az úzusnak és egyszersmind a gyülekezeti éneklés anonimitásának. Tulajdonképpen minden ma is ismert, nyomtatott unitárius énekeskönyvben szerepelnek Bogáti zsoltárai, és nem is elenyésző mennyiségben, főként, ha Thordai megjelenő zsoltáraihoz mérjük. Nem beszélhetünk az énekek folyamatos kikopásáról sem. Bár a gyülekezeti énekhagyomány nehezen bővülő korpuszába újabb zsoltárok nem kerülnek be, a század végén egy másik típusú kiadványban, a magánajtatossági célokra készülő ima-énekeskönyvben lelnek otthonra Bogáti újabb zsoltárai.

9.

Különböző szempontokból világítottam meg azt a kérdést, hogy vajon miért nem lett része Bogáti *Psalteriuma* az unitárius gyülekezeti éneklés kánonjának. Ennek legfőbb oka az egyház korabeli helyzetében keresendő. Viszont leegyszerűsítő és anakronisztikus elemeket tartalmazó az az elképzelés, miszerint a Bogáti-zsoltárokat azért nem használta az unitárius egyház, és azért készült el Thordai János fordítása, mert a zsoltárokat a szombatosok sajátították ki, és az egyház jobbnak látta, hogy elhatárolódjon azoktól. Nemcsak a szombatos–unitárius dichotómia anakronisztikus, de az is kétségbe vonható, hogy a 16. század végére volt egy olyan centrális erőtere az unitárius egyháznak, amelynek belátásától és döntésétől függött a zsoltárfordítás kanonizációja.

A bemutatott egyháztörténeti szakirodalom valóban ír az unitáriusok labilis politikai helyzetéről és a folyamatos belső konfliktusokról, melynek egyik legfőbb oka a legalitás megtartása volt. Ennek ellenére a 17. század első harmadáig (az 1638-as dési komplanációig) biztosan nem lehet beszélni különálló szombatos felekezetről, az antitrinitárius mozgalom különböző irányzatainak és az ezek mentén létrejövő csoportosulásoknak megvolt a maguk sajátos helye és szerepe az egyházon belül, és az egyház demokratikus szervezete és a belső konfliktusok okozta folyamatos mozgás ekkor még nem tette lehetővé semelyik irányzat számára a hegemonia megszerzését vagy a hitelvi egyneműsítést. De ebben a helyzetben a szintén igen radikális elveket valló nonadorantisták irodalma ugyanúgy korlátozottan volt képes terjedni, mint a szombatos irodalom, illetve a kettő közötti teológiai határvonal a korabeli antitrinitáriusok számára sem lehetett mindig világos, a folyamatos dogmakritika mozgásban tartotta az antitrinitárius nézetrendszert, és a különböző irányzatok közötti átjárás és bizonyos fokú együttműködés is folyamatos volt.

Bogáti életútját is befolyásolta a folyamatosan változó egyházpolitikai helyzet, így a költő-teológus élete bizonyos időszakait belső és külső száműzetésben töltötte. Egyelőre nem tudjuk pontosan, hogy mikor halt meg, de az bizonyosnak látszik, hogy magasabb egyházi állást Dávid Ferenc bebörtönzése után már nem töltött be, bizonyos szempontból perifériára került, és teológiai munkái, valamint bibliai tárgyú költői művei nem jutottak a nagyobb nyilvánosság elé. De ennek csak részben lehetett az oka Bogáti radikális teológiája. Az egyház helyzete nemcsak Bogáti művének vagy a nonadorantista korpusz más szövegeinek elterjedését nehezítette meg, hanem egy közös, „hivatalos”, unitárius kánon létrejöttét is. Vagyis nemcsak Bogáti *Psalteriuma* nem lett része az unitárius

gyülekezeti éneklés kánonjának, hanem eleve kérdéses, hogy beszélhetünk-e ilyen kánon meglétéről az első ma is ismert unitárius énekeskönyv megjelenéséig.

Mindezekén túl az sem egyértelmű, hogy teológiai szempontokat kell látni a mögött, hogy a *Psalterium* nem terjed el az unitárius gyülekezeti éneklésben. Ugyanez éppenséggel Thordai János zsoltárfordításáról is elmondható, viszont láthattuk, hogy nem is célja az unitárius egyháznak a zsoltárokra alapozni az egyházi éneklést. Vagyis az, hogy a teljes Bogáti-*Psalterium* kéziratban maradt, illetve hogy Thordai is lefordította a teljes zsoltárkönyvet (ami szintén kéziratban maradt), még nem jelenti azt, hogy bármi probléma lett volna Bogáti fordításával. Innen nézve akár népszerűnek és elterjedtnek is gondolhatjuk Bogáti fordításait. Számos unitárius ének használja nótajelzésként a Bogáti-zsoltárokat. Bizonyos énekek elterjedése már a 16. századból is kimutatható. Minden fennmaradt nyomtatott unitárius énekeskönyvben találunk szép számmal Bogáti-zsoltárt. Valójában Bogáti énekei részei lettek az unitárius gyülekezeti éneklés bontakozó kánonjának.

A megjelenő énekek azonban azt is megmutatják, hogy mi volt a legnagyobb probléma Bogáti fordításával. A *Psalteriumot* Bogáti némely fennmaradt címlap szerint az „időkbeli históriák értelme szerint” fordította. Ez a bibliakritikai szemlélet elsősorban Sebastian Castellióra és Jacobus Palaeologusra támaszkodott,²¹⁹ ami „a zsoltárokra vonatkoztatva azt jelenti, hogy azok historikus és nem prófétai szövegek, értelmezésük a betű szerinti értelem (sensus literalis) és a történeti kontextus (sensus historicus) minél pontosabb feltárásával lehetséges csak”. A szöveg alkalmazása bármiféle korabeli – akár keresztény – kontextusra mindenképpen külső, „nincs kódolva a történeti szövegben”, ezért a fordításban sem jelenik meg.²²⁰

A zsoltárfordítások lehetséges szombatos értelmezése és alkalmazása nem abból ered, hogy a szöveg erre utaló nyomokat tartalmazna, hanem abból, hogy hű marad a bibliai szöveg ószövetségi kontextusához, és ez által nyitottá válik mindenfajta teológia felé, amely az Ószövetséget kanonikus szöveggé fogadja el.²²¹ Ez azonban nem abból

219 DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 81(1977), 355–361; BALÁZS Mihály, *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* = B. M., *Hitújítás...*, i. m., 281–305, 289–290.

220 ETLINGER-SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m. Vessd össze ÁCS Pál, „Én fiam vagy, Dávid...”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában* = *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011, 61–73; PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok* = *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai* szerk. K. KAPOSZI Krisztina, LOVAS Borbála, Budapest, MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218, 217–218.

221 ETLINGER-SZATMÁRI, *Bogáti-parafrazisok...*, i. m., 106.

következik, hogy a forrás- vagy kontextushűség eszméje mellett Bogáti ne talált volna retorikai eszközt arra, hogy a szövege kifejezze saját meggyőződését. Épp ellenkezőleg: „Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmazzák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.”²²²

Bogáti ezen eljárása lehet az egyik magyarázata annak, hogy a *Psalterium* miért nem lett része az unitárius templomi úzusnak. Hiszen ez az eljárás teljesen ellentétes a gyülekezeti énekek bevett stratégiájával, amelyet Szilasi László *interpretatio*-parancsnak nevezett el.²²³ De nemcsak az lehetett szokatlan, hogy a fordítások nem rögzítik a szövegben a megkívánt interpretációt, hanem a historikus kontextusból eredő poétika és szóhasználat is, ami idegenné és nehezen használhatóvá tette Bogáti *Psalteriumát*. „Bogáti *Psalteriuma* egy kísérlet arra, hogy létrejöjjön egy új gyülekezeti és zsoltározó nyelv, amely eltér a protestáns gyülekezetek bevett retorikájától, történelem- és bibliafelfogásától. Ez a kísérlet létrehozhatott volna egy olyan hagyományt, amely a radikálisabb szentháromság-tagadó gyülekezetek számára is használható, átélhető szövegeket hoz létre. [...] De az unitárius egyházi éneklés hagyománya nem bizonyult nyitottnak rá.”²²⁴

Bogáti zsoltárfordításának egyedisége, metrikai bonyolultsága, Bogáti életrajza, teológiája, a nonadorantisták egytörténeti helye, a korabeli politikai helyzet, valamint a *Psalterium* szöveghagyományának kuszasága: ha mindezeket figyelembe vesszük, csodálatra méltó az, hogy mennyi különféle forrásban s mindezekhez képest milyen számban jelentek meg Bogáti zsoltárai a korabeli antitrinitárius forrásokban. Ebből a szempontból Bogáti Fazakas Miklóst a 17. században népszerű 16. századi költők közé kell sorolnunk. Még éppen időben terjedtek el művei, hogy aztán a 18. századtól, az ízlés megváltozásával, ténylegesen kikopjanak az unitárius gyülekezetek énekhasználatából – kivéve néhány fennmaradt szombatos közösséget.²²⁵

²²² *Uo.*

²²³ SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció, 30), 149–161.

²²⁴ ETLINGER–SZATMÁRI, *Unitárius...*, i. m.

²²⁵ DÁN Róbert, *A szombatos kódexirodalomhoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 76(1972), 194–197.

NEGYEDIK FEJEZET

Metrika

*„Hegedűk és oboák régi szép zenét játszottak, amilyent
több mint száz éve már sehol sem hallhattak.”*

(Charles Perrault: Csipkerózsza)

*„Hiába, az elágazó melodikus ösvények
kertjében gyakran eltévedhetünk.”*

(Szigeti Csaba: Vers és zene)

– *História* –

1.

A 16. század végére számos latin és népnyelvű verses zsoltárfordítás látott napvilágot Európában. Ezek a zsoltárfordítások különböző humanista és protestáns irodalmi programok jegyében keletkeztek. A fordítókat eltérő mértékben inspirálták a humanista-metrikus ódaköltészet hagyományai, valamint a reformáció teológiai és liturgikus igényei, de a legtöbb szerzőnél ezek a programok egyszerre, egymást erősítve hatottak és valósultak meg.

Magyarországon már a század során egyértelműen kimutatható a hatása Théodore de Bèze-nek, aki a zsoltároknak nemcsak francia, hanem latin nyelvű fordítását is elkészítette, és utóbbiból válogató kiadványát Dudith Andrásnak ajánlotta.²²⁶ Balassi Bálint zsoltáraparafrazisainak forrásai között szintén megtalálhatjuk Bèze-t, ahogyan Jan Kochanowskit (a „lengyel Horatiust”) és a skót humanista George Buchanant is, akinek metrikus latin zsoltárai szintén nagy karriert futottak be a 16. századi Európában.

A legtöbb teljes zsoltárfordítás közös vonása, hogy metrikailag a lehető legnagyobb változatosságra törekedtek. Egyfajta tudós-humanista eszménykép valósult meg a versformák enciklopédikus, gyűjteményszerű felhasználásában, az eredeti bibliai szöveg formai változatosságának visszaadásában, ráadásul a Zsoltárok könyve ez által válhatott a humanista szövegkorpusz immár formai változatosság és költői igényesség terén is az antik auctorokkal versengő részévé. Egyes metrikus latin fordítások a zsoltárok versformájának feltüntetésével vagy akár a versformákat rendszerező mutatókkal jelentek meg, és így

226 CSOMASZ Tóth Kálmán, *Humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1967, 51.

válhattak – különösen Buchanan és a német Andreas Spethe munkái – iskolai tananyagká, a zenei-irodalmi oktatás részévé.²²⁷

A népnyelvű fordításokban a humanista irodalmi program sokkal inkább összefonódik a kegyességi és liturgikus funkciókkal: „A zsoltárköltészet éppúgy volt kedvező és csábító terepe a humanista poézisnek, mint a zártabb liturgikus igényt kielégítő Kirchengesangnak” – írja Imre Mihály Szenci Molnár Albert fordításának irodalmi háttérét vizsgáló tanulmányában.²²⁸ Akár templomi éneklésre, akár magánajtatosságra szánt fordításról van szó, fontos szempont, hogy a korabeli hívek számára teológiailag kifogástalan és praktikusán használható énekek készüljenek. Az ismert dallamok felhasználása mögött sok esetben ehhez hasonló egyházpolitikai és propagandisztikus célok húzódtak meg: a magyar korpuszban is jól nyomon követhető az az eljárás, amikor teológiailag vagy liturgiailag kifogásolható szövegeket zsoltárfordításokkal váltottak föl, megtartva az eredeti szöveg népszerű dallamát.

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordítása a 16. századi magyar költészet versformáinak és dallamainak gazdag gyűjteménye. Bogáti nemcsak forrásaihoz nyúlt tudós módon, és működtetett radikális Biblia-kritikát, fordítását különböző nyelvű és szemléletű zsoltárkiadásokra alapozva, de a versformák válogatásában is tudós módon járt el. A *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapja szerint a zsoltárokat „különb-különb magyar ékes nótákra” fordította, amelyben Maróthy Szilvia is a varietas elvének érvényesülését látja: „Bogáti és Szenci a verstani sokszínűség, a varietas-elv mentén teszi formailag is figyelemre méltóvá zsoltároskönyvét.”²²⁹ A felhasznált dallamok között vannak ismertek és a korabeli nótajelzésekben gyakran előfordulók, Bogáti sok olyan dallamot is fölhasznál, amelyek a saját korában már nyomtatásban is megjelentek. De vannak olyan nótajelzések, melyek ma már ismeretlen éneket hivatkoznak, és a nótajelzést sem találjuk meg sehol máshol a régi énekanyagban. Egyaránt hivatkoznak históriás énekekre, többek közt Tinódi Sebestyén dallamaira is, és gyülekezeti vagy más vallásos énekekre, de a nótautalások között vannak német és latin énekek is. Szentmártoni Szabó Géza szerint „A teljes zsoltárkönyv mintegy hetven különböző versalakban íródott, kereken kilencven dallamra”.²³⁰ Vagyis Bogáti ugyanúgy a korabeli magyar metrika és dallamkincs teljességét kívánja összegyűjteni

227 *Uo.*, 44.

228 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Psalteriumának poétikai programja 16. századi kontextusban = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 239–254, 253.

229 MARÓTHY Szilvia, *Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2019, 17.

230 BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 262.

zsoltárfordításában, ahogyan Eobanus Hessus, Spethe vagy Buchanan a latin metrikus formákét: „ami a nótautalások révén ismeretes, az felöleli a Magyarországon akkor elterjedt dallamvilág legjavát.”²³¹ Bognár Péter arra is felhívta a figyelmet, hogy sok olyan metrum található a *Psalterium* darabjai között, amely a 16. századi anyagban csak egyszer vagy egyszer sem fordul elő Bogáti adott zsoltárán kívül (legalábbis a fennmaradt források alapján), Bogáti tehát alapos kutatást végezhetett a Magyarországon elterjedt korabeli dallamok után.

A *Psalterium* verstani elemzésekor 153 tételt érdemes elkülönítenünk. A 151 zsoltár mellett az 55. és a 137. zsoltárnak két változata maradt fenn, de mivel az 55. zsoltár két változata inkább átdolgozása egymásnak, és azonos metrikai mintára, sőt azonos nótajelzésre is íródtak, ezeket verstanilag egy egységnek foghatjuk föl. A 89. zsoltár viszont két részre oszlik, és az ének két fele eltérő nótára, eltérő strófa képlet alapján készült, ezért ezeket verstani szempontból érdemes külön egységként kezelni. Az RPHA metrikai adatbázisa alapján a teljes *Psalterium*ban 63 különböző strófatípust találhatunk, ha az egyes sorokat csak szótagszámuk alapján különböztetjük meg. Ha a sorok belső szerkezetének különbségeit is figyelembe vesszük, akkor majdnem nyolcvan strófaformát elkülöníthetünk (ami persze függhet a metrumok értelmezésétől is). A korszak reprezentatív versformái szép számmal képviseltetik magukat a korpuszban. Négysarkú tizenegyes strófában 34 zsoltár íródott, négysarkú tizenkettesben 17, de találunk négysarkú tízest (9 db) és nyolcast (5 db) is. Egyébként érdemes egy pillanatig elgondolkodni azon, hogy Bogáti művei hogyan befolyásolják a korszak verstani statisztikáját. Az RPHA szerint a 16. században 172 ének készült négysarkú tizenegyesekre, ebből 42 Bogátié (ha hozzá vesszük Bogáti históriás énekeit is), vagyis a század leggyakoribb metruma összes előfordulásának negyede Bogátitól származik. Ez persze nem változtat azon, hogy ez a legelterjedtebb metrum a 16. században, inkább csak azt mutatja, hogy Bogáti ebben is reprezentatív.

A másik oldalon viszont ott vannak a Bognár által említett ritka metrumok. Az RPHA szerint nyolc olyan metrumot találunk, amelynek Bogáti zsoltárán kívül csak egy előfordulását ismerjük, és 21 olyat, amelyet mára már csak Bogátitól ismerünk. Ezek közül persze nem mind önálló metrum, van köztük olyan strófa képlet, amely csak Bogáti sajátos ritmikái értelmezése vagy rímhasználata miatt válik egyedivé, de valójában ismert a mintája, amelytől csak apró különbségekben tér el. Elemzéseim során épp ezekre az apró eltérésekre fogok kitérni, és bemutatni az akár eltérőnek tűnő metrumok közti kapcsolatokat.

231 *Magyarország zenei története*, II, 1541–1686, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadémiai, 1990, 284.

2.

Fontos kérdés, hogy a nyolcvan különböző metrum mögött vajon mennyi különböző dallam rejlik. Szentmártoni Szabó Géza kilencven dallamról ír, ennél azonban jóval több különböző nótajelzés jelenik meg a forrásokban. A hét majdnem teljes *Psalterium*-kézirat eltérő számú különböző nótajelzést használ. Az alábbi adatsorban az első számok azt mutatják meg, hogy az egyes forrásokban mennyi különböző nótajelzés található. A középső oszlop azt jelzi, hogy hány zsoltár esetében nem ad meg az adott forrás nótajelzést. A jobb oldali, zárójeles számok pedig azt jelzik, hogy eleve hány nótajelzéssel számolhatunk, ugyanis a kéziratok csonkulása miatt bizonyos esetekben nem tudjuk, volt-e nótajelzés, és ha igen, mi volt az, viszont ezeket az eseteket fontos elkülöníteni attól, amikor jól láthatóan nem írt a másoló nótajelzést. Ezekon kívül az 137. zsoltár egyik változata hiányzik a *Péchi Simon-énekeskönyvből* és a *Kövendi János-kódexből*, és utóbbiban a 151. zsoltár sem kap helyet, mint ezt a második fejezetben is említettem. Az első oszlop számaiban némi pontatlanság lehet amiatt, hogy bizonyos nótajelzésekről nehéz eldönteni, vajon ugyanarra vagy különböző versre utalnak. A kérdéses eseteket éppen a Bogáti-nótajelzések alaposabb vizsgálata döntheti majd el.

<i>Szenterzsébeti Bogáti-kódex:</i>	127	5	(151)
<i>Jancsó-kódex:</i>	138	0	(141)
<i>Péchi Simon-énekeskönyv:</i>	145	0	(152)
<i>Mátéfi János kódexe:</i>	140	4	(151)
<i>Abasfalvi zsoltárkönyv:</i>	113	7	(121)
<i>Kövendi János-kódex:</i>	82	25	(151)
<i>Magyar Péter kódexe:</i>	96	2	(153)
Összesen:	256		(153)

A számok igen beszédesek. A hét kéziratban összesen 256 különböző nótajelzés jelenik meg. Figyelemreméltó, hogy a kissolymosi másolóműhelyhez legszorosabban köthető három kézirat, a *Péchi Simon-énekeskönyv*, a *Jancsó-kódex* és a *Mátéfi János kódexe* tartalmazza messze a legtöbb nótajelzést. A *Péchi Simon-énekeskönyv* a 152 vershez 145 nótajelzést társít, a *Jancsó-kódex* 138 nótajelzése azonban 141 énekhez kapcsolódik, és a *Mátéfi János kódexe* 140 nótajelzése is 147-hez, miközben összesen csak 80 metrumot lehet megkülönböztetni (e szempontból az *Abasfalvi zsoltárkönyv* fennmaradt része sem

kivétel: a 113 nótajelzése mindössze 114 vershez kapcsolódik). Mindhárom kódexből jól érzékelhetően kitűnik a *Psalterium* törekvése, hogy minél több különböző nótajelzést társítson az énekekhez. Hogy ez a legalább 145 különböző nótajelzés ugyanennyi különböző dallamot (vagy dallamváltozatot) takar-e, nem tudhatjuk, de az mindenképp látható, hogy a variabilitás a nótajelzések szintjén is megvalósul.

A *Kövendi János-kódex* és a *Magyari Péter kódexe* viszonylag kevés nótajelzése a dallamutalások uniformizálásából fakad, de a két kézirat esetében némileg más a helyzet. A *Magyari Péter kódexe* csupán két zsoltárhoz nem ír nótajelzést, a maradék 151 esetben viszont csak 96 különböző versre utal: látható, miként halványul el a sokszínűség. Magyari Péter célja valószínűleg az volt, hogy a 18. század elején is ismert dallamutalásokkal cserélje le a száz évvel korábbi nótajelzéseket. A *Kövendi János-kódex* viszont úgy szerepeltet még kevesebb, mindössze 82 különböző nótajelzést, hogy 25 esetben nem is ír semmit, vagyis nemcsak a sokszínűség tűnik el, de maguk a nótajelzések is. Mintha Felvinczi Györgynek díszes kiállítású, reprezentatív kiadványában nem annyira a használhatóság lett volna a cél: egyszerűen csak elhagyta az ismeretlen nótajelzéseket, és ahol nem jutott eszébe más kézenfekvő megoldás, ott nem is írt semmit. Ezek persze egyelőre hipotézisek.

A különböző nótajelzések száma még mindig nem mutatja meg az egyes források közti eltéréseket. Mindössze 24 olyan nótajelzés van a korpuszban, amely mind a hét forrásban megtalálható. A három Kissolymoshoz kapcsolható forrás között nagy az átfedés. A *Jancsó-kódexnek* és a *Péchi Simon-énekeskönyvnek* 119 közös nótajelzése van, a *Mátéfi János kódexének* és a *Péchi Simon-énekeskönyvnek* 126, vagyis alig vannak saját, egyéni nótajelzéseik. Ezzel szemben a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Kövendi János-kódex* között csak 51 az átfedés (utóbbi 31 új nótajelzést közöl a másikhoz képest), a *Péchi Simon-énekeskönyv* és a *Magyari Péter kódexe* között pedig csak 59. Az időben legkésőbb készült két forrásban tehát egyaránt kimutatható a korábbi változatosság legegyszerűsödése és a nótajelzések kikopása, valamint az új (a 17. század végén népszerű) nótajelzések megjelenése. Ha a készülés idejét nézzük, atipikus példa a *Szenterzsébeti Bogáti-kódexé*. Ennek csak 85 közös nótajelzése van a *Péchi Simon-énekeskönyvvel*, és 42 olyan nótajelzést hoz, amely utóbbiban nem szerepel.

Mindezt azért mutattam be ilyen részletesen, mert adódik egy alapvető kérdés: a *Psalterium* dallamainak vizsgálatakor a Bogáti által megadott nótajelzéseket és dallamokat vizsgáljuk, vagy a későbbi szöveghagyomány nótajelzéseit és dallamait? Egyáltalán, el lehet-e dönteni csupán szövegkritikai vizsgálatokkal, hogy melyek voltak Bogáti eredeti

nótajelzései? Még az sem egyértelmű, hogy az egyazon zsoltárhoz kapcsolódó különböző nótajelzések ugyanarra a dallamra utalnak-e, vagy különbözőkre. Azaz 153 (esetleg 145) dallamutalást kell azonosítanunk, vagy 256-ot? Az is elképzelhető, hogy a másolóknak is más-más stratégiáik voltak. Ha egy nótajelzés forrásról forrásra megjelenik, azt jelenti, hogy az adott forrás másolója ismerte a nótajelzésben megadott éneket, illetve annak dallamát, vagy azt, hogy csak továbbmásolta a nótajelzést? A nótajelzés cseréje annak a jele, hogy a másoló nem ismerte a nótajelzésben megadott éneket vagy annak dallamát, és ezért másik dallamot kapcsolt a zsoltárhoz, vagy azt, hogy az adott dallamra másik szöveg megadásával akart utalni?

A szakirodalom gyakran a folklorisztika eszköztárával vizsgálja régi magyar versszövegek és dallamok összetartozását. Ha egy szöveg egy adott dallammal megjelenik valamelyik kottás kiadványban, akkor azt a szöveg és a dallam összetartozásának jeleként értelmezzük – az adott forráson túl is. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha feltételezzük, hogy a háttérben létezik egy orális hagyomány, amelynek a forrásokon megjelenő dallamok és nótajelzések csak lenyomatai. Csakhogy egyáltalán nem igazolható, hogy a források létrehozói (másolók, szerkesztők, nyomdászok) létező szóbeli hagyományokra alapozva cselekedtek. Másképp fogalmazva: bizonyos énekek esetében kétséges, hogy létezett szóbeliségen alapuló hagyomány (nem minden énekeskönyvekben megjelenő éneket énekeltek), és még ha létezett is, akkor sem biztos, hogy a forrás létrehozója aszerint járt el, vagy hogy ismerte is azt. Csomasz Tóth Kálmán írja többek közt Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című kiadványának nótajelzés-használatáról, hogy a „bizonytalan és ötletszerű nótajelzések (»Notát keress, avagy szabjad erre«; »ad notam ... avagy«; »Sokféle énekből röndelhetsz: jó imez is ...«) egyfelől a dallamok szabad cseréjének általánosan elfogadott szokását mutatják, másfelől részben az idéző felületességét, sokszor azonban a használt formák hajlékonyságát is elárulják”.²³² A három külön-külön elfogadható következtetés egymást kizárja. Ha azt gondoljuk, hogy Bornemisza ad hoc jelleggel írt metrikailag nem megfelelő alternatív nótajelzéseket az énekekhez, az nem „a használt formák hajlékonyságát” árulja el, hanem Bornemisza „felületességét”, és azt, hogy Bornemisza nem ismerte a forrásának nótajelzéseiben megadott énekeket. Bár eljárása valóban nem megy szembe „a dallamok szabad cseréjének általánosan elfogadott szokásával”, de semmiképp nem tipikus, és kétséges, hogy az általa megadott, eltérő szótagszámú énekekre utaló nótajelzésekkel bárki is énekelte volna az adott énekeket.

232 CSOMASZ Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, kiad. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017² (Régi magyar dallamok tára, 1), I, 41. A továbbiakban: RMDT 1.

Sokszor félrevezető, ha az atipikus eseteket mindenképp valamilyen általános tendenciával akarjuk megmagyarázni.

Ha Újfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvében megadott nótajelzéseit vesszük szemügyre, akkor láthatjuk, hogy bár Újfalvi sok ének nótajelzését cserélte le a korábbi debreceni kiadások nótahasználatához képest, de eljárása sokkal tervszerűbb volt, és nem jellemző rá, hogy különböző metrumú énekeket párosított volna egymással. Ugyanakkor Újfalvi eljárása is csak akkor nevezhető dallamcserének, ha tudatosságot feltételezünk mögötte. Ha egy szerkesztő nem ismeri az adott ének dallamát, akkor azt nem *lecseréli*, hanem egyszerűen társít egy lehetséges (Bornemisza esetében akár egy nem lehetséges) dallamot a szöveghez – ad absurdum ugyanazt, amellyel korábban is énekelték, az illető ezt nem tudhatja. Persze a nótajelzések cseréje még nem feltétlenül jelent dallamcserét. Egy szerkesztő akkor is lecserélheti egy ének nótajelzését, ha történetesen ismeri az ének dallamát, csak a nótajelzést nem, illetve lehet más oka is a nótajelzés cseréjére. Újfalvi eljárása annyiban volt tehát tudatos és tervszerű, hogy nem akart halott hivatkozásokat hagyni az énekeskönyvében, így szükségképp kevesebb nótajelzést tartott meg a korábbi debreceni énekeskönyveknél. Az már nem ilyen egyértelmű, hogy ezzel együtt az éneklendő dallamok számát is csökkenteni akarta volna (tehát a korábbi nótajelzések által hivatkozott dallamokat ismerte, de ezek közül csak némelyiket akarta megtartani), vagy eleve nem ismerte bizonyos énekek dallamát, és ezért alakította ki a nótajelzések újabb hálózatát az énekeskönyvében. Ezt a kérdést azonban úgy kell tudnunk megválaszolni, hogy nem hagyatkozhatunk egy feltételezett szóbeli hagyományra és annak feltételezett ismeretére. Vagyis nem mondhatunk olyat, hogy a debreceni gyülekezet így vagy úgy énekelt az adott éneket, hiszen az erre vonatkozó állításainkat magukból az énekeskönyvek nótajelzéseiből tudjuk kikövetkeztetni. Amit látunk, az maguk a források és azok egymáshoz való viszonya. Ezek azonban nem egy szóbeli hagyományról árulkodnak, hanem szerkesztői (és másolói) döntésekről, alkalmi összekapcsolódásokról. Sokszor az adatok egyöntetűsége is megtévesztő lehet. Ha egy éneknek ugyanaz a nótajelzése a 16. század minden református énekeskönyvében, az nem feltétlenül annak a jele, hogy az éneket a század során mindig ugyanazzal a dallammal énekelték a református gyülekezetek – még ha úgy is tűnik, hogy ezt számos forrás megerősíti. A gyülekezeti énekeskönyvek szerkesztését ismerve arról is szó lehet, hogy a század során egyszerűen továbböröklődtek a nótajelzések, egészen az 1602-es énekeskönyvig, és a nótajelzések a legtöbb kiadványban üres jelölökként működtek.

„A nótajelzeshivatkozások hálózata alapján nem térképezhető fel egy dallam előfordulásának gyakorisága. A *Régi magyar dallamok* tárának gyakorlata, amely egy szöveget egy dallamhoz igyekszik kapcsolni, félrevezető, hiszen az, hogy egy adott énekeskönyvben valamely szöveghez egy bizonyos dallam társul még nem jelenti azt, hogy a dallam és a szöveg mindig és mindenhol összetartozott” – írja Bognár Péter 16. századi metrikát elemző disszertációjában.²³³ Bogáti zsoltárainál ezzel mindenképp számolnunk kell, mivel a legkorábbi forrásoknál aligha beszélhetünk a zsoltárok használatáról, ismertségéről. Amikor egy másoló találkozik egy forrással – amelyet éppen lemásol –, akkor nem szembesül a *Psalterium* teljes szöveghagyományával vagy bármiféle oralitással. Nincs arról tudása, hogy mi az adott zsoltár dallama, csak annyit tud, hogy forrásában milyen nótajelzés áll az adott vers fölött. Azt sem tudja, hogy ez Bogáti eredeti nótajelzése-e, illetve hogy léteznek-e más források, melyekben más nótajelzés szerepel. Egyetlen adat áll előtte, melyet vagy változatlan formában, vagy megváltoztatva ad tovább. Egyáltalán nem biztos, hogy azt az adatot úgy értelmezi, ahogy mi is értelmeztük volna. Vagyis még ha Bogáti eredeti nótajelzése állt is előtte, akkor sem biztos, hogy ugyanarra a dallamra gondolt, mint amire Bogáti, de ha mégis ugyanarra, akkor sem biztos, hogy le is másolta az adott nótajelzést. Le kell számolnunk azzal az elképzeléssel, amely mindentudó másolókkal és mindentudó befogadókkal számol, akik a korszak költészetét még jól ismerték, ellentétben velünk, ma élő filológusokkal. Sok esetben ugyanúgy nem állt a korabeli másolók és befogadók rendelkezésére egy közös jelrendszer, és még inkább nem létezett egy nagy közös tudás, melynek a ma is olvasható források csak lenyomatai. Bár a szövegek – ha a történelem horizontjáról szemléljük a korabeli irodalmat – folyton változtak. De egy adott forrás másolója csak egyetlen másik forrással találkozott, nem változatok garmadájával. És az adott forrás olvasói és használói is általában csak azzal az egy forrással találkoztak. Vagyis számukra a szöveg statikus és egyedi volt.

A *Psalterium* forrásai esetében kétféle tendenciát tartok valószínűnek, amelyek egymást kiegészítve és módosítva hozhatták létre az egyes kéziratok nótajelzéseit. Az egyik érvényesülő tendencia a *Psalterium* szövegének továbbörökítése: a másoló – függetlenül saját tudásától – lemásolja a zsoltárok nótajelzéseit, ahogy a maga előtt álló forrásban találja. Ez nem feltétlenül tudatos döntés eredménye, de akár az is lehet. A másik tendencia az, amikor a másoló szeretne használható nótajelzést adni az éneknek: a legtöbb esetben ekkor sem a zsoltár egy létező hagyományára támaszkodik, hanem saját tudására,

233 Bognár Péter, *A magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2012, 88.

és ez alapján hoz döntést. Amikor a másoló ismert nótajelzést talál a lemásolandó forrásban, és azt alkalmasnak találja továbbhagyományozni, akkor a két tendencia egyszerre tud érvényesülni. Ha azonban a forrásban található nótajelzés ismeretlen a másoló számára, akkor két dolgot tehet. Az egyik, hogy mégis leírja a forrásban talált nótajelzést (az első tendencia érvényesül). A másik, hogy leírja a forrásban talált nótajelzést, és odaír egy alternatív nótajelzést is (mindkét tendencia érvényesül). A harmadik, hogy nem írja le az ismeretlen nótajelzést, hanem eleve egy másikat ír helyette (csak a második tendencia érvényesül).

Ám eddig csak olyan példákat hoztam, amelyekben a másoló egyértelmű helyzetben találja magát. De vannak köztes esetek. Számos oka lehet annak, amikor a másoló ismeri az adott nótajelzést, de mégis másikat ad meg. Talán ismeri az adott dallamot, de tud egy jobb, aktuálisabb, frissebb nótajelzést hozzá. Vagy szándékosan akarja megváltoztatni a nótajelzést, mert azt gondolja, hogy mások nem ismernék. Esetleg a nótajelzés olyan énekre utal, amely a másoló felekezetének kánonján kívül esik, és szeretne a kánonon belüli énekre utaló nótajelzést választani. Ezekben az esetekben a második tendencia érvényesül, és a másoló döntés hoz arról, hogy az elsőt is érvényesítse-e. Az első esetben akár meg is hagyhatja az eredeti nótajelzést, az utolsó esetben viszont valószínűbb, hogy nem fogja. Ezek a példák arra világítanak rá, hogy nem csak kényszerből érvényesülhet a második tendencia, és nem csak a másoló forráshűséghez fűződő viszonya szabja meg, hogy a második tendencia érvényesülése esetén az első érvényesül-e. Elképzelhető olyan eset, amikor a második érvényesülése eleve letiltja az elsőt. A nehézséget viszont az okozza, hogy különböző körülmények és indítékok vezethetnek hasonló végeredményre.

Ezek szerint, ha egy forrásban egy zsoltár fölött két nótajelzés található, annak legalább három oka lehet:

- az általa megadott alternatív nótajelzéssel ugyanarra a dallamra *akart* utalni;
- az általa megadott alternatív nótajelzéssel másik dallamra *akart* utalni;
- nem ismerte az eredeti nótajelzést, ezért *úgy döntött*, hogy megad egy másikat (persze nem tudhatja, hogy ez nem ugyanarra utal-e, mint az első).

Mindhárom esetben a két tendencia egyaránt érvényesült, még akkor is, ha a másoló nem hozott tudatos döntést az első tendencia érvényesítéséről. Ha viszont csak egy nótajelzést találunk egy zsoltár fölött, annak szintén több különböző oka lehet, és egyáltalán nem árulkodik arról, hogy melyik tendencia valósult meg:

- az adott nótajelzés szerepelt a másoló forrásában, és bár nem ismerte, lemásolta (első);
- az adott nótajelzés szerepelt a forrásában, ismerte, lemásolta (mindkettő);
- az általa megadott alternatív nótajelzéssel ugyanarra a dallamra *akart* utalni, és *úgy döntött*, hogy a forrásában lévő nem másolja le (második);
- az általa megadott alternatív nótajelzéssel másik dallamra *akart* utalni, és *úgy döntött*, hogy a forrásában lévő nem másolja le (második);
- a forrásában lévő nótajelzést *nem akarta* lemásolni (második);
- nem ismerte az eredeti nótajelzést, ezért *úgy döntött*, hogy megad egy másikat, és a forrásában lévő nem másolja le (második).

A fenti mondatokban kurzivált kifejezésekkel azt akartam érzékeltetni, hogy nemcsak ahhoz van szükség a másoló tudatos döntésére, hogy a forrásától eltérő nótajelzést írjon le, hanem ahhoz is, hogy a forrásában találtat ne írja le. Ezek a változtatások Stoll Béla tipológiája szerint mind a „Szándékos változtatások” kategóriájába sorolhatók.²³⁴ A forrásban talált nótajelzés továbbmásolása azonban nemcsak szándékos lehet, hanem szándéktalan is. Ezt a kategóriát nem találjuk meg Stoll Bélánál, pedig azt is fontos detektálni, amikor a másoló nem hoz semmilyen döntést, csupán szolgálisan lemásolja forrása szövegét. Stoll szerint „a szöveg a reprodukálás során állandóan változik, vagy úgy, hogy a szöveget szándékosan átírják, vagy azért, mert csődöt mond a reprodukálónak az a törekvése, hogy a szöveget minél pontosabban visszaadja”.²³⁵ Esetünkben viszont leheletnyi különbséget fedezhetünk fel aközött, amikor a másoló a forrásában talált nótajelzést tudatosan, szándékosan másolja tovább (mert történetesen ismerte és jónak is tartotta a forrás nótajelzését), és aközött, amikor szándéktalanul (mert épp csak mechanikusan másol). Ez utóbbi esetben nem tudhatjuk, hogy a másoló milyen viszonyban volt a nótajelzéssel: ismerte-e, vagy sem. Vagyis a szándéktalan és szándékos változtatás megkülönböztetése mellett érdemes lenne szétválasztani szándékos és szándéktalan forráshűséget is. Azért írtam szöveghűség helyett forráshűséget, mert a másolók általában nem az adott mű, hanem az adott forrás szövegéhez hűek, máshoz nem is tudnak. Előfordulhat, hogy amikor egy másoló változtatlanul továbbmásolja Bogáti nótajelzését, valójában más dallamra gondol, mint Bogáti gondolt, és a forrás használója pedig egy harmadikra gondol majd. Vagyis a szándékos forráshűség eredményezhet szándéktalan

²³⁴ STOLL, *Szövegkritikai..., i. m.*, 143–144.

²³⁵ *Uo.*, 116.

változtatást: máris dallamcsere zajlott le a szöveg megváltoztatása nélkül. Ne feledjük, „ha két éneknek ugyanaz a képlete és ugyanaz a szövege, de két különböző dallama van, a két ének nem azonos”.²³⁶

A források közül a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben és a *Jancsó-kódex*ben többnyire következetesen megvalósul az első tendencia, vagyis a forráshűség. A *Magyari Péter kódex*ében és talán a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben sokkal inkább a második tendencia jut érvényre. A *Kövendi János-kódex* annyiban tér el utóbbiaktól, hogy az énekeskönyv második felében már egyre inkább semmilyen nótajelzést nem találunk: az utolsó ötven zsoltárból tizenkilenc esetben nem ad meg nótajelzést. Vagyis a második tendencia atipikus módon valósult meg: Felvinczi nem másolta le az ismeretlen nótajelzéseket, de nem tartotta fontosnak, hogy találjon helyettük másikat. Talán Felvinczi számára Bogáti zsoltárai nem egy létező énekhagyomány részét képezték, a *Psalterium* a zsoltárkönyv fordításaként volt fontos, az énekversekből szövegversek váltak. Mivel elképzelhető, hogy nem csak egy szerzői változata volt a *Psalterium*nak (mint azt a második fejezetben kifejtettem), lehetséges, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója nem lecserélte a nótajelzéseket, hanem eleve más szöveghagyományt követett, amelyben a többi forrástól eltérő nótajelzések szerepeltek. Később mégis olyan példákat hozok majd, amelyek a korábbi felvetést igazolják, vagyis a nótajelzések cseréjét.

Ha a Bogáti által mintául vett énekeket és dallamokat meg akarjuk találni, akkor elengedhetetlen, hogy rá tudjunk mutatni, mikor melyik tendencia érvényesült a forrásokban. A fenti gondolatmenet alapján néhány hipotézist fogalmazok meg, amelyeket kiindulópontnak veszek a *Psalterium* dallamainak kutatásában, és amelyek meghatározzák elemzéseim módszertanát. Először is nem tartom evidenciának, hogy az egy forrásban egy zsoltárhoz írt több nótajelzés mindegyike ugyanarra a dallamra utal – a lejegyzője szándéka szerint. Ugyanígy azt sem tartom evidenciának, hogy az egy forrásban egy zsoltárhoz írt több nótajelzés mindegyike ugyanattól a személytől – például Bogátitól – származik. Szintén nem tartom evidenciának, hogy egy zsoltár különböző forrásokban található különböző nótajelzései ugyanazt a dallamot jelölik. Abból indulok ki továbbá, hogy ha Bogáti különböző zsoltárokhoz különböző nótajelzéseket adott meg, akkor azokkal különböző dallamokra (esetleg dallamváltozatokra) akart utalni. Nem tartom kizártnak, hogy az elemzések során ezen hipotézisek valamelyikét fel kell adnom, de amíg nem kényszerülök erre, addig ezekből indulok ki. A nótajelzések egyneműsítése helyett a

236 SZIGETI Csaba, *Vers és zene*, BUKSZ, 7(1995), 69–73, 72.

különbségekre koncentrálok, hiszen a *Psalterium* metrikai és nótajelzésekben megmutató gazdagsága ezt az olvasatot implikálja. Úgy gondolom, hogy a dallamok és nótajelzések használatában nincsen általános séma. Minden szerzőnek, műfajnak és forrásnak megvannak a sajátos összefüggései, sőt, akár az egyes metrumok és dallamok is más megközelítéseket kívánnak meg az elemzések során. Bogáti *Psalteriuma* egyedi, hatalmas és jórészt még feltáratlan korpusz, melyből egyelőre annyit látunk, hogy sok szempontból nagyon másként működik, mint a korszak egyéb korpuszai. A legfőbb feladat épp az, hogy feltárjuk ennek a korpusznak a saját törvényszerűségeit, és ezek figyelembevételével – ügyelve az egyes zsoltárok sajátosságaira – feltérképezzük a *Psalterium* egyedi működését, nótajelzéseinek és dallamainak hálózatát. Ez a munka pedig akár új megközelítésekkel, ismeretekkel és módszertanokkal szolgálhat a 16. századi magyar metrika, illetve költészet- és dallamtörténet kutatásához.

Dolgozatomban nem kívánom megválaszolni a dallamkutatás nyitott kérdéseit, csupán a *Psalterium* szövegtörzsén belül szeretnék megvilágítani néhány problémát, aminek segítségével, remélhetőleg, közelebb kerülhetünk Bogáti zsoltárainak dallamaihoz. Meg kell említenem azokat a kutatásokat, amelyek már jó néhány dallam eredetét megfejtették. A Gilicze Gábor és Szentmártoni Szabó Géza által gondozott szemelvényes *Psalterium*-kiadás több mint negyven dallamot közöl, bár a készítőik bevallották, hogy bizonyos esetekben nem találták meg a nótajelzésben megjelölt dallamot, hanem a metrumnak megfelelő ismert dallamot illesztették a zsoltárhoz.²³⁷ Csomasz Tóth Kálmán a *Régi magyar dallamok tára* első kötetében sok Bogáti-zsoltárt felsorol a megfelelő tételek jegyzeteinél, és számos zsoltár dallamának eredetét mutatja be a *Magyarország zenetörténete* című kézikönyv második kötetében.²³⁸

3.

Bogáti a régi magyar versformáknak a legtipikusabb válfaját, a század második felében uralkodó strófatípust használja: a *Psalterium* minden darabja szótagszámláló, izostrofikus vers. Vagyis a versek azonos metrikai mintázatú strófákból állnak, a strófa fő szervező elve pedig a meghatározott szótagszámú sorok meghatározott rendje, és a metrum időnként a sorok belső tagolását is megszabja (időnként pedig nem). A zsoltárok strófái – egy-két

²³⁷ BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 267–275.

²³⁸ RMDT 1; *Magyarország zenetörténete*, i. m., 284–285.

nem egyértelmű kivételtől eltekintve – izorimesek, vagyis a meghatározott szótagszámú sorok tagolását a strófánként egyféle rímek erősítik meg, és az egész korpuszban nem találunk *b* rímet (Horváth Iván szerint van egy kivétel: a 136. zsoltárt).²³⁹

Ha Bogáti *Psalteriumát* egyfajta régi magyar metrumgyűjteményként, verstani antológiaként értelmezzük, akkor jól láthatóvá válik, hogy Bogáti mit tartott „magyar ékes nótának”. Az ő kánonja nem kicsit különbözik például Szenci Molnár Albertétől, aki a varietas eszményét nemcsak a gyűjtemény, hanem a versek szintjén is megvalósítandónak gondolta: „Noha még az szent léleknek is kedves az versek szép egyező volta; amint megtetszik az Alphabetum rendire írt Psalmusokból. Kik közöl az 119 Soltár az Alphabetumnak mindenik bötűin nyolc-nyolc verset kezd el az Sidó Soltárkönyvben. Az régi Magyar énekekben pedig avagy semmi egyenlő terminatiók nem voltak, avagy tíz vers is egymásután mind egy igében ment ki, ahonnan az historiás énekekben számtalan az sok *Vala vala vala*” (RMNy 962, 11r–11v).²⁴⁰ Azért idéztem ilyen hosszan ezt a jól ismert szövegrészt, mert ebből kiderül, hogy mennyire ellentétes a két *Psalterium* verstani felfogása (és itt hangsúlyosan a gyűjteményekről, és nem szerzőik felfogásáról beszélek). Szencinél a históriás ének a rossz vers mintapéldája, Bogátinál gyakori minta. Szenci az izo-szabály ellen szól, Bogátinál minden vers izostrofikus és minden strófa izorimes. Ráadásul Szencinél az idézett rész után következnek a jól ismert példák „egy vers nemének megjobbított módjairól”, amelyek közül már az első példa, a „köz mód” is ritka típus lenne Bogátinál. Ahol kezdődik Szenci horizontja, Bogátié ott ér véget. Ami Bogátinál a „magyar ékes nóta”, az Szencinél „rég magyar ének”.

Ugyan Bogátinál is vannak heterometrikus, tehát különböző szótagszámú sorokból álló versszakformák szép számmal: a 153 versből 102 izometrikus és 51 heterometrikus – a zsoltárok harmada. De a líraiság irányába nem indul el, amihez Horváth Iván szerint mégiscsak valamiféle zárt formára, a strófa hierarchizálására lenne szükség: „A reneszánsz lírai formák legalapvetőbbike azonban mégiscsak valaminő zárt forma lenne. Ehhez persze szimmetriák és aszimmetriák, különféle rendű-rangú visszautalások, hierarchizáltság szükségeltetnék, mindenek fölött pedig olyan versforma, mely eleve meghatározza a mű egész terjedelmét.”²⁴¹ Ilyen vers végső soron nincs a 16. század magyar költészetében Horváth Iván szerint, de bizonyos formák legalább elmozdulnak a líraiság felé, például a

239 HORVÁTH IVÁN, *A vers: Három megközelítés*, Budapest, Gondolat, 1991 (2000 könyvek), 187.

240 A saját modernizált átiratom.

241 HORVÁTH, *A vers...*, i. m., 186.

belső rímes, nagysorokból álló reprezentatív Balassi-strófa, ahol az izomorfiát megtöri a kissorok hosszúságának rímekkel szabályozott váltakozása és a rím visszatérése:

a6 a6 b7

c6 c6 b7

d6 d6 b7

Bogáti ennek is csak elődjét, a Lucretia-strófát használja (a 42., 61. és 84. zsoltárban, az első kettőnek – a források alapján – az *Eurialus és Lucretia históriáját* adja nótajelzésül), melyben még nem szerepelnek belső rímek, így valójában csak három egyforma, cezúrákkal tagolt 19-es sor:

a19(6+6+7)

a19(6+6+7)

a19(6+6+7)

Szenci az általa idézett heterometrikus strófatípus változatai közül szintén a belső rímekkel tagoltat tartja a legszebbnek. Ennek szemléltetésére Balassi Bálint *Bocsásd meg, Úristen...* kezdetű énekét idézi, melynek metrumképlete:

a13(6+7)

a13(6+7)

b6 b6 a7

A „köz mód” ennek belső rímek nélküli változata, az úgynevezett Sztárai-strófa, melyet Szenci a 71. zsoltár Ládoni Sára által készített fordításával, a *Láss hozzám, Úristen...* kezdetű ének (RPHA 825) első strófájával mutat be. Ennek strófa képletéből jól látható, hogy a különböző hosszúságú nagysorok hogyan mozdítják el a strófát a heterometria irányába, ez azonban csupán a ritmus szintjén érzékelhető, a rímek nem mélyítik el a strófa szerkezetét.

a13(6+7)

a13(6+7)

a19(6+6+7)

Bogátinál a 4. zsoltárban található meg a Sztárai-strófa egyik változata, de ez a változat is izorímes, a rímek nem bontják meg a nagysort, sőt, még a harmadik sort is két külön elemre szedik, szapphikus strófaelvet kialakítva.²⁴²

Az pártosok ellen Dávid így imádkozék,	(a13)
kik fiát, Abszolont feldobolák, rá költék,	(a13)
az koronás királt székiből kiverék,	(a12)
Útban így imádkozék.	(a7)

Ez a formaideál Bogáti esetében alighanem tudatos (és nem csak arról van szó, hogy Bogáti még nem ismerhette ezeket a belső rímes versformákat). Zsoltárfordításai a legkülönbözőbb típusú műfajokat idézik meg dallamaikban, nótajelzéseikben, és éppen ilyen hangsúlyos, hogy ebben a változatosságban mi nem kap helyet. Az alábbi adatsor a Bogáti által nótajelzésül használt énekek műfajiságát mutatja be. Az adatokban lehet eltérés aszerint, hogy melyik forrás nótajelzését tartjuk Bogáti eredetijének. A lenti adatokat a *Péchi Simon-énekeskönyvből* nyertem ki.

Gyülekezeti/liturgikus:	72
Zsoltár:	22
História:	49
Históriával rokon:	8
Ismeretlen (szerelmes?):	2

Az *Ismeretlen* kategóriába sorolt két példa a 45. és a 87. zsoltár ismeretlen énekre utaló nótajelzése: „Egy sívó sólymot most leltem”. Ez az ének nemcsak a fennmaradt kezdősor madármotívuma alapján, hanem a 45. zsoltár szerelmesversek szó- és képhasználatát idéző szövege miatt is sejtetően a szerelmi költészet körébe tartozhatott. A 45. zsoltárnak az *Énekek éneke* értelmezésében betöltött szerepéről bővebben ír az *Énekek éneke* kritikai kiadásának jegyzete, ez alapján még az is elképzelhető, hogy az „Egy sívó sólymot most leltem” nótajelzés házaséneket takar.²⁴³ A *Históriával rokon* kategóriába azokat az énekeket sorolom, amelyeket Szabolcsi Bence sorolt föl a Hoffgreff-énekeskönyv kapcsán

242 CSÖRSZ Rumen István, *Az ungarasca-forma irodalmi és zenei háttere*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2003, 62.

243 RMKT 13A, 405–406. Lásd erről CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Köz-költészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Budapest, Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok), 33.

írt tanulmányának függelékében.²⁴⁴ Az adatok alapján szembetűnő, hogy Bogáti a *Psalterium* egyharmadában a história műfajába sorolható éneket választ dallami mintául, ami több mint kétszerese azoknak az eseteknek, amikor zsoltárt választ mintául. Ellenpróbának érdemes megnézni Thordai János zsoltárfordításának nótajelzéseit egy hasonlóan távoli, de annál szemléletesebb megközelítésben. Bogátival összehasonlítva a históriák hiánya rögtön szembetűnik, a hiányt pedig zsoltárok töltik be – ahogy az elvárható lenne egy zsoltárfordítás esetében.

Gyülekezeti/liturgikus:	70
Zsoltár:	77
Balassi/Rimay:	3

Miközben Bogáti változatos műfajokat és versformákat használ föl, jól látszik, hogy milyen típusú formákat és műfajokat nem. Ha a *Psalterium* dallamgyűjteményében kanonizációs szándékot látunk, akkor fontos ezeket a hiányokat is kiemelni. Azt gondolom, hogy a *Psalterium* kialakításakor ugyanolyan tudatos cselekedet eredménye volt bizonyos versformák mellőzése, mint bizonyos versformák szerepeltetése. De miért ilyen fontos az izostrófia Bogátinak? A régi magyar költészet izostrofikussága Horváth Iván szerint szorosan összefügg azzal a kultúrtörténeti háttérrel, amit Zemplényi Ferenc óta a régi magyar költészet klerikus eredetének hívunk.²⁴⁵ Szigeti Csaba újabb elemzésekkel erősítette meg ezt az összefüggést a *Magyar versszakban*: „Az izomorfia szinte teljes kizárólagossága az 1600-as évek előtti régi magyar költészetben arra vezethető vissza, hogy költészetünk liturgikus és vágáns alapozású volt. E tézis kultúrtörténeti háttérét és társadalomtörténeti mögöttesét Zemplényi Ferenc megnyugtatóan tisztázta, Horváth Iván pedig bőséges összehasonlító formatörténeti anyag tapasztalataival támasztotta alá”.²⁴⁶ Szigeti elsősorban a rímstruktúrából vezette le az izomorfiát: ha nincs *ab* nyitás, akkor nem jön létre kéttömbű strófa, vagyis nincs hierarchiája, mélysége a szerkezetnek, és így nem jöhet létre zárt, dalszerű kompozíció, vagyis cantio, canso, canzone, chanson sem. A költemény szintű kompozíció hiánya a vers nyitottságát, szabad bővíthetőségét eredményezi, ami azt is jelenti, hogy az egyes versszakok egymástól függetlenek: „Bízzást a

244 SZABOLCSI Bence, *A XVI. század magyar históriás zenéje: A Hofgreff-énekeskönyv dallamainak kritikai kiadásával* = Sz. B., *A Magyar Zene Évszázadai: Tanulmányok*, I, A középkortól a XVII. századig, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959 (Magyar Zenetudomány, 1), 101–156, 129–137.

245 HORVÁTH, *A vers...*, i. m., 185.

246 SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Budapest, Balassi, 2005, 82–83.

feledékenység szabályának nevezhetjük, hogy egy magyar versszak elolvasása után nyugodtan kiejthetjük a fejünkből a rímzavak fonetikai tartalmát: a szerkezet kialakításában az előző versszak rímelő hangjainak már nem lesz szerepük. A rím szerkezet hatóköre – szemben a nagy nyugati lírákkal – nálunk a versszakra korlátozódik” – írja Horváth Iván *Magyar ritmus* című tanulmányában.²⁴⁷ Szigeti Csaba még pontosabban fogalmazza meg ennek következményeit: „Ez a »törlési« technika teszi lehetővé, hogy valamely költeményben tetszőleges számú strófát sorakoztathatunk egymás után, minden alkalommal előlről kezdve a strófa rím sorozatának megszerkesztését. E törlési technika természetesen az olvasó technikája is: az első versszak hallatán (olvastán) nem igyekszünk emlékezetünkbe vésni a sorvégek timbre-jeit, mert régi magyar verstepasztalataink szerint ezek semmiféle konstrukciós szerephez nem jutnak a későbbiekben. A tetszőleges számú strófa egymásutániságát ekkor az egyszerű juxtapozíció, az egymás mellé rendelés, a versszakok mechanikus egymás mellé pakolása szabja meg formai szempontból, elvileg *ad infinitum*.” Bogátinak éppen erre a formaideálra lehetett szüksége, hiszen a különböző hosszúságú zsolttárok magyar versekben való fordítása nem alapulhatott zárt formákon, a költemény hosszát nem szabhatta meg a hierarchikus szervezettségű forma, csakis a bibliai szöveg hossza és a fordítás kívánalmái.

A korábbi fejezetekben láttunk arra példát, hogy Bogáti zsolttáraiból kikopnak valamely strófák. A *Mátéfi János kódexe* másolója egy esetben (a 6. zsolttárban) betoldott egy plusz strófát. Az 55. zsolttár átdolgozása után az egyik változat négy strófával hosszabb lett a másiknál. Ha a zsolttárok kompozíciója zárt lenne, ezek a hiányok vagy többletek felborítanák a vers szerkezetét, nehezen eltüntethető hiányként jelennének meg, vagy létre sem jöhetnének. Így azonban a zsolttárok olvasóinak, használóinak csak akkor tűnhetnének föl, ha kívülről ismernék a bibliai textust. A strófák egymásutánját egy formailag külső elem, az akrosztichon jelzi: azért külső, mert csak *jelzi* a vers szerző által előre megtervezett hosszát, és nem megszabja. Az akrosztichon nem jelent kompozíciós zártságot, ezért csak járulékos elem – még akkor is, ha a versszerző előre kitalálja. Ezt jelzi, hogy még a Bogáti-zsolttárakban is változó, hogy a kolofonszerű záróstrófák vakbetűt kapnak, vagy részei az akrosztichonnak. De az akrosztichon bármikor szabadon bővíthető a betoldás helyén szereplő betű többszörözésével, amelyre bőven találunk példát a régi magyar akrosztichonok közt, de még Bogátinál is (32., 53., 55., 86., 88. és 103. zsolttár). „Amíg van izo-szabály, addig nincs zártság; ezt könnyű belátni.”²⁴⁸ A vers végén

247 HORVÁTH Iván, *Magyar ritmus*, Alföld, 51(2000), 3–21, 4.

248 HORVÁTH, *A vers...*, i. m., 186.

jelentkező vakbetű(k) vagy eleve a kolofon szerepe az, hogy megbontsa az egyforma strófák hierarchizálatlan egymásutániságát. Az eltérés, az izo-szabály megtörése jelzi a költemény végét.²⁴⁹

A *Magyar ritmus*ban Horváth Iván a régi magyar költészet kétféle hagyományát irodalomszociológiailag, sőt politikailag is kettéválasztja. A magyar metrumkincs (forma-ideálját és eredetét tekintve is) jól szétválk e két regiszter között, ez alapján beszél Horváth metrumszociológiáról. A teljes egészében kéziratosságban maradt arisztokratikus regiszter egészen más metrikai konvenciókat követett, mint a nyomtatásban is megjelent populáris-hivatalos regiszter, és e kettő alig érintkezett: „a nyomtatásban is megjelent, nemcsak népszerű, hanem hivatalosnak is mondható versanyagból (mert hiszen e versek jó része nem tisztán piaci igények kielégítésére, nem tőkés magánvállalkozásban, hanem egyházi és politikai hatalmak döntése nyomán jelent meg) mily kevés volt metrikai hatással Balassira, s arra a néhány arisztokratikus követőjére, akiknek műve általában szintén kéziratban maradt. Nagyon érdekes, hogy azok a metrumok, amelyek gyakoriak a nyomtatott anyagban, Balassinál vagy egyáltalán nem, vagy csak néhány esetben fordulnak elő. Amelyek közepesen gyakoriak, azok inkább előfordulhatnak nála is. Sok verset viszont csak olyan metrumokban írt, amelyek a nyomtatott anyagban egyáltalán nem mutathatók ki; így mindjárt ilyen a Balassi-versszak típusa, amelynek hét metrikai változatában költött, s amely előtte magyar versekben nem fordul elő. Bizonyos elégtétellel állapíthatjuk meg, hogy a kontraszelekció, az elutasítás kölcsönös volt: a sokversű, tehát a költészettel nemcsak alkalmilag foglalkozó 16. századi költők közül Balassi volt az egyetlen, akinek nem jelent meg verse századában – ám az is világos, hogy ő nem utánozta a nyomtatásban megjelenőket, legalábbis a metrikai konvenciójukhoz nem alkalmazkodott.”²⁵⁰ Nyugodtan kijelenthetjük, hogy Bogáti volt a másik „sokversű, tehát a költészettel nemcsak alkalmilag foglalkozó 16. századi költő”, „akinek nem jelent meg verse századában”, viszont ő éppen a hivatalos-populáris konvenciót követte, metrikai kánonjából a Balassi-versszak típusok teljességgel hiányoznak. Ellenben annyira szorosan kapcsolódott a nyomtatott irodalom formakincséhez, hogy a nótajelzései alapján az összes olyan, még az életében megjelent nyomtatott énekeskönyv hatása (ismerete?) kimutatható nála, amely tartalmazott kottákat. A nótajelzésül választott énekek igen nagy része megtalálható kottával vagy a Hoffgreff-énekeskönyvben, vagy Tinódi *Cronicájában*, vagy Huszár Gál

249 VADAI István, +1 (*Metrikai határjelölések a régi magyar versben*), Irodalomtörténeti Közlemények, 95(1991), 351–369.

250 HORVÁTH, *Magyar ritmus*, i. m., 14.

valamelyik énekeskönyvében. Talán épp azért kötődött ennyire szorosan a hivatalos irodalom dallam- és metrumkincséhez, mert ebben a közegben akart megszólalni, és ezt akarta – teológiailag és poétikailag, de nem metrikailag – megváltoztatni.

Ugyanezt a különbséget Szigeti Csaba poétikai viszonylatban is megfogalmazza. Nála líra és epika, pontosabban dalszerű kompozíció (cantio, canso, canzone, chanson) és históriaszervezet áll szemben egymással. „A régi magyar strofikus ének terjedelme, azaz a versszakok száma a költeményen belül [...] nem limitált, még hozzávetőlegesen sem. [...] Az azonosság és a juxtapozíció kizárólagossága a strófaszerkezet szintjén régi magyar költészetünket »narratívva«, »non-lyrique«-ké teszi, hogy e strófaszerkesztési módokra épül rá költeményeink műfajainak majdnem abszolút epikus és epikolirikus jellege” – foglalja össze az izo-szabály érvényesülésének következményeit.²⁵¹ Még egy olyan költemény esetében is lehet szó história elvű szerkesztésről, amelynek semmi köze a históriához. A strófák ebben az esetben is narratív rendben követik egymást, nem önmagukba zárt, autonóm egységekként.²⁵² És mennyivel inkább erről van szó a *Psalterium* esetében, amelynek teológiai programja a zsoltárok históriaként való értelmezése, históriává olvasása – sőt, éneklése.

4.

A história műfajú énekek nótajelzéseként való gyakori használata Bogáti zsoltárainak a históriával való, verstanilag és poétikailag is igen szoros kapcsolatára hívják föl a figyelmet. A históriás korpuszon belül is különleges csoportot képeznek a Tinódi-históriákra való utalások. Bogáti Fazakas Miklós 7 históriájával és három bibliai könyvet megverselő, szintén a história műfaji jegyeit működtető énekével az egyik legtermékenyebb históriásének-szerzője volt a 16. századnak. Innen nézve nincs is semmi különös abban, hogy a század valóban legtermékenyebb históriásének-szerzőjének műveire utalnak egyes zsoltárok nótajelzései. „Mert, hogy Tinódi dallamai még a század végén is általánosan népszerűek voltak, az bizonyos: igazolják ezt többek között Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai [...], melyek sűrűn idéznek dallamokul Tinódi-melódiákat” – írja

251 SZIGETI, *Magyar versszak, i. m.*, 83.

252 SZIGETI Csaba, *A hímfarkas bőre: A radikális archaizmus a mai magyar költészetben*, Pécs, Jelenkor, 1993, 57.

Szabolcsi Bence, aki elsőként ráérezett a Tinódi és Bogáti költészete közötti kapcsolatra.²⁵³

Általánosan elterjedt nézet, hogy Tinódi Lantos Sebestyén a 16. század egyik legnépszerűbb magyar költője, a korszak reprezentatív figurája volt, történelmi nagy hatással voltak a korszak énekköltészetére, főként a történelmi ének műfajára. A két költőt összekapcsolja az is, hogy ők írták a legtöbb akrosztichonos verset a 16. században, ugyanakkor mindketten meglehetősen atipikusan használták az akrosztichont.²⁵⁴ Még az is lehet, hogy Bogátira ebben is hatott Tinódi. Idézem Csomasz Tóth Kálmánt is: „Az is érdekes és meggondolkoztató, hogy a két kiadványban hangjeggyel megjelölt dallamoknak – kivált Tinódiéinak – jelentékeny része alig, vagy egyáltalán nem mutat egykorú vagy későbbi nótajelzésekben kifejezett népszerűséget. Bogáti Fazekas Miklós, valamint Thordai János unitárius zsolttárai, valamint a szombatos énekek között találkozunk néhány, e gyűjtemények darabjaira utaló nótajelzéssel, de ezek a nótajelzések egyrészt nem kiemelkedően gyakoriak, másrészt énekeinknek a későbbi elterjedés és a folyamatos gyakorlat szempontjából holtágnak számító csoportjához kapcsolódnak.”²⁵⁵ Ez a megállapítás némileg ellentmond Szabolcsinak. Azért csak némileg, mert azt nem vonja kétségbe Csomasz Tóth, hogy Bogáti zsolttárai sűrűn idézik Tinódit, csupán azt, hogy ezt mások is tették volna. Ő éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy – a közvélekedéssel ellentétben – a forrásokból nem kimutatható Tinódi népszerűsége, és finoman szólva nem épp Bogáti az, akin meg lehet figyelni a korszak általános tendenciáit. Történelmi idéznek gyülekezeti énekek is, az igazi sajátosság, úgy tűnik, a Tinódi-nótákra való utalás.

Az alábbi táblázat a 16. században idézett Tinódi-énekeket mutatja, a címek mellett feltüntetve az adott Tinódi-mű metrumát.

<i>Az szalkai mezőn való viadalról:</i>	12 12 12 12
Bogáti: 32., 102., 140. zsolttár; <i>Jób könyvének parafrázisa</i>	
<i>Losonczy Istvánnak haláláról (Temesvár):</i>	11(5+6) 11(5+6) 11(5+6) 11(5+6)
Bogáti: 57., 60., 108. zsolttár; <i>Szkenderbég története</i> , 6. rész	
<i>Hadnagyoknak tanúság:</i>	10(4+6) 10(4+6) 10(4+6) 10(4+6)
Bogáti: 20. zsolttár	

253 SZABOLCSI Bence, *Tinódi zenéje: A Tinódi dallamok hasonmásával és átírataival* = Sz. B., *A Magyar Zene Évszázadai...*, i. m., 39–100, 53.

254 PAP, *Történelmi...*, i. m., 131–132.

255 RMDT 1, 32–33.

<i>Szitnya, Léva, Csábrág és Murán:</i>	11 11 11 13
Bogáti: 25. zsoltár	
<i>Károl császár hada Saxoniában:</i>	11 11 11 11
Bogáti: 49. zsoltár	
<i>Kapitán György bajviadalja:</i>	11 11 11 11
Bogáti: 91. zsoltár	
<i>Zsigmond császár fogságáról:</i>	16(5+5+6) 16(5+5+6) 16(5+5+6)
Bogáti: 104. zsoltár	
<i>Eger vár viadaljáról:</i>	11 11 11 11
Bogáti: 114. zsoltár	
<i>Egri históriának summája:</i>	10(5+5) 10(5+5) 10(5+5) 11(5+6)
Bogáti: 139. zsoltár	
<i>Erdéli história:</i>	12(6+6) 12(6+6) 12(6+6) 13(6+7)
Bogáti: <i>Szkenderbég históriája</i> , 5. rész	
<i>Az János király fiáról:</i>	14(8+6) 14(8+6) 14(8+6)
Bogáti: 74., 75. zsoltár	
Tolnai Bálint: <i>Szent János látása</i> (RPHA 1482)	
<i>Szulimán császár:</i>	11 11 11 11
Bogáti: 144. zsoltár	
Huszi Péter: <i>Aeneis</i> , 5. rész (RPHA 332)	
<i>Jázonról és Médeáról:</i>	12(6+6) 12(6+6) 12(6+6) 12(6+6)
Szegedi Gergely: 30. zsoltár (RPHA 242)	
Tatár Benedek: <i>Bölcsnek ő mondási nekünk azt jelentik...</i> (RPHA 194)	
<i>Az Fortunatusról való szép história</i> (RPHA 560)	

Tizenhat olyan Bogáti-zsoltár van, amely valamelyik forrásában Tinódi-dallamot idéz, és ez a tizenhat zsoltár összesen tizenegy Tinódi-históriát idéz meg. Ha ehhez hozzávesszük még a *Jób könyvének parafrázisát*, illetve a *Szkenderbég históriáját*, amelyek szintén Tinódira utaló nótajelzésekkel vannak ellátva, akkor tizenkettőre emelkedik a Bogáti-szövegek által idézett Tinódi-históriák száma, és tizennyolcra a Tinódit idéző Bogáti-versek száma, akinek így körülbelül minden tizedik verse idéz Tinódi-dallamot.

Ezeken kívül még öt olyan 16. századi éneket ismerünk, amely Tinódi-dallamot idéz, de ez csak eggyel növeli az idézett Tinódi-szövegek számát. A *Jázon és Médeát* három

ének idézi: ismeretlen szerző Fortunatus-históriája, Tatár Benedek házaseséneke, illetve Szegedi Gergely 30. zsoltára. Persze nem tudhatjuk, hogy ezek a nótajelzések szerzőiek-e, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a 16. században, Bogáti zsoltárain kívül, összesen öt ének kerül kapcsolata Tinódi-históriákkal a nótajelzéseken keresztül. Az öt ének közül ráadásul kettő maga is históriás ének, kettő pedig a Szabolcsi által a históriás műfajhoz kapcsolt énekek csoportjába tartozik. Ezek alapján azt mindenképp kijelenthetjük, hogy Tinódi Sebestyén dallamai nem voltak általánosan elterjedtek és gyakran idézettek. Szabolcsinak abban igaza van, hogy Bogáti sűrűn idéz Tinódit, de Bogáti nem volt tipikus e tekintetben (sem), és egyáltalán nem tekinthető általánosan elterjedtnek az ő gyakorlata.

A Tinódit idéző nótajelzések közül nem mindegyik tulajdonítható Bogátinak. A 104. zsoltár dallamáról a szemelvényes *Psalterium*-kiadás így ír: „Az alapul vett kéziratban a nótajelzés így hangzik: »László király ő fogságáru!« etc. A többi zsoltárkéziratban »Zsigmond királynak mondom fogságát« kezdősört találunk. Nyilvánvaló a másoló tévedése, így ennek megfelelően helyesbítettük a nótajelzést.”²⁵⁶ A kiadvány tehát a *Zsigmond császár fogságáról* című Tinódi-históriát fogadja el helyes nótajelzésnek, és ez alapján ennek feltételezhető dallamát, az RMDT 1, 87=196 egyik dallamvariánsát társította a zsoltárhoz. A kiadvány ugyanezt a dallamot társítja az összes többi hasonló metrumú, tehát három 5+5+6 osztású, gagliarda-szerű sorból álló Bogáti-zsoltárhoz (12., 44., 79., 141.), noha a forrásokban az öt zsoltár négy vagy öt különböző nótajelzést kap.

A Zsigmond fogságáról szóló históriának nem ismerjük kottás kiadványát. Az egyetlen nótajelzése, amely alapján az RMDT 1, 87=196 dallamesoportjához köthető, a *Petrovay Miklós-énekeskönyv*ben található (Stoll 93), vagyis egy meglehetősen különleges, a 17. század második felében készült kéziratban. Ennél azonban zavaróbb az a körülmény, hogy összesen egy forrásban kapja Bogáti 104. zsoltára ezt a Tinódi-szöveget nótajelzésül: a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben. Viszont még a *Mátéfi János kódexe* és a *Magyari Péter kódexe* is „László király ő fogságáru!” nótajelzést illeszt a zsoltárhoz. És eddig senki nem állította azt, hogy ezek a kéziratok és a *Péchi Simon-énekeskönyv* között közvetlen leszármazás lenne. Ezek szerint mindhárom másoló tévedhetett, vagy a hiba egy náluk régebbi kéziratban történt, és onnan terjedt el. Ám az adatok éppenséggel azt mutatják, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója változtatott a többi forráshoz képest.

256 BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 273.

Tegyük föl, hogy a „László király ő fogságáru” nótajelzés problémás a legtöbb másolóinak: nem volt ilyen ének (egy mára ismeretlen kézirat másolója hibázott), vagy ha volt is, már nem mond semmit ez az utalás a *Psalterium*-kéziratok másolóinak. A problémásságot igazolja, hogy a *Jancsó-kódex* a 79. zsoltár nótajelzését ismétli meg, a *Kövendi János-kódex* nem ír nótajelzést, és ott van még a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* Tinódi-utalása. De ez utóbbi javítás, úgy tűnik, nem volt kézenfekvő. A következő láncszem sem egyértelmű. Az RMDT 1, 87=196 dallamvariánsai Szegedi Gergely 6. és Nagybáncsai Mátyás 71. zsoltárának szövegével jelentek meg. Mindkét énekre vonatkoznak nótajelzések Bogáti többi azonos metrumú zsoltáránál. A *Petrovay Miklós-énekeskönyv*ben található egyetlen nótajelzés még nem elégséges érv, hogy a *Zsigmond császár fogságáról* című Tinódi-história dallamát ezeknek az énekeknek a dallamával azonosítsuk. Azt gondolom, hogy a „Zsigmond királynak mondom fogságát” nem egyértelmű nótajelzés, nem úgy működik, mint azok a nótajelzések, melyek Tinódinak a *Cronicában* kottával is megjelent énekeire vonatkoznak. Persze még ha nem is Bogátitól származik a Tinódit idéző nótajelzés, akkor is figyelemreméltó Tinódi felbukkanása a nótajelzések között, mert mint fentebb láttuk, egyáltalán nem szokásos Tinódi-műveket nótajelzésekben idézni.

A nótajelzések hálózata egyáltalán nem támasztja alá, hogy a 104. zsoltár dallama az RMDT 1, 87=196 dallamvariánsai között keresendő, és az sem valószínű, hogy a „Zsigmond királynak mondom fogságát” nótajelzés Bogátitól eredne. Ettől persze még nem kerültünk közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy létezett-e László-história, és ha igen, annak dallama hol keresendő. Vagyis ha szöveg és dallam párosítását el is kell vetnünk, cserébe megmarad a reményünk, hogy valaha tényleg több dallam is tartozott az elemzett *gagliarda*-szerű képlethez, és ennek a ma már közvetlenül nem érzékelhető sokszínűségnek az elméleti lehetőségében gyönyörködhetünk. Megint Szigeti Csabát idézem: „a nótajelzés a betű szintjén igen gyakran többszörösen közvetett, ezt mondja ugyanis: ennek a szövegnek az a dallama, ami annak a szövegnek a dallama, amely így kezdődik: ..., de amely szöveg így kezdődik, az annak a szövegnek a dallamára éneklendő, amely szöveg emígy kezdődik: ..., s amely szöveg emígy kezdődik, az pedig ama másik szöveg azon dallamára éneklendő, amely másik szöveg a következőképpen kezdődik: ... és így tovább de nem ad infinitum.”²⁵⁷ Ebben az „axiómában” a legfontosabb kitétel, azt hiszem, a legvége: *...de nem ad infinitum.*

257 SZIGETI, *Vers és zene, i. m.*, 72–73.

5.

A tizenhárom sorok 7+6-os osztásáról volt már szó a Demeter-história kapcsán. Most figyeljük meg a négy darab 8+5-ös sorból álló strófát. Ez szintén két zsoltárban fordul elő: az 1.-ben és a 27.-ben. Az 1. zsoltár a hat legkorábbi forrásban egy *Mennynek, földnek ura, Istene...* kezdetű, ma már ismeretlen énekre utal. A *Magyari Péter kódex*ben két másik nótajelzés található: Petki János *Igaz felség egyedül Úr...* (RMKT XVII/1, 68. sz.) és Csemeki Mátyás *Magasztallak én Istenem, Uram és Atyám...* kezdetű éneke (RMKT XVII/8, 158. sz.). A 27. zsoltárnak a legtöbb kéziratban a nótajelzése szintén egy mára ismeretlen ének: *Én feleim és barátim, meghallgassatok...*, de itt már a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, a *Magyar Péter kódex* és a *Kövendi János-kódex* is eltér ettől. Az első kettő a *Csak tebened, Uram Isten, vagyon bizodal munk...* kezdetű gyülekezeti éneket adja meg (RPHA 222), illetve a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* még Bogáti 34. zsoltárának kezdősorát is felírja, utóbbit adja meg elsőként. A *Kövendi János-kódex* problémásabb. Itt az előző és következő nótajelzésekhez képest más írásképpel írták oda azt, hogy az 1. zsoltár alapján kell énekelni, és még egy azonosíthatatlan nótajelzést. De ha megnézzük az 1. zsoltárt, akkor ott a nótajelzés előtt még az áll, hogy „Nota. Sicut et Psal. 27.”, vagyis a 27. zsoltár fölött talán eredetileg nem is állt nótajelzés, mert a másoló úgy gondolta, hogy azt már letudta az 1. zsoltárnál. Végül az üresen maradó helyet egy másik kéz – vagy Felvinczi, csak egy későbbi időpontban – kiegészítette.

Az ismeretlen nótajelzések miatt nem egyszerű a helyzet. A *Psalterium* szemelvényes kiadása sem tud vele mit kezdeni: „A versformának megfelelő egyetlen fennmaradt dallamot közöljük” – írja az 1. zsoltár jegyzete, majd a 27. zsoltárnál ezt találjuk: „Formailag azonos az 1. zsoltárral, így dallama ennek is [ugyanaz]”.²⁵⁸ A kiadás által megadott dallam a Hoffgreff-énekeskönyvben található (RMDT 1, 33=27), szövege *Jeremiás siralmainak* parafrázisa, az *Emlékezzél, mi történék, Uram, mi értünk...* kezdetű ének (RPHA 366). Csakhogy nem ezt a szöveget idézik a források, hanem több másikat. Ráadásul csak egy kézirat állítja azt, hogy a két zsoltárnak azonos a dallama, a többi éppenséggel két különböző nótajelzést ad meg, és nem is utalnak egymásra. További probléma, hogy az *Igaz felség egyedül Úr...* és a *Csak tebened, Uram Isten...* 8+6-os, vagyis tizennégy szótagos sorokból áll. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ről korábban említettem, hogy bizonyos versek szótagszámát megváltoztatja. Az 1. és a 27. zsoltár ilyen,

258 BOGÁTI, *Psalterium...*, i. m., 268–269.

mindkettőben jól látható javítások vannak, amelyek a tizenhárom szótagos sorokat tizennégyessé változtatják. Vagyis e két zsoltár esetében nemcsak a nótajelzések, hanem a metrum is változik. Mutatom az 1. zsoltár *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben található szövegét. A másoló által törölt betűket szögletes zárójelbe tettem, a sorok fölötti betoldásait kapcsos zárójellel jelöltem.

Áldott és bölcs az az ember, szent Dávid {azt} mondja,
 az ki latrok utát látta, {de} soha nem nyomta,
 tévelygő tudománt hallott, de {azt} nem vallotta,
 vesztő hit tanolni sem ment, papját sem tart{ja}{otta}.

Hanem az jobb élet utát {ű} csak tudakozza,
 éjjel-nappal ülve, járva {ű} csak azt forgatja,
 szűvén, nyelvén, szemén, kezén {ű} az törvént tartja,
 az nagy Isten nála szállott, és {ű} szűvét lakja.

Ez úgyan jár, mint az zöld fa, ki {az} parton termett,
 kit az hideg, sem az hév nyár soha meg nem veszt{ett},
 idejében gazdájának gyümölcsöt teremt{ett},
 hulló virággal, szépséggel urának nem vé{te}t.

Nem így jár, nem így jár, higgýed, {ím} az istentelen,
 ki azt sem akarja tudni, {hogý}ha vagyon Isten,
 az mit szeret, mind azt tudja, hogy úgy {s} az {az} törvény,
 szinte úgy jár, néha polyva, mint forgó szel{ }e{n}{llen}.

Tehát mikor az szent bíró {ű} székit leteszi,
 szemét az bűnös emelni reá{já} sem meri,
 jámborok köziben állni {oly} igen szégyenli,
 mert nem egy úton jártak volt, {azt} igen jól érti.

Azért űket ott az bíró {ím} kétfelé híja,
 az jámborokat dicséri, áldja {é}s megtartja,
 az latrokat szidalmazza, s {meg} veszélyre hányja,
 ha ki hinne, zsoltár első rész[é]ben {Dávid} mondja.

A 27. zsoltárban ugyanígy, azzal a különbséggel, hogy ott a negyedik versszaktól már felkészültebb, és eleve tizennégy szótagos sorokat ír, de a plusz szótagok betoldása egyértelmű a többi kézirat szövege alapján. A zsoltár első hat strófáját idézem. Bal oldalon a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* variánsa, jobbra a *Péchi Simon-énekeskönyvé* olvasható, előbbiben a sorok fölé írt betoldásokat kapcsos zárójellel jelöltem, az összehasonlítás alapján kikövetkeztethető többleteket fettel emeltem ki.

Egy nagy ügye lűn Dávid{nak}, kin {ű} megjijede,
de hogy Isten vala vele, {az} hadat megvere,
hogy megjöve, bizodalját {ez} énekben szerzé,
zsoltár huszonheted részben {ű} ezt így éneklé.

Ótalmam és gyertyám az Úr, hát {én} kitűl félek,
életem, oszlopom az Úr, {hát} kitűl rettegek?
Tűle titkon, nyilván való veszélt {én} megértek,
Isten velem, egyiktűl is [én] {azért} nem félhetek.

Reám latrok, nem barátim sokszor támadta{na}k,
hogy foggal is megrágjanak, mind azon volta{na}k,
de még eddig szándékokban csak csalatkozta{na}k,
orrokra űk mind este {ne}k és elhullottanak.

Ellenségim bizony most is, **hiszem, hogy** úgy járnak,
én környűlem csak héában tábort **űk** jártatnak,
mert csak nézem, valamikor **én**reám támadnak,
mert az Isten hitit adta **az** én koronámnak.

Olyat kértem egyet Úrtűl, **isméglen** azt kérem,
hogy templomat Istenemnek **én** megépíthessem,
kiben teljes életemben űtet dicsér**hessem**,
Isten dolgait forgath**assam**, sok javát érthessem.

Mert csodáit ott jelenti s magát **ott** mutatja,
az szent ládán dicsűségét nagy csodáson tartja,
sátorában prófétáit az **szent Úr** tanítja,
szent házában akarátját nekiek megmondja.

Egy nagy ügye lűn Dávidnak, kin igen ijede,
de hogy Isten vala vele, hadat megvere,
hogy megjöve, bizodalját énekben szerzé,
zsoltár huszonheted részben azt így éneklé.

Ótalmom és gyortyam az Úr, hát kitűl félek,
életem oszlopa az Úr, kitűl rettegek?
Tűle titkon, nyilván való veszélt megértek,
Isten velem, egyikén is én nem félhetek.

Reám latrok s nem barátim sokszor támadtak,
hogy foggal is megrágjanak, mind azon voltak,
de még eddig szándékokban csak csalatkoztak,
orrokra, sűt, mind estenek és elhullottak.

Ellenségim még mostan is bizony úgy járnak,
én körűlem csak héába tábort jártanak,
mert csak nézem, valamikor reám támadnak,
mert az Isten hűtit adta én koronámnak.

Olyat egyet kértem Úrtűl, mégis azt kérem,
hogy templomat Istenemnek megépíthessem,
kiben teljes életemben őtet dicsűrjem,
Isten dolgait forgassam, sok javát érthessem.

Mert csodáit ott jelenti s magát mutatja,
az szent ládán dicsűségét nagy csudán tartja,
sátorában prófétáját azon tanítja,
szent házában akarátját nekik ott mondja.

Nagyon úgy tűnik, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója számára a 8+5 szótagos szűvege valamiért problémás. El tudom képzelni, hogy számára nem jelentettek semmit a forrásában talált nűtajelzések, és nem is ismert ilyen szűtagszámű éneket. De az 1. zsoltár esetében még lemásolta a szűveget tizenhárom szótagos sorokkal, a 27. zsoltárhoz érve ugyanez azonban már nagyon zavarta. Jellemzű, hogy a 27. zsoltár harmadik strűfája után váltott strűtégiát: ekkor tudatosult benne, hogy ugyanazzal a metrikai problémával találta szemben magát, mint korábban, és elhatározta, hogy keres egy ide illű dallamot. Valamiért csak tizennűgy szótagos sorokból állű ének jutott az eszébe, és ezért úgy döntűt, hogy a 27. zsoltár eddig leűrt három strűfáját és az 1. zsoltárt is átszabja, majd folytatta a 27. zsoltár másolását, immár az általa választott űj dallammal, a plusz szűtagokat elűre kitalálva. Majd a talált ének kezdűsorát leűrta a 27. zsoltár fűlé, második nűtajelzéként.

De mit keres a 34. zsoltár kezdűsora a 27. fűlűtt? Elűbbi bár tizenhárom sorokból áll, de annak 6+7-es osztásű változatából, ráadásul ott ugyanazt a nűtajelzést hozza a

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex másolója is, mint a többi forrás: egy 6+7-es sorokból álló históriás éneket. Persze lehetséges, hogy ha már amúgy sem ismerte az eredeti dallamot, akkor megadott egy ugyanolyan szótagszámút, nem figyelve a sorok belső osztására. De azt is el tudom képzelni, hogy a 34. zsoltárt összekeverte az 1.-vel. Előbbi kezdősora ez: *Jámbor vitéz, Dávid, Saul előtt hogy futna...*, míg az utóbbié: *Jámbor és bölcs, boldog és szent Istenét tudja...* Mármin ez a kezdősor a legtöbb kéziratban, de nem a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben. Egy korábbi fejezetben idéztem ezt a zsoltárt a megváltoztatott versfejek miatt. Azt is írtam, hogy az akrosztichon változtatása nem feltétlenül ennek a forrásnak tudható be, lehet, hogy már ő is így találta ezt a zsoltárt. Ami biztosan a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolójának tudható be, az a metrum megváltoztatása, ami látszik a sorok fölé írt betoldásokból. Vagyis valami összekeveredhetett a másoló fejében az 1. zsoltár kezdősora (és a 27. zsoltár nótajelzése) kapcsán, és még csak le sem tudta ellenőrizni magát.

Egy körülmény még biztosabbá teszi, hogy a metrikailag rendkívül tudatos – és ötletes – másolónk nem akarhatta a 34. zsoltár dallamára énekelteni az amúgy is tizennégyes sorokra szabott 27. zsoltárt: a másoló átjavítja a nótajelzését is. A 34. zsoltár fentebb idézett kezdősora ugyanígy szerepel minden kódex törzsszövegében, még a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ében is. Viszont amikor a 27. zsoltár nótajelzéseként tünteti föl, akkor – a tárgyalt zsoltárokhoz hasonlóan – átszabja tizenhárom metrumát. A nótajelzés ugyanis így néz ki:

Jámbor vitéz, Dávid, Saul előtt [hogy] {mikor} futna

Másolónk igen gondos. A későbbiekben látjuk, hogy egyáltalán nem írja át tizennégyes sorokra a 34. zsoltárt, és ott a „mikor” helyett is „hogy” szerepel. Ennek ellenére a nótajelzést átírja, hogy a 27. zsoltár körül minden rendben legyen. Vagyis itt a 34. zsoltárra utaló nótajelzés biztosan nem jelent valódi dallamutalást. A metrikailag tudatos és precíz, szövegét pontosító, átdolgozó, tehát nem mechanikusan dolgozó másoló biztosan nem gondolta, hogy a 27. zsoltárt ugyanarra a dallamra kellene énekelni, mint a 34.-et, a megadott nótajelzés már csak holt hivatkozásként funkcionált számára, de így is fontos volt neki, hogy önmagában, szövegeként megfeleljen a 27. zsoltár átdolgozott változatának, az új szövegvariáns hitelét és egységességét erősítendő.

Újra nézzük meg távolabbról is a zsoltárokhoz kapcsolódó nótajelzéseket. A két zsoltár talán eredetinek tartható nótajelzése ma már nem ismert énekekre utal. Azok a

források, amelyek más nótajelzést hoznak, nem tizenhárom sorokból álló énekekre utalnak. Az egyik ilyen forrás meg is változtatja a szövegek metrumát, vagyis a 8+5-ös sorhoz nemcsak nótajelzést nem talál, hanem a 8+6-os dallamhoz kell igazítania. A modern *Psalterium*-kiadás sajtó alá rendezői egyetlen 8+5-ös dallamot találtak a korszakból, amit jobb híján adtak a zsoltároknak. Valójában ez a dallam egy történelmi jellegű éneknek a dallama, és a Hoffgreff-énekeskönyv kottája alapján a dallamban nincs is osztás: a cezúra nélküli dallam így nem is annyira a vágáns eredetű kanásztánc lejtés irányába mutat, hanem a recitáló jellegű történelmi előadásmód felé. A Bogáti zsoltárokkal megegyező metrummal nemcsak dallam, szöveg is csak ez az egy maradt ránk – Bogáti zsoltárain kívül. Mintha a 8+5-ös sorokból álló négysarkú strófa nemcsak a korabeli másolóknak okozna gondot, hanem a filológusoknak is. Úgy tűnik, ez a képlet valóban ritka lehetett. Lehetséges, hogy nem is a 8+5-ös osztású tizenhárom sorok között kell keresgelnünk? Mi van, ha a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* másolója jó helyen tapogatózott, és Magyar Péter is tudatosan választott mindkét esetben egy szótaggal hosszabb sorokból álló éneket.

6.

Felvetésemet egy analógiával világítom meg, és nem is olyan távoli analógiával. Amikor a Demeter-história helytelenül idézett kolofonsorát elemeztem, azt mondtam, hogy azért tudtak hibázni a kritikai kiadás készítői (köztük magam is), mert a 8+6 valójában közelebb áll a 7+6-hoz, mint a 8+5. Érdekes megnézni néhány sorfajta gyakoriságát a 16. században. Az adatokat az RPHA adatbázisából vettem. A középső oszlopban azt tüntettem fel, hogy az egyes metrumképletekhez mennyi ének társítható Bogáti művei nélkül. A metrumokhoz társítható Bogáti-versek száma pedig a jobb oldali oszlopban látható.

4×13 – összesen:	11	+6
7+6	8	+2
6+7	1	+1
8+5	1	+2
Demeter-féle strófa	1	+1

4×14 – összesen:	7	
8+6	6	
7+7	1	
4×15 – összesen:	2	+1
7+8	1	+1
8+7	1	

A középső és a jobb oldali számsor között a leglényegesebb eltérés az, hogy Bogátinál nem találunk négy darab tizennégyes sorból álló strófát. A másik meglepő adatot a számsorokból már nem tudjuk kiolvasni. Bogáti 83. zsoltára négy darab 7+8 szótagos sorból áll. Ennek a forrásokban két nótajelzése váltakozik, viszont egyik sem *Az Úr Jézus Krisztusnak kínját és ő szent halálát...* kezdetű nagypénteki dicséret – amely a másik ebben a metrumban íródott 16. századi ének. Az egyik nótajelzés az 51. zsoltár *Mindenható Úristen, szívünk rettenetesen...* kezdetű fordítása (RPHA 979), ez az egyetlen fennmaradt 7+7 osztású négysoros ének a 16. századból. A másik egy részben a *Patris sapientia...* kezdetű középkori himnusz alapján létrejött, 17. századi katolikus forrásokban fennmaradt ének, melynek incipite: *Jézus tanítványinak...* (RMKT XVII/7, 5. sz.). Ennek sorai szintén 7+7-es osztást mutatnak, de bizonyos forrásokban 7+8-as sorok is megjelennek. A dallammal is fennmaradt *Mindenható Úristen...* dallamát és szövegét tekintve szintén a *Patris sapientiára* vezethető vissza. Érdeemes megnézni, hogyan váltakozik ezeknek az énekeknek a szótagszáma és a dallamhangok száma. A vizsgálatba bevonom a *Patris sapientia* egy középkori kódexben található magyar fordítását (*Atyának bölcsessége...*, RPHA 114), mely később dallammal is megjelenik. Az adatokat a *Régi magyar dallamok tára* és az RPHA alapján közlöm. A *Régi magyar dallamok tára* az *Atyának bölcsessége...* dallamát az 1744-es kolozsvári énekeskönyv alapján, a *Mindenható Úristen...* dallamát pedig Huszár Gál 1560-as énekeskönyve alapján közli (RMDT 1, 94=61).

Patris sapientia...

szöveg: 7+6

dallam: 7+7

Atyának bölcsessége...

szöveg: 7+6 ~ 7+7

dallam: 7+6 ~ 7+7

Mindenható Úristen...

szöveg: 7+7

dallam: 7+7 (7+8?)

Jézus tanítványinak...

szöveg: 7+7 ~ 7+8

dallam: ?

A *Patris sapientia* latin szövege következetesen izometrikus, dallama pedig következetesen izoritmikus. Az egyszótagnyi eltérés a dallamtól a középkori latin nyelv és verselés sajátosságában keresendő. A latin nyelv hangsúlyrendjéből következően – és azt kihasználva – a sorok utolsó előtti szótagja gyakran hangsúlyos, és a *Patris sapientiához* hasonló trochaikus dallamokban ezen a szótagon a dallam hajlítást kíván meg. Ez a középlatin himnuszirodalomban gyakori jelenség, viszont a magyar nyelvben nem feltétlenül esik hangsúly erre a szótagra, ezért a szöveg nem kívánja meg a melizmát, sőt, az mesterkéltté teheti a dallamot. Az *Atyának bölcsessége...* középkori szövegében éppen ezt az ingadozást fedezhetjük föl: a fordító gyakran kiszótagolta a hajlítást, amit a dallam minden további nélkül megengedett, vagy még inkább megkívánt. Valami olyasmi játszódik itt le a latin vers magyarrá konvertálása során, amit Csörsz Rumen István a verstér kitágítása kapcsán ír, csak sokkal kisebb léptékben. Ő a refrénsorok eltűnése, szöveggel való kitöltése mögött a szótagszámlálás törvényszerűségeinek működésbe lépését látja: „Mintha valami sajátos verstér kitágítása lenne Balassi célja, s ebben a metrum és a dallam diktálta szillabikus kereteket fontosabbnak ítélné [...], háttérben pedig szerepet játszik a magyar költészet ekkoriban már valóban elsődleges (sőt, merev) szótagszámláló karaktere.”²⁵⁹ A *Patris sapientia* magyar változatai kapcsán arról van szó, hogy a latin ének tulajdonképpen zárókövét, egy kifejezetten szöveg és dallam összjátékából eredő elemet a szótagszámlálás mechanikus érvényesülése ledózerol (finomabban fogalmazva: kitölti szótaggal), mert nincsen rá szüksége.

A *Mindenható Úristen...* szövegében a metrumtörténeti folyamat végpontját láthatjuk: szövege már következetesen 7+7-es sorokból áll. A Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében megjelenő dallam következetesen követi a Michael Weiße által 1531-ben kiadott német nyelvű énekeskönyv dallamát, melynek trochaikus német szövege 7+6

259 CSÖRSZ Rumen István, *Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: F fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9., szerk. KISS Farkas Gábor, Budapest, 2004 (Traditio renovata, 1), 13–33, 19.*

szótagos sorokból áll.²⁶⁰ Csakhogy a magyar kotta lejegyzése nem teszi egyértelművé, hogy hol van a melizma, olyan olvasása is megengedett, amely szerint a dallam 7+8 hangból áll. Ez az olvasat szerint – amelyet a *Régi magyar dallamok tára* is követ – a latin szöveg utolsó hangsúlyára eső melizmát a magyar dallam ketté bontja, és az átkötést az utolsó előtti szótagon megtartja. Így az utolsó előtti és az azelőtti szótag is megnyúlik az éneklés során, de egyik sem válik annyira hangsúlyossá, mint az eredeti dallam esetén. Ez sokkal inkább megfelel a korabeli magyaros verselésnek, ahol a középlatin költészetre jellemző, sorvégeken kulmináló nyomaték helyett a sorvég folyamatos lassulását figyelhetjük meg. Erre a jelenségre már Péczely László is felhívta a figyelmet: „A latin versrendszer hatását azonban itt a dallamok foglalják el: ezek jelölik meg a kereteket, melyekhez a szövegeknek alkalmazkodniuk kell.”²⁶¹ A *Jézus tanítványinak...* 7+7 és 7+8 között ingadozó sorai feltehetőleg az eredeti dallam ehhez hasonló magyaros adaptációján alapulnak.

Bogáti akár ez utóbbi éneket, akár a *Mindenható Úristen...* kezdetűt vette alapul, találkozhatott olyan dallamképlettel, amely tizenöt hangot tartalmazott soronként. A 83. zsoltár szövegének tizenöt szótagos sorai úgy alakulhattak ki, hogy kiszótagolta az ebben a dallamképletben található hajlítást – ugyanúgy, mint a *Mindenható Úristen...* szerzője a *Patris sapientiát*. Így lett a 7+6-ból 7+7, majd 7+8. Eggyel konkrétan fogalmazva, Bogáti nem a *Patris sapientia* latin (vagy német) szöveggel korreláló dallamát vette alapul, hanem az 1560-as gyülekezeti énekeskönyvben található változatot, amikor a 83. zsoltárhoz a *Mindenható Úristen...* nótajelzést kapcsolta. Ha tényleg erről van szó, akkor ez az eset jól rávilágít, miért van szükség arra a megkülönböztetésre, amit Szigeti Csabánál találunk: „(iii) a nótajelzés a hang szintjén közvetlenül utal: ezt a szöveget úgy énekeld, ahogy azt a szöveget éneklis/énekled; (iv) a nótajelzés a betű szintjén kényszerűen és szükségszerűen közvetett, ezt mondja ugyanis: ennek a szövegnek az a dallama, ami annak a szövegnek a dallama, amely szöveg így kezdődik: ...”²⁶² Bogáti nótajelzése *ebben az esetben* éppen nem azt mondja, hogy a 83. zsoltárt úgy énekeld, ahogy a *Mindenható Úristent* énekled, hanem azt, hogy a 83. zsoltárt a *Mindenható Úristen...* kezdetű ének *dallamára* énekeld. Ez a típusú nótajelzés sokkal közelebb áll az írásbeliséghez, ugyanis nem egy dallamhagyományra, hanem egy konkrét dallamvariánsra utal. Az írásbeliség

260 Johannes ZAHN, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, I–VI, Gütersloh, C. Bertelsmann, 1889–1993, IV, no. 6283.

261 PÉCZELY László, *Régi, énekelt verses irodalmunk ritmusa*, Irodalomtörténet, 24(1935), 5–9, 49–57, 56.

262 SZIGETI, *Vers és zene*, i. m., 72.

közelségét csak még inkább megerősíti, hogy rá is tudunk mutatni erre a variánsra: mintha ez az utalás feltételezné a Huszár Gál-féle 1560-as énekeskönyv ismeretét.

A *Patris sapientia* magyar rokonságában tehát 7+6-os, 7+7-es és 7+8-as sorokból álló szövegek egyaránt találhatóak. Bogáti 83. zsoltára ezek közül a 7+8-as változatot valósítja meg, de nótajelzései nem egy 7+8-as tagolású szöveggel kapcsolják közvetlenül össze, de nem is általában kapcsolják a *Patris sapientia* magyar dallamhagyományához. Épp ellenkezőleg, tudatos választás eredményének tűnik, ügyelve arra, hogy olyan, nyomtatványból is ismerhető dallamváltozatra mutasson, amely megvilágítja Bogáti saját szövegének dallami vázát.

7.

Ugyanez a jelenség nagyon pontosan lekövethető Bogáti két olyan zsoltárában, amelyek a *Puer natus in Bethlehem...* kezdetű latin karácsonyi énekekre készültek. Az azonos nótajelzésű zsoltárok metruma eltér: a 24. zsoltár sorai rendre 8 6 8 10 szótagosak, míg a 128.-é 8 7 8 8. Csomasz Tóth Kálmán hosszasan elemzi a *Puer natus* magyar anyagban kialakult változatait: „A versforma a latin 8–6–8–8 alakkal szemben a magyar verziókban – ugyanazon a szövegen belül is – ingadozásokat mutat a 2. és a 4. sorban. A 2. sor szótagszáma 6 és 8 között ingadozik, a 4. többnyire nyolcas, de néha tízes [...] A 4. sornak ez a megtoldása a dallamban levő melizma felbontásával válik lehetővé, és mint több ízben láttuk, gyakori jelenség az idegenből jött hajlításos dallamok XVI. századi magyar használatában.”²⁶³ A *Puer natus* magyar fordításai tipikus esetei annak, amit Csörsz Rumen a verstér kitágításának nevezett. A latin és német változatok a második és negyedik sorokban vagy allelujáznak, vagy megismétlik a páratlan sorok valamekkora részét:

Puer natus in Bethlehem, Halleluia.
Unde gaudet Jerusalem, Halleluia.

Puer natus in Bethlehem, natus in Bethlehem,
Unde gaudet Jerusalem, unde gaudet Jerusalem.

A magyar változatokban azonban az egyedi szöveggel rendelkező sorok meghódítják a felsorok második részét, és ehhez jön még hozzá a Csomasz Tóth által jelzett folyamat,

vagyis a melizmák kiszótagolása. Úgy tűnhet, hogy Bogáti a szöveg lehetséges szótagszámaiból két kombinációt választ ki, egy majdnem izomterikusát és egy szélsőségesen heterometrikusát. A két változat közös pontja, és egyben a metrum tartópillérei a precízen nyolc szótagos páratlan sorok, sőt, a latin és német szövegekkel is ez köti össze a magyar változatokat.

Én mégis másik értelmezést javaslok. Az egyik legismertebb magyar változat a *Dávidnak ő városában...* kezdetű (RPHA 243). Ennek az éneknek a legkorábbi előfordulása egy kottákat is közlő, reprezentatív kiadvány, Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve. Ugyan a *Dávidnak ő városában...* szövege előtt ebben a kiadványban sem találunk kottát, felirata viszont ez: „Mégis más azon Puer natusnak discant nótájára” (190v). Ez a *Puer natus* négyszólamú kórusletétre vonatkozik, mely az *Eperjesi graduálban* (Stoll 57) maradt fenn, de hasonló formában megtalálható 16. századi német énekeskönyvekben is.²⁶⁴ A Huszár Gál-féle énekeskönyvben található szöveg mutat némi ingadozást, de azért jól felismerhetően ez a metruma:

8 6 8 10

Ez a szótagszám valóban úgy jöhet létre, ha a szerző pontosan leköveti a dallam hangjait. Mivel a dallam feszes jambusokból áll, páros számú szótagoknak kell kijönniük, és általában ki is jön a fenti képlet, de vannak strófák (például a második), amely inkább a fent közölt sorismétlésekkel operáló latin változat szerint jár el (vagyis amelyik csak az utolsó sorban hajlít), és annak a szótagszámaival követi, ennek képlete ez: 8 6 8 8. Az első strófában azonban megtalálhatjuk a 128. zsoltárban idézett képletet:

Dávidnak ő városában,	(8)
születék Bethlehemben,	(7)
mi váltságunk az jó Jézus,	(8)
dicsértessék az Úr Isten.	(8)

Vagyis mintha a két megegyező dallamutalás itt is eltérő módon utalna. A 24. zsoltár esetében arra a négyszólamú letétre akar utalni, amelyre a Huszár Gál-féle graduálban található ének is utal, és a zsoltár a *Dávidnak ő városában...* leggyakoribb ritmusértelmezését veszi át. A 128. zsoltárnál viszont kifejezetten az első strófa metrumképletére

²⁶⁴ ZAHN, *i. m.*, I, no. 192.

utal, és ez az utalás aligha értelmezhető a *Dávidnak ő városában...* kezdetű ének valamelyik írásbeli előfordulásának ismerete nélkül, hiszen ez a metrumképlet sehol máshol nem fordul elő. A hét szótagos sor egyébként valószínűleg hat szótagos volt, és a „Bethlehem”-et két szótaggal, „Bethlem”-ként kellett ejteni, és lehetséges, hogy így is énekelték. Bogátira ebben is az íráskép hatott.

Érdekes módon a szótagszámlálás itt is különböző szinteken érvényesíti törvényszerűségeit. Egyrészt a szöveg betölti az üres helyeket, kitérít a versteret – amire Csörsz Rumen utalt. Másrészt kitölti a melizmákat szótagokkal, hogy a dallamhangok száma és a szótagszám között megfelelés jöjjön létre – amit Csomasz Tóth mutatott be. Bogáti pedig a dallam kiszótagolása által létrejött képletet és az első strófa sajátos képletét is szilárd, végleges metrumként veszi át, és azokat immár szótagszám-ingadozás nélkül valószínűleg meg saját zsoltáraiban. Az ő megoldásában az is szép, hogy mindkét változatot beemeli *Psalterium*ába.

A források egyöntetűen hozzák a *Puer natus* nótajelzést, kivéve a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, amely az előbbi esetben nem ad meg dallamutalást, a második esetben viszont az *Irgalmasságnak Istene...* kezdetű, nyolc szótagos sorokból álló éneket adja meg (RPHA 588). Sejthetjük, hogy a szótagszámmal is kezdett valamit. A 24. zsoltárt lemásolta úgy, ahogy a többi forrásban is található, vagyis a bonyolultabb heterostrofikus metrummal nem tudott mit kezdeni, viszont nótajelzést sem adott meg. Ami nemcsak annak a jele, hogy a másoló lemondott arról, hogy találjon dallamot ehhez a zsoltárhoz, vagy esetleg olyan kompromisszumot hozzon, mint az 1. zsoltár esetében, hanem annak is, hogy a *Puer natus* sem jelentett számára releváns utalást, vagy ha igen, akkor azt összeegyeztethetetlennek tartotta ezzel a metrummal.

A 128. zsoltárban viszont változtat a metrumon, és a sorok fölé írt betoldások alapján megint későbbi kiegészítésről van szó. De itt nemcsak a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója írta át a szöveget, hanem a *Péchi Simon-énekeskönyv* és az *Abasfalvi zsoltárkönyv* is. Mindhárman izometrikus strófát alakítottak ki, a hét szótagos sort hibaként vagy legalábbis zavaró elemként értelmezve. A fentiek alapján láthatjuk, hogy versérvük nem csalt. Mindhárom forrásnak csak a második sorait idézem. A látható betoldásokat kapcsos zárójellel jelöltem.

*Szenterzsébeti
Bogáthi-kódex*

*Péchi Simon-
énekeskönyv*

*Abasfalvi
zsoltárkönyv*

{és} az ő törvényében él,

elő megyen {te} mindened,

virág{o}zik te házadnál,

miként nő és {mely} szép gyenge,

az szőlő{fa}, de szép haszna,

zöld és kövér, haszna {annak} [nagy],

háza táján ugyan {ott} benn,

Jeruzsálemet megáldja,

látod nagy sok unokádat,

földét érettek megtartja,

az ő törvényében él,

előve megyen mindened,

virág{o}zik te házadnál,

mint nő és szép hegyi gyenge,

az szőlő{tő}, de szép haszna,

zöld és kövér, {ő} haszna nagy,

háza táján ugyan {kinn s} benn,

Jeruzsálemet megáldja,

látod sok {szép} unokádat,

földét értek megtartja,

az ő törvényében él,

előve megyen mindened,

virágozik te házadnál,

mint nő ez szép hogy gyenge,

az szőlőfa, de szép haszna,

zöld és kövér, haszna annak,

ő háza táján ugyan benn,

Jeruzsálemet megáldja,

látod sok unokádat,

földét érettek megtartja,

A három szövegváltozathból kiolvasható, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* és a *Péchi Simon- énekeskönyv* másolója egymástól függetlenül egészítette ki szövegét, viszont az *Abasfalvi zsoltárkönyv* variánsai igen nagy egyezést mutatnak a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szövegével, és annak másolója már eleve nyolc szótagos sorokat írt le. Ez tehát azt jelenti, hogy az *Abasfalvi zsoltárkönyv*be valahogyan eljutottak a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* betoldásai, ha nem is mindegyik. Érdekes módon az izomorfia elve, vagyis a hetes sor kiigazítása nyolcasra itt nem véletlenszerűen, hanem tudatosan valósult meg. Nem arról van szó, hogy a másolók metrumtudatuk működése, azaz metrikai elvárásaik érvényre jutása miatt mást olvastak, mint ami a forrásukban volt, hanem arról, hogy utólag átjavították a szöveget.

Az előzőkben arra hoztam példákat, hogy a *Psalterium* forrásaiban található nótajelzések sokszor igen konkrét dallamvariánsokra vagy metrikai kivitelezésre utalnak, és nem általánosságban egy szöveg vagy dallam környezetére. Másrészt azt is láthattuk a fenti példákban, hogy a dallam és a szöveg valamilyen elv mentén történő megfelelése (nem feltétlenül egyezése) működő szabály ezekben a korpuszokban. Van mozgásteret egy vers szótagszám-beli ingadozásának, és a dallamoknak sem kell pontosan illeszkedniük a szöveg szótagszámához – ahogyan ezt a szakirodalom is tartja. Azonban ennek az ingadozásnak jól megfigyelhető keretei vannak, is bizonyos szabályoknak engedelmeknek. Elsősorban itt is a szótagszámlálás és az izometria lép működésbe. Vagyis abból, hogy

látunk példát különböző szótagszámú szövegek azonos dallamra való alkalmazására, még nem következik, hogy a korszakban szabadon lehet egymásra „szabni” szövegeket és dallamokat. Láthatjuk, hogy eltérő metrikai minták mögött sokszor eltérő és konkrét dallamvariánsok állnak, és ha ezeket nem tudja dekódolni a másoló, akkor kezdenie kell valamit a szövegével. De ekkor sem szabadon cselekszik, hanem az alapján, hogy milyen másik mintát talál szövegéhez.

8.

Hosszú kitérőm után visszatérek a tizenhárom sor 8+5-ös osztásához. A szemelvényes *Psalterium*-kiadás az egyetlen hasonló metrumot rendelte Bogáti 1. és 27. zsoltárához, mivel azok nótajelzései ismeretlen énekekre utaltak, és a sajtó alá rendezők nem találtak más példát a 16. századból. Valóban nem találunk más négyesoros, 8+5-ös sorokból álló éneket, de 8+6-ost annál többet. Ráadásul ennek a metrumnak a népes csoportja nótajelzéseiben összekapaszkodó hálót alkot. Két forrás is ezzel a csoporttal hozta összefüggésbe Bogáti tizenhárom sorokból álló zsoltárait, és az egyik másoló természetesnek vette, hogy metrumukat tizennégyesre változtatja. Ezek alapján még nem állítom, hogy az ő nótajelzéseik helyes irányba terelnek bennünket, csupán azt gondolom, hogy ebbe az irányban is kutakodhatunk. Ahogy a 83. zsoltár is csak egy verssel mutat pontos metrikai egyezést, mégis otthon magát a *Patris sapientia* magyar változatai között, ahol többnyire más szótagszámú énekeket találunk, úgy ezeknek a zsoltároknak is találhatunk kissé eltérő metrumú társakat. A fenti elemzések segítségével talán rá tudunk jönni, hogy ezekben az esetekben Bogáti milyen ponton tért el a hagyománytól, és értelmezte kicsit másként az adott szöveg- és dallamkorpusz mintázatait.

A nótajelzések precíz kezelése alapján egyébként azt gondolom, hogy a két éneknek nem is feltétlenül ugyanazon a vidéken kell dallamot találni. Nem szabad rögtön elcsábulni minden felfejthető nótajelzésnek. A két zsoltár dallamának azonosítására csak egy kevésbé megbízható kéziratban láthattunk példát, és feltehető, hogy csak a metrikai egyezés miatt. A többi kézirat nem igazolja ezt az azonosítást.

Ugyanezen okból gondolom azt is, hogy a *Viri venerabiles* körül kialakuló hálózatnak, illetve az *Ó, te keresztyén ember...* és a *Tékozló fiú* körüli népes énekcsaládnak sem feltétlenül ugyanaz a közege, amint azt a Demeter-história jegyzete kifejti a história dallama kapcsán. A *Demeter király históriájának* metrumát már sikerült elkerítenem ebből

a körből. Jelen keretek között nem vállalkozhatok arra, hogy a *Tékozló fiú*hoz és a *Viri venerabilis*hez kapcsolódó énekek hálózatát szétválaszthassam. Annyit viszont jeleznék, hogy a nótajelzések hálózata többnyire elkülönít két csoportot, és a kettő csoport azonosítására az egyik legfőbb érv éppen az, hogy Bogáti 147. zsoltára különböző forrásokban mindkét énekkel összekapcsolódott. „Bogáti mindkét zsoltárához valószínűleg egy vágáns eredetű, kanásztánc lejtésű dallam tartozott. E zsoltárok későbbi másolataiban szereplő alternatív nótajelzések vezetnek el a lehetséges dallamhoz, ugyanis azok Szentmártoni Bodó János [...] 1628-ban szerzett, s 1636-ban Kolozsvárott megjelent, *Tékozló fiú* című históriájára, illetve annak nótajelzésére, az »Óh, te keresztyén ember, serkenj fel álmodból« kezdetű, ismeretlen egyházi énekre utalnak” – idézem újra a Demeter-história jegyzetét.²⁶⁵ A többes szám használata itt azonban megtévesztő, ugyanis csak egyetlen forrásban találjuk meg nótajelzésként a *Tékozló fiút* és az *Ó, te keresztyén ember...* kezdetű éneket: a *Kövendi János-kódex*ben, amely viszont nem idézi sehol a *Viri venerabilest*. A többi forrás viszont egyöntetűen tartja meg az utóbbi latin nótajelzést, és nem utalnak a *Tékozló fiú* köréhez tartozó dallamra. Úgy gondolom, hogy ez a nótajelzés az unitárius Felvinczi György ötlete, és csak metrumegyezésen, nem dallamegyezésen alapul. Számomra e két zsoltár esetében szintén kétséges az is, hogy mindkettőnek ugyanaz a dallama, ugyanis a 7. zsoltár csak a *Magyari Péter kódex*ben kapja a *Viri venerabilis* nótajelzést, sehol máshol nem. És erről a kéziratról tudjuk, hogy a nótajelzéseit homogenizálja.

Vagyis ezek a nótaadások nem az adott zsoltárok kapcsolatáról árulkodnak, hanem arról, hogy a másolónak nem volt világos a két nótajelzés közti különbség. Ugyanígy az „alternatív nótajelzés” sok esetben nem a nótajelzés pontosítása, hanem a holt linkek lecserélése újonnan, a másoló saját tudása és metrumértelmezése alapján választott énekekkel. Ez a csere sokszor annyira nem evidens, hogy csak úgy lehetséges, ha a másoló a másolt szöveg metrumát is megváltoztatja – szintén adatolhatóan a saját ötletei alapján. A fenti példák tehát óvatosságra sarkallnak, de egyben meg is nyitják a világot előttünk. Nem biztos, hogy az egyszerű szótagszámegezés az egyetlen mód, hogy dallamokat – vagy legalább szöveg-társakat – találjunk Bogáti zsoltáraihoz. Szigeti újabb axiómája: „ha a két éneknek különböző a képlete, a két ének nem azonos”.²⁶⁶ De ebből még nem következik, hogy két különböző ének akkor közelebbi rokona egymásnak, ha verstani képletük is azonos. A szöveg intertextuális viszonyainak kialakításában a metrum és a

265 RMKT 13A, 387.

266 SZIGETI, *Vers és zene, i. m.*, 72.

dallam megválasztása csak egy eszköz a sok közül. A versformák aprólékos elemzésével, és a metrum mögött látható hagyományok adta keretek pontos feltérképezésével érzékenyebben, s egyben több eszközt a kezünkben tartva tudjuk felkutatni azt a hatalmas dallamhálózatot, amelyet Bogáti működésbe hozott a zsoltárok fordításakor.

– Ünnepe –

1.

Bogáti Fazakas Miklós 81. zsoltárának strófái négy darab hét szótagos sorból és egy tizenegy szótagos refrénsorból állnak. A négy hetes sorral indító és – változó hosszúságú – refrénnel kiegészülő strófa rendkívül népszerű formája a régi magyar egyházi énekköltésnek. A 16. századból – Bogáti zsoltárán kívül – tizennégy ebben a formában írt verset ismerünk, az RPHA adatai alapján. Ezek az énekek egyazon ünnepkörhöz kapcsolódnak. A tizennégy énekből tizenegy húsvéti ének, egy áldozócsütörtöki, kettő pedig pünkösdi. Az RMKT 17. századi sorozata is felsorol egy tucat ebben a formában írt húsvéti éneket, bár a legtöbb ének esetében nehéz megmondani, hogy pontosan mikor keletkezett. A korpuszba tartozó versek metrumát ezzel az általános képlettel jellemzem:

7 7 7 7 | R

A korpusz énekeit több vonásuk is identikussá teszi. Az énekek többsége – ahogy ez a húsvéti ünnepkörből adódik – a „Krisztus feltámadá” vagy a „Krisztus mennybe felméne” sorral indul. A kezdősorból adódik egy újabb közös metrikai vonás: a „Krisztus feltámadá” kezdetű énekek első strófája hatos sorral indul, vagyis 7 7 7 7 helyett 6 7 7 7 a képletük. Hasonlóan hatos sorral indul a „Krisztust megfeszíték” kezdetű ének is. De ez a „rövidülés” az énekeknek csak az első strófáját érinti, a további strófák refrén előtti része – többnyire – azonos sorokból áll, vagyis izometrikus. Így olyan metrumot kapunk, amelynek magja egy izometrikus képlet (4×7), ám ettől két lényeges ponton is elmozdul, és épp ezek az elmozdulások teszik a versformát önazonossá. Az izometriát kikezdő elmozdulások ellenére a háttérben továbbra is ott munkál az izometria. Az első sor csak a nyitó strófákban rövidebb, és csak a „Krisztus...” kezdetű énekekben, rendkívül hangsúlyossá téve így az énekek felütését. A későbbi forrásokban azonban gyakran egészül ki a hatos sor hét szótagosra („Krisztus ma feltámadá”, „Krisztust, ím, megfeszíték”), vagyis az izometrikus metrumideál működésbe jön az énekek hagyományozódása során. A refrén pedig metrikailag és tartalmilag elkülönül a strófa első, négysoros tömbjétől, amit a refrének metrikai változatossága és lecserélhetősége illusztrál.

2.

A magyar szövegek és dallamaik forrásvidéke a *Christ ist erstanden* kezdetű német nyelvű himnuszig nyúlik. A himnusz használatáról már a 12. századból vannak források, német szövegének első strófáját 14. századi forrásból ismerjük legkorábbról. A húsvéti himnusz hamar népszerűvé vált, és számos latin (*Christus surrexit, Resurrexit Christus, Deus omnipotens*), illetve népnyelvű (cseh, lengyel, magyar) változata terjedt el. A dallam és a szöveg eredetére több elmélet is létezik. Egyesek szerint a *Victimae paschali* húsvéti sequentiából alakult ki, erre utal „a dallam és a sequentiarészlet szerkezeti azonossága, a dallamhangok hasonlósága, a kadenciák egyezése”, valamint a sequentia és a himnusz liturgikus összekapcsolódása, együttes használata, amely még a későbbi magyar népénekek esetében is kimutatható. Mások szerint a himnusz függetlenül jött létre, „és csak ezt követően került a *Victime paschali* sequentia szomszédságába”, bár ez az elképzelés sem zárja ki azt, hogy „a dallam későbbi formálódását a sequentia is befolyásolhatta”.²⁶⁷ Luther Márton a dallam felhasználásával hozta létre *Christ lag in Todesbanden* kezdetű énekét, melyet Gálszécsi István saját fordításában már 1536-ban kiadott magyar nyelvű kottás énekeskönyvében.

A *Christ ist erstanden – Christus surrexit* szöveg hagyományához kapcsolódó énekek azonban nemcsak a *Victimae paschali*val rokonságot mutató dallammal jelentek meg. Igen elterjedt volt egy jellegzetes kvintlépéssel nyitó dallam, amelynek legkorábbi ma ismert lejegyzése 1478-as, és német, cseh, illetve lengyel szöveggel is előfordul a különböző forrásokban. A *Christ ist erstanden – Christus surrexit* népnyelvű változatai később sokszor egyedi dallammal jelennek meg, melyek hol jobban, hol kevésbé hasonlítanak valamelyik ismertebb dallamvariánshoz. Magyarországon több dallam is forgalomban volt, amit bizonyítanak a kottás kiadványok és kéziratok.²⁶⁸

3.

A hatalmas énekhagyomány dallamai és szövegei igen változatos sorszerkezetet mutatnak. A hetes sorokból álló izometrikus szerkezet csak a magyar énekek esetében uralkodó, de

267 FERENCZI Ilona, *Krisztus feltámadta: Magyarországi egy- és többszólamú adatok a 16–17. századból*, Zenatudományi dolgozatok, 1979, 85–98, 85.

268 Vesd össze RMDT 1, 84=70, 85=132, 111=68, 112=69, 199=193.

nálunk is terjedtek – nem is kis számmal – más sorszerkezetek. A *Christ ist erstanden* szövege 14. századi forrásból:²⁶⁹

Christ, der ist erstanden	(6)
von der marter alle,	(6)
des svll wir alle fro sein,	(7)
Christ sol vnser trost sein.	(6)
kyrieleis.	(4)

Luther 1529-es kiadása:²⁷⁰

Christ est <u>er</u> standen	(5)
von der marter <u>alle</u>	(6)
des sollen wir alle <u>fro</u> sein	(8)
Christ wil vnser <u>trost</u> sein	(6)
Kyrieleis.	(4)
Wer er nicht <u>er</u> standen	(6)
die welt die wer <u>ver</u> gangen	(7)
seid das er erstanden ist	(7)
so lob wir den Vater Jhesu Christ	(9)
Kyrio[leis].	(4)
Haleluia Haleluia Haleluia;	(12)
Des sollen wir alle <u>fro</u> sein	(8)
Christ wil vnser <u>trost</u> sein	(6)
Kyrieleis.	(4)

A 14. századi forrásban a refrén előtti rész három hat és egy hét szótagos sorból áll. Luthernél a sorok hossza váltakozik, de az 1529-es kiadás kottájában megfigyelhető, hogy a szótagszám ingadozása ellenére a dallamsorok ütemeinek száma megegyezik. A semibrevisekben mozgó dallam első sorának „Christ” szótagjára semibrevis helyett brevis jut, a harmadik sor első három szótagját pedig felaprózza, a dallamsorok második fele viszont egyenletes semibrevisekben mozog, az utolsó előtti szótagra pedig mindenhol két dallamhang jut. A szótag megnyújtását aláhúzással jelöltem a szövegben. Vagyis a hat szótagos sor tűnik a főszabálynak, a többi az ettől való eltérésnek. A „szabályos” sor pedig hét dallamhangot tartalmaz. Vagyis a Luther-változat esetében a szöveg szótagszámára még nincs hatással a dallami mintázatból eredő egyenletes mozgás és sorhossz.

269 *Christ ist erstanden* = *Populäre und traditionelle Lieder. Historisch-kritisches Liederlexikon*, Hg. Eckhard JOHN, Tobias WIDMAIER, http://www.liederlexikon.de/lieder/christ_ist_erstanden.

270 *Uo.*

A latin változatokban megfigyelhető a magyar énekekhez hasonló izometrikus minta. Strófáik általában ezt a képletet követik:

6 6 6 6 | R

A *Christus surrexit* kezdetű változatnak első két strófája Drevesnél így szerepel:²⁷¹

Christus surrexit,
Mala nostra texit
Et quos hic dilexit,
Hos ad coelos vexit.
Alleluja.

Mortem morte stravit,
Sathanam ligavit,
Infernum vastavit,
Patres liberavit.
Alleluja.

A refrénen túl csak az első sor tér el a hat szótagos szerkezettől. A kilencstrófás szövegben mindössze három hetes sor található, a többi sor hat szótagos. A *Deus omnipotens* kezdetűben nagyobb a szórás, de még itt is uralkodó a hatos szerkezet. Első két strófája Drevesnél:²⁷²

Deus omnipotens
A morte resurgens,
Laudemus hunc hodie
Carmine laetitiae.

Triduo humatus,
Pedes, manus, latus
Dedit perforare,
Volens nos salvare.

A szintén kilencstrófás éneknek öt darab hetes sora van, a többi sor hatos. A hetes sorokból négynek egyébként ugyanúgy az ötödik szótagjára esik a hangsúly, mint a hatos soroknak, vagyis a hét hangból álló dallamsorokra könnyen ráénekelhető, a szöveg hangsúlya

271 *Cantiones Bohemicae: Leiche, Lieder und Rufe des 13., 14. und 15. Jahrhunderts*, hg. Guido Maria DREVES, Leipzig, Fues's Verlag, 1886 (Analecta hymnica medii aevi, 1), no. 65.

272 *Uo.*, no. 72.

ezekben a sorokban megegyezik a dallam által megkívánt hangsúllyal, csupán a hajlítás hagyható el.

Digneris reficere,
Ad coelos perducere.

Canunt Jesum surgere,
In aeternum vivere.

Valójában itt nem a hangsúly vándorol, hanem a sor hangsúly utáni része változik. A *Deus omnipotens* hét szótagos sorai esetében hasonló dologról van szó, mint a korábban bemutatott szótagingadozások esetében, csak itt a hat szótagos sor a főszabály, és hét szótagos sorokkal váltakozik. A *Christus surrexit* kezdetű változat első sorának eltérése azért is érdekes, mert az nem magyarázható ezzel a jelenséggel. Inkább a szövegtörzshöz jellemző jelenségről, afféle védjegyről van szó, amit megfigyelhettünk a német és a magyar énekek esetében is.

A szöveghagyomány legkorábbi ismert magyar nyelvű képviselője a *Krisztus feltámadása* kezdetű, vélhetően középkori ének, melynek forrásai a kritikai kiadás jegyzetei szerint a *Christus surrexit* és a *Deus omnipotens* kezdetű változat, előbbiből azonban csak az első strófát veszi át a magyar fordító.²⁷³ Vagyis a magyar énekekre jellemző izometria már a latin változatokban megjelenik, de ott még hat szótagos sorokkal. A kapcsolatot nem csak az izometria, hanem a kezdősor ettől való jellegzetes eltérése is megerősíti. A magyar énekeknél azonban egy újabb metrikai ideál is érvényesül.

Azoknál a dallamoknál, ahol a külföldi előfordulások általában hajlítást tartalmaznak, a magyar forrásokban ugyanezekben a helyeken mindkét hangra esik szótag, vagyis elképzelhető, hogy a hetes magyar sorok a hat szótagos latin sorokhoz énekeltek, de a végén hajlított dallamsorok szillabikus felfogásából erednek – mint ahogy a magyar 7+7-es sorok a latin 7+6-osok kitöltéséből. Látható, hogy Luther német nyelvű változata a hangsúlyos szótagon található hajlítást meghagyja, miközben szövege nem idomul az izometriához. Ellenben a szigorúan szótagszámláló (de a hangsúlyrendre kevésbé vagy máshogy érzékeny) magyar hagyomány mindig a szillabikus énekmód felé hajlik, épp ezért is ilyen feltűnő a kezdősor „csonkasága”. Vagyis a *Christus surrexit* szöveghagyománya esetében a magyar énekek metrikai jegyei több irányból érkeznek. Az első sor rövidülése

²⁷³ *Középkori magyar verseink*, kiad. HORVÁTH Cyrill, Budapest, MTA, 1921² (Régi magyar költők tára, 1), 62. sz.

az énekkorpuszra jellemző jelenség. Az izometriára hajló, szótagszámláló metrum újlatin mintákat követ. A dallamhoz igazodó, szillabikus szövegkezelés (és így a hetes sorok létrejötte) viszont magyar jelenség. A következőkben az 1600 előtti magyar változatokat és azok forrásait tekintem át.

4.

(Óvár–Kassa–Debrecen, 1560)

Huszár Gál 1560-ban kiadott énekeskönyvében hat ebbe a korpuszba tartozó ének jelenik meg, mindegyik az énekeskönyv húsvéthoz és áldozócsütörtökhöz kapcsolódó részében. Mivel az énekeknek sokszor több sora is megegyezik, illetve a különböző refrének is segítenek elkülöníteni az énekeket, szükségesnek és célszerűnek tartom a teljes első strófák közlését, kiegészítve a dallamra utaló jelzésekkel.

RPHA 792: „A Christus surrexit nótájára”

Krisztus feltámadta,
mi bűnünket elmosá,
ő szent vére hullása
lőn vétünknek romlása:
Csak ő nekünk Atya Istennél kedves szószólónk.

RPHA 794: „Más azon nótára”

Krisztus feltámadta,
nekünk örömet ada,
vére reánk árada,
haszna rajtunk marada:
Nyerdj irgalmat, közbenjáró Jézus Krisztus, szent Atyád előtt.

RPHA 786: „Más azon nótára”

Krisztus feltámadta,
ki értünk meghalt vala,
mi bűnünkért kint valla,
minket megigazíta:
Kérünk téged, Urunk, Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk.

RPHA 817: „Más ugyanazonról” + KOTTA

Krisztust megfeszíték
 kegyetlen zsidó népek,
 ki miértünk születék,
 mennyből nekünk adaték:
 Kyrieleison.

RPHA 791: „Más dicséret a Krisztus feltámadásáról” + KOTTA

Krisztus feltámadta,
 mi bűnünket elmosá,
 szent vére hullásával
 Atyját megengesztelé:
 Irgalmazz minékünk.

RPHA 808: „A Krisztus mennybe menéséről”

Krisztus mennybe felmene
 nekünk helyet szerzeni,
 ül Atyjának jobbára,
 lón mindeneknek ura:
 Krisztus ül Atyának mennyben jobbára, és uralkodik.

Az utolsó, áldozócsütörtöki ének kivételével a többi hat szótagos sorral kezdődik, de az összes többi strófában hét szótagos az első sor is. A fenti énekek metrumait számokkal is érdemes kifejezni, illetve feloldom a nótajelzésekre történő visszautalásokat is. Ahol az énekek kottája is szerepel, ott a dallamok sorszerkezetét is megadom.

RPHA 792	7 7 7 7 14(4+5+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 794	7 7 7 7 17(4+4+4+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 786	7 7 7 7 15(4+6+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 817	7 7 7 7 5	KOTTA (Új 84/I)	7 7 7 7 10(5+5)
RPHA 791	7 7 7 7 6	KOTTA (Új 85/I)	6 7 7 7 6
RPHA 808	7 7 7 7 16(6+5+5)		

A refrének tagolása a RPHA metrikai elemzésén alapulnak, egyedül az RPHA 794 estében módosítottam azon, ahol elképzelhetőnek tartom a további osztást: az RPHA 4+8+5 alakban osztja a tizenhét szótagos refrént.

Az énekeskönyv dallamkezelését illetően két érdekesség merül fel. Az RPHA 817 esetén a kotta két ponton is eltér a szövegtől. A szöveg csak egyszer írja ki a refrént:

„Kyrieleison”. Ezt a dallam alapján – értelemszerűen – meg kellett ismétlni az éneklés során. A másik eltérés, hogy az első strófa hat szótagos nyitó sorát a dallam nem követi, annak első sorában hét hang található, amely megfelel a többi strófa hosszának. Ez a fenti, idegen nyelvű kottapéldák alapján is érthető, és énekléskor az első sor valamelyik hangját át kell kötni. Az első strófa a kivétel, de attól még a dallam a főszabályt követi.

Az RPHA 791 dallamközlése épp azért érdekes, mert ellentétes eljárást követ: a kotta az első strófa hat szótagos nyitó sorát követi, amely a többi strófának már nem felel meg. Vagyis míg az RPHA 817 esetében a kotta a szabályhoz igazodik, és nem a kivételnek tekinthető első strófa metrumát követi, addig az RPHA 791 kottája a kivételt követi, és az összes többi, metrikailag szabályos strófát kell attól eltérően énekelni. Könnyen el tudok képzelni egy olyan szerkesztőt vagy lejegyzőt (nem feltétlenül Huszár Gált, hanem akár az ő forrását), aki – szem előtt tartva a szillabikus éneklés ideálját – az első strófához igazította a kottát.

(*Várad, 1566*)

Az 1566-ban Váradon kiadott énekeskönyv egy énekkel bővíti a Huszár Gálnál megjelenő korpuszt. Ez a vers nem a húsvéti énekek között található. Az énekeskönyv – követve a debreceni énekeskönyvek rendjét – elöl közli a zoltárokat. Ennek a résznek a végén, de a vegyes énekek között szerepel a *Legyen nagy vigasságunk...* kezdetű ének, amely csak ebben az énekeskönyvben jelenik meg, és nem hagyományozódik tovább.

RPHA 839: „Krisztus feltámadá”

Legyen nagy vigasságunk,
mert Krisztus igazságunk,
és ő az mi váltságunk,
csak ő örök életünk.
Azért az[t] kívánja tőlünk, teljes hittel hogy [hogy] benne bizzunk.

Nem egyértelmű, hogy a szöveg felett olvasható „Krisztus feltámadá” szöveg nótajelzés-e, csak elmaradt az erre utaló szócska, vagy a szöveg témájára utal. Az RPHA címként kezeli a feliratot. Mivel a szöveg nem a húsvéti énekek között található, és az énekeskönyv sem ilyen módon jelöli meg az énekek tartalmát, a feliratot az egyik „Krisztus feltámadá” kezdetű ének dallamára történő utalásnak gondolom. Ezt megerősíti az ének refrénje, mely szerkezetileg megegyezik több *Krisztus feltámadá...* kezdetű ének hosszú, recitáló

refrénjével, vagyis utalhat az RPHA 792, 794 és 786 bármelyikére. De mivel ezeknek az énekeknek ugyanaz a nótajelzése, a nótajelzés egy általánosabb, az énekcsoportra való utalásként is felfogható. Az ének képlete:

7 7 7 7 | 17 [18]

Az RPHA nem tér ki arra, hogy az ének egyetlen ismert forrásában a refrén „hogy” szava megismétlődik, tizennyolc szótagos sort adva ki. Persze a „hogy” megkettőzése valóban értelmetlen, és itt nyomdai hibáról lehet szó (a szedő nem vette észre, hogy már kiszedte a „hogy” szót az előző sor végén, ezért még egyszer kiszedte), de az RPHA kifejezetten a forrás, illetve a „változat” közlésekor is az általa emendált szöveget hozza. Márpedig nem szabad elsiklani a tény mellett, hogy a vers egyetlen megjelenésekor valamilyen okból mégiscsak ez a szöveg került a papírra.

A refrén metrikai elemzése is inkább a tizenhetes refrénsor helyességét igazolja. A vizsgált korpuszban több tizenhét szótagos refrént találunk, míg tizennyolcast nem. Bár ha ezt érvként hoznánk elő, könnyen abba a hibába eshetünk, hogy egy hipotetikus, laza szabályokkal megfogalmazott, néhány példán bemutatható képlettel akarnánk igazolni a forrásban található szöveg hibás voltát, majd az így kapott képletet szemléltető példaként használnánk szabályrendszerünk igazolásához. A különböző hosszúságú refrének éppen azt bizonyítják, hogy nem szükséges pontos szabályszerűséget feltételezni a refrének hossza mögött. Ha pedig csak grammatikai probléma lenne ezzel a refrénnel, és metrikai nem, akkor nemcsak úgy javíthatnánk, hogy elhagyjuk az egyik „hogy”-ot, hanem a szótagszám megtartásával is:

Azért azt kívánja tőlünk, teljes hittel hogy *mi* benne bízunk.

Felvethető, hogy esetleg azért hibázott a szerkesztő vagy szedő, és szedte ki kétszer ezt a szócskát, mert számára – akár a dallam ismeretében – egy tizennyolc szótagos refrénsor volt a természetes. Vagyis ez a hibának ítélt változtatás lehet akár egy dallamváltozat jele is, és ennek eltüntetése egy lehetséges metrumváltozat felfedezésének esélyét lehetetlenítené el. A grammatikai hiba észlelése ne arra késztesen minket, hogy javítsunk, töröljünk, és letegyük a voksunkat egy új, virtuális szöveg mellett. A hibásnak tartott hely jelzés, de nemcsak a nyomdai hibát jelezheti, hanem azt is, hogy már a szöveg létrehozója (nyomdász, szedő vagy a nyomda által felhasznált kézirat lejegyzője) számára is valami

nem stimmel az adott ponton, vagyis más virtuális szövegváltozatok is létrejöhetnek egy ilyen helyen. A szöveg már ezen a ponton többszámúvá válik, hiszen jelzést ad más lehetséges szövegekről, anélkül, hogy valóban előttünk lennének különböző források. A szöveg pluralitását szeretném a továbbiakban is láthatóvá tenni, ezért a későbbiekben bár én is tizenhét szótaggal elemzem refrént, továbbra is lehetséges variánsnak gondolom a tizen-nyolc szótagos változatot.

(Komjáti, 1574)

Huszár Gál 1574-ben Komjátiban kiadott graduálja két énekkel bővül, amely az általam elemzett korpuszba tartozik. Eddigi tudomásunk szerint ez az énekeskönyv közli először Sylvester János énekét, illetve azt a középkori éneket is, amely néhány évvel később Telegdi Miklósnál is megjelenik. Az éneket Huszár Gál „Régi közönséges dicséret”-nek nevezi, nótajelzését pedig így adja meg: „Christus surrexit, mala nostra textit”. Vajon a korábbi, rövidebb „Christus surrexit” nótajelzések ugyanezt a dallamot jelzik? Erre később, a metrumok elemzésekor keresek választ.

RPHA 790: „A Krisztusnak feltámadásáról régi közönséges dicséret. Nótája:

Christus surrexit, mala nostra textit”

Krisztus feltámad,
mi bűnünket elmosá,
és kiket ő szerete,
mennyországba felvivé.
Úr Isten megváltá mind ez világot szent halálával.

Conclusio

Már mi mind örülünk,
mert mi megszabadultunk
a Krisztusnak általa
ördögi hatalomtól,
büntől és az haláltól,
az örök tűztől.

RPHA 785: „Mégis más dicséret a Krisztusnak feltámadásáról. Sylvester Jánosé”

Krisztus feltámad,
ki emberré lett vala,
kint szenvedé, meghala,
hogy minket megváltana.
Irgalmazz minékünk, Atya Isten, szent fiadért.

Az énekeskönyv a bővülés mellett más újításokat is hoz. Az RPHA 794 nótajelzése mellé odakerül egy szerzősége utaló adat: „Batizi Andrásé”. Ezen kívül három éneknek a refrénje is megváltozik a korábbi kiadásokhoz képest. Az RPHA 791 refrénje „Irgalmazz mi nekünk” helyett „Dicséret Istennek”-re változik, vagyis a Kyriének megfelelő refrént az Alleluja típusú refrén váltja fel, bár ez a szótagszámon nem változtat. A másik két változtatásnak viszont már metrikai tétje is van. Az RPHA 786 hosszú, recitáló refrénje az 1560-as kiadványban így szerepelt: „Kérünk téged, **Urunk, Jézus Krisztus**, irgalmazz nekünk.” Az 1574-es kiadásban már így olvasható: „Kérünk téged, **Jézus Krisztus, mi királyunk**, irgalmazz nekünk.” A refrén a korábbi tizenöt helyett tizenhét szótagossá válik, így tagolása is szabályosabbá válik, és teljesen megegyezik az RPHA 794 – a megelőző ének – tagolásával:

7 7 7 7 | 17(4+4+4+5)

Ha a refrént négyütemesnek tekintjük, akkor három azonos hosszúságú ütemet egy hosszabb ütem zár le, amely az izomorfia és a +1 szabály érvényesülésének tudható be, és ilyen módon az 1560-as énekeskönyvben még meglehetősen változatosságot bemutató refrénformákat homogenizálja, legalábbis ez a két ének vonatkozásában, hiszen az RPHA 792-nek és az RPHA 808-nak még így is ezektől eltérő szótagszámú recitáló refrénje maradt, amellyel Huszár Gál nem kezdett semmit. Ez a tagolás viszont megerősítheti azt, hogy mégis csak lehet valamiféle szabályszerűség a tizenhét szótagos refrénben, de legalábbis valószínű, hogy az egymás után közölt énekek esetében Huszár Gál közelebb akarta hozni egymáshoz az énekeket.

Az RPHA 817 refrénjében történik a legnagyobb változás. A korábbi énekeskönyvekben „Kyrieleison”-ra végződő strófa itt magyar szöveget kap: „Kegyelmes Krisztus, irgalmazz nekünk.” Ez szótagszámban is megfelel a dallam hosszának, ismétlés helyett kitölti annak hosszát. Az 1560-as énekeskönyvben egyszer szerepelt a „Kyrieleison” szöveg, amit a dallam alapján meg kellett ismételni énekléskor. Az 1574-es kiadás ezzel szemben olyan refrént javasol, amely ismétlés nélkül tölti ki a dallamot, és a refrén szövege is kétosztatúvá, két ütemessé válik:

7 7 7 7 | 10(5+5)

Az persze kérdéses marad, hogy ez a változás az ének elterjedt előadásmódjának jele-e, vagy Huszár Gál (esetleg egy korábbi szerkesztő vagy másoló) változtatása-e, és az is, hogy a változtatás mögött a refrén magyarításának célja állt, vagy az a tendencia, mely ismétlés nélkül akarja kitölteni szöveggel a dallam teljes hosszát (verstér kitágítása), esetleg a két tendencia együtt érvényesült. De tulajdonképpen nem is ez a kérdés, sőt nem az adatnak kell újabb kérdéseket generálnia, hanem a kérdésekre lehet válaszunk ez az adat: először az 1574-es kiadványban találkozunk az ének eme refrénjével.

Az 1574-es énekeskönyv húsvéti részének szerkezetén a bővítés nem változtatott: a két betoldott ének a korábban is megjelenő húsvéti énekek után kaptak helyet, vagyis ebben az énekeskönyvben ezek zárják a húsvéti részt (az RPHA 808 már az áldozócsütörtöki énekek csoportjában helyezkedik el). Viszont a korábbról áthagyományozott húsvéti tömbön belül nem a megegyező nótajelzések és dallamok egymásutánisága lesz a rendező elv, ami az 1560-as énekeskönyvben még valamelyest érvényesült. Az RPHA 791, valamint az eltérő metrumú 784 előbbre kerül, és elválasztja egymástól a három „Christus surrexit” nótajelzésre éneklendő éneket. Ez a szétválasztás a későbbi énekeskönyvekben anomáliát fog okozni. Huszár Gál szerkesztői tudatosságát mutatja, hogy ő újra kiírja az RPHA 794 előtt is a nótajelzést. Így a *Krisztus feltámadá...* kezdetű énekek szerepelnek egy tömbben, és csak ez után jönnek a más incipitűek. Korábban az RPHA 817 választotta el ezeket az énekeket, amely így hátrébb került. A szerkezet átláthatósága miatt közlöm újra a vizsgált énekeket a módosult adatokkal.

RPHA 792	7 7 7 7 14(4+5+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 791	7 7 7 7 6	KOTTA (Új 85/II)	6 7 7 7 6
RPHA 794	7 7 7 7 17(4+4+4+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 786	7 7 7 7 17(4+4+4+5)	„Christus surrexit”	
RPHA 817	7 7 7 7 10(5+5)	KOTTA (Új 84/II)	7 7 7 7 10(5+5)
RPHA 790	7 7 7 7 16(6+5+5)	„Christus surrexit, mala nostra textit”	
<i>Conclusio</i>	6 7 7 7 7 5		
RPHA 785	7 7 7 7 14(6+4+4)		
RPHA 808	7 7 7 7 16(6+5+5)		

(Debrecen, 1579)

A Debrecenben 1569-ben és 1570-ben kiadott énekeskönyvek a vizsgált énekek szempontjából nem mutatnak változást a váradi editióhoz képest. Az 1579-es debreceni énekeskönyvben egy új húsvéti ének jelenik meg, *Emlékezzünk ez napon...* kezdettel és nótajelzés nélkül. Az ének az RPHA 792 elé kerül. Rövid refrénje a *Kyrie* magyar változata, a vers metrumképlete: 7 7 7 7 | 5.

RPHA 372: „Az Krisztus feltámadásáról”

Emlékezzünk ez napon
Urunknak haláláról
és feltámadásáról,
adván neki hálákat:
Irgalmazz nekünk.

(Debrecen, 1590)

Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című, 1582-ben kiadott énekeskönyvének húsvéti része teljes egészében követi Huszár Gál 1574-es kiadását és annak szövegvariánsait, természetesen kották nélkül. Szerepelteti Huszár Gál újításait, és az énekek sorrendje is ezt az énekeskönyvet utánozza, egy egészen apró változtatást leszámítva. Az RPHA 792 nótajelzése Bornemiszánál nem „Christus surrexit”, hanem „Surrexit Christus”. Ez a változtatás onnan eredhet, hogy az 1566-as váradi énekeskönyv óta a húsvéti rész elején, tehát az RPHA 792 előtt Melius Juhász Péter *Csodálatos nagy bölcsesség...* kezdetű éneke helyezkedik el, melynek nótajelzése: „Surrexit Christus pridie”.

A két nótajelzést fontos megkülönböztetni. A *Christus surrexit* szövegcsaládnak a magyar korpuszban megjelenik két másik, metrikailag és használt dallamaiban is eltérő ága. Már Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében szerepel a *Krisztus feltámadása igazságunkra...* (RPHA 784) és a *Hálaadásokkal mi énekeljünk...* kezdetű ének (RPHA 476). Mindkettő a „Christus iam surrexit” nótajelzést kapja. Az énekek strófáinak metrikai szerkezete a következő:

6 5 8 6

Ugyanerre a metrumra készült Bogáti Fazakas Miklós 100. zsoltára, mely minden forrásban a „Krisztus feltámadása igazságunkra” nótajelzést kapta. Feltételezhető dallama

későbbi nyomtatványokból azonosítható (RMDT 1, 128=94). Ez alapján egy feszes, szinkópált ritmusú énekről van szó. Nótajelzésként idézett latin incipitje is követi a magyar hat szótagos kezdősorát. Huszár Gál a „iam” szócska megtartásával tehát fontos distinkciót tesz a kétféle nótajelzés és a kétféle dallamhagyomány között.

Szintén eltérő dallam- és szöveghagyományt követnek azok az énekek, melyek a magyar énekeskönyvekben „Surrexit Christus pridie” és „Surrexit Christus hodie” nótajelzések alatt jelennek meg, sőt, ide tartozik még az áldozócsütörtöki énekek között található „Ascensit Christus hodie” nótajelzés is. Ezen énekek metruma: 8 8 8 6 vagy 8 4 8 6, később még nagyobb varianciát mutatnak, attól függően, hogy milyen refrént használnak, és hogy csak a negyedik, vagy már a második soruk is refrén. Már 1560-ban megjelenik ezzel a típusú nótajelzéssel a *Krisztus mennyekbe felmene...* kezdetű ének (RPHA 806), majd a váradi énekeskönyvtől kezdve a fentebb említett dicséret Melius Juhász Pétertől (RPHA 235). Csomasz Tóth Kálmán többféle dallamot sejt ezen énekek mögött (RMDT 1, 146=120, 147=121, 159=146), de egyik sem keverhető össze a négy hetes sorból álló hagyománnyal, és úgy tűnik, Huszár Gál is pontosan elkülöníti egymástól a három húsvéti dallamtípust.

Más szerkesztők már nem ilyen következtetések. Huszár Gálnál a harmadik típus mindig „Surrexit Christus pridie” alakban jelenik meg. Az 1566-os énekeskönyvben az RPHA 806 már „Surrexit Christus hodie” nótajelzést kap, viszont a debreceni énekeskönyvekben 1569-től kezdve mindig „Christus surrexit pridie” lesz a nótajelzés. Vélhetően azért, mert az énekeskönyvek szerkesztői számára nem volt egyértelmű a különbség a háromféle nótajelzés között, és a „Christus surrexit” hatására utóbbi nótajelzést is ebben az alakban szedték. Ugyanez zavarhatta meg az 1574-es énekeskönyvet másoló Bornemisza Pétert is, amikor ő Melius énekének nótajelzése hatására, annak mintájára cserélte meg az RPHA 792 nótajelzését. Azért gondolom, hogy itt a két ének közelsége okozott fennforgást, mert az RPHA 784 és 794 esetében már a Christus szó van elől a nótajelzésben – az 1574-es kiadvánnyal megegyezően. Bornemisza tehát nem következetesen használja a különböző dallamokra utaló nótajelzéseket, feltehetően számára nem is jelentettek egyértelmű nótautalásokat.

A Debrecenben 1590-ben megjelent énekeskönyv három olyan énekkel bővült, amely az elemzett metrikai korpuszba tartozik.

RPHA 788: „Nóta: Emlékezzünk ez napon Urunknak halálául”

Krisztus föltámad,
 ki értünk megholt vala,
 mindennek utat nyita
 az örök bódogságra,
 Irgalmazz nekünk.

RPHA 1184: „In die pentecostes”

Pünkesd napja betelvén,
 Jeruzsálemben levő
 Apostolok valának
 egyenlő akaratban.
 Szent Lélek Istenrül Krisztus ígéreti beteljesedék.

RPHA 35: „Ad notam: Emlékezzünk ez napon”

Az pünkesd innep napján,
 tanítványok egy házban
 begyűltenek mindnyájan,
 egyenlő akarattal:
 Irgalmazz nekünk.

RPHA 788	7 7 7 7 5	„Emlékezzünk ez napon”
RPHA 1184	7 7 7 7 17(6+6+5)	
RPHA 35	7 7 7 7 5	„Emlékezzünk ez napon”

Az RPHA 1184 és 35 a pünkösdi énekek között jelennek meg, az RPHA 788 pedig a húsvéti részben, amelynek szerkezeti átalakításáról és változtatásairól bővebben kell szólnom. Az énekeskönyv az énekek sorrendjét tekintve a korábbi kiadások közül a váradi és az 1569-es, illetve 1570-es debreceni editiókat követi. Ezekhez hasonlóan a húsvéti részt az RPHA 476 zárja – amely az 1579-es debreceni énekeskönyvből hiányzik. Az 1579-es énekeskönyv bővítése, az RPHA 372 nem az RPHA 235 után, hanem a húsvéti énekrész végén, az RPHA 476 előtt szerepel. Az RPHA 806 nótajelzését szintén a debreceni kiadások alapján, „Christus surrexit pridie” alakban hozza. Az RPHA 786 refrénjének újabb variánsa található itt, mely az 1560-as kiadvány refrénjéhez áll közelebb, attól egy szótaggal tér el: „Kérünk téged, **mi** Urunk, Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk.” Így a refrén tizenhat szótagossá válik: 16(4+7+5). Az RPHA 792 refrénje szintén egy szótaggal lesz

hosszabb: „Csak ő nekünk **az** Atya Istennél kedves szószólónk”, metruma így módosul: 15(4+6+5). Ezek a variánsok tehát a debreceni ághoz kötik az 1590-es énekeskönyvet.

Bizonyos módosításai viszont nem eredhetnek innen. Egyrészt megtalálható benne az RPHA 790 is, amely először 1574-ben, Huszár Gálnál jelent meg, bár refrénjét már az első strófában is rövidítve közli, csupán ennyi olvasható belőle: „Úr Isten...”. Másrészt az RPHA 817 refrénjét szintén az 1574-es kiadás alapján, annak magyar szövegével hozza. Újabb eltérés figyelhető meg az RPHA 791 refrénjében. Az eredeti, egytagú refrént egy újabb ütemmel bővíti ki, amely így az RPHA 817 refrénjével lesz azonos szerkezetű: „Irgalmazz nekünk, Úr Jézus Krisztus.” Ez a refrén nem énekelhető rá az ének máshol megjelenő dallamára, vagyis elképzelhető, hogy a szerkesztő szándéka szerint az RPHA 817 alapján kell énekelni. A két dallam rokonságáról Csomasz Tóth ír bővebben a *Régi magyar dallamok tára* első kötetében (RMDT 1, 84=70, 85=132).

Némi keveredés található azonban a nótajelzések körül, és éppen azon a ponton, ahol Bornemisza is megcseréli a Christus és surrexit szavakat. Hogy jól követhető legyen a gondolatmenetem, feltüntetem némely énekeskönyv húsvéti részének az elejét a feliratokkal és néhány fontos adattal.

Óvár–Kassa–Debrecen, 1560.

„A Krisztus feltámadásáról való dicséretek”

RPHA 792	„A Christus surrexit nótájára”	
RPHA 794	„Más azon nótára”	
RPHA 786	„Más azon nótára”	Refrén: „...Urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Más ugyanazonról” + KOTTA	Refrén: „Kyrieleison”

Várad, 1566.

RPHA 235	„Cantio de passione et resurrectione Christi, ad notam Surrexit Christus”	
RPHA 792	„A Christus surexit [sic!] nótájára”	
RPHA 794	„Más azon nótára”	
RPHA 786	„Más azon nótára”	Refrén: „...Urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Más vagyon azonról”	Refrén: „Kyrieleison”

Debrecen, 1570.

RPHA 235	„Cantio de passione et resurrectione Christi, ad notam Surrexit Christus”	
RPHA 792	„Az Christus surrexit nótá...”	
RPHA 794	„Ugyanazonról”	
RPHA 786	„Ugyanazonról”	Refrén: „...Urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Ugyanazonról”	Refrén: „Kyrieleison”

Komjáti, 1574.

„A Krisztusnak kínszenvedéséről és feltámadásáról való isteni dicséreték”

RPHA 235	„Első, a Surrexit Christus pridie nótájára. Petrus Meliusé”	
RPHA 792	„A Christus surrexit nótájára”	
	[Detrekő, 1582: „Az Krisztus feltámadásáról, Nótája, Surrexit Christus...”]	
RPHA 791	„Más dicséret a Krisztus feltámadásáról” + KOTTA	
RPHA 784	„A Christus iam surrexit nótájára”	
RPHA 794	„Más a Christus surrexit nótájára. Batizi Andrásé”	
RPHA 786	„Más azon nótára”	Refrén: „...Jézus Krisztus, mi királyunk...”
RPHA 817	„Más ugyanazonról” + KOTTA	Refrén: „Kegyelmes Krisztus...”

Debrecen, 1579.

RPHA 235	„Cantio de passione et resurrectione Iesu Christi. Ad notam Surrexit”	
RPHA 372	„Az Krisztus feltámadásáról”	
RPHA 792	„Christus surexit [sic!] nótájára”	
RPHA 794	„Ugyanazonról”	
RPHA 786	„Ugyanazonról”	Refrén: „...Urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Ugyanazonról”	Refrén: „Kyrieleison”

Debrecen, 1590.

RPHA 235	„De passione et resurrectione [sic!] Iesu Christi, ad notam: Surrexit Christus hodie”	
RPHA 792	„Alia eadem”	
RPHA 794	„Azon nótára”	
RPHA 786	„Ugyanazonról”	Refrén: „...mi urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Azon nótára”	Refrén: „Kegyelmes Krisztus...”

RMNy 713

RPHA 235	„De triumphali resurrectione Christi, ad notam: Surrexit”	
RPHA 792	„Más, azon”	
RPHA 794	„Más, azon nótára”	
RPHA 786	„Ugyanazonról”	Refrén: „...Urunk, Jézus Krisztus...”
RPHA 817	„Azon nótára”	Refrén: „Kyrieleison”

Látható, hogy az 1590-es énekeskönyvben megkeverednek a nótajelzések. Alapvetően elképzelhető lenne, hogy valóban ugyanarra a nótára akarta énekelteni a két éneket az énekeskönyv szerkesztője, vagy az énekek gyülekezeti használatban bekövetkező dallamcseréjének lennének tanúi. A hosszú, recitáló refrének könnyen alakíthatók akár rövidebb szövegekre is. A másik egyszerű magyarázat az, hogy a sok azonos kezdetű ének

felirata összekeveredett az énekeskönyv szerkesztése során. Ha az RPHA 786 és 817 feliratait megcseréljük, akkor minden a helyére kerül, és a váradi vagy Huszár Gál első énekeskönyvéhez hasonló rendszert kapunk. De valószínűleg nem ilyen egyszerű a megoldás, mivel ugyanezek az eltérések láthatók a feltételezések szerint 1593-ban Bártfán kiadott evangélikus énekeskönyvben (RMNy 713), annyi különbséggel, hogy ott „Alia eadem” helyett „Más azon” szerepel, amely a latin kifejezés kissé furcsa magyarítása.

Ebben a feliratban az „azon” szó a problémás. A latin feliratnak még lenne értelme. Az eadem szerepelhet a megelőzővel azonos zsoltár felirataként (eadem psalmus), azonos nótajelzés jelzéseként (nota eadem). Önmagában többnyire azt szokta jelenteni, hogy az ének ugyanarról szól, mint az előző ének. „Alia eadem” szó szerint annyit jelent: 'másik ugyanaz', az énekeskönyvekben ezt arra értik, hogy következik egy másik ének ugyanarról, vagy régiesen: más ugyan azonról. Ebben az értelemben az 1590-es énekeskönyv jelzése helyes lenne, míg az RMNy 713-é legalábbis szokatlan, de inkább értelmetlen. A „Más azon” pedig úgy tűnhet, mintha a „Más azon nótára” felirat első fele lenne, csak az utolsó szó valamiért lemaradt, vagy direkt hagyták le.

Kísérteties, hogy éppen azon a ponton jelenik meg ez a nehezen értelmezhető felirat, ahol Bornemisza hibásan használja a „Surrexit Christus” nótajelzést. Ha egy szerkesztő nem ismeri az énekek dallamait, a versek metrumát sem figyeli meg, és történetesen Bornemisza énekeskönyve alapján dolgozik, akkor Bornemisza nótajelzései alapján könnyen gondolhatja azt, hogy az RPHA 235 után következő RPHA 792-nek ugyanaz a dallama. Ezzel azt feltételeznénk, hogy az RMNy 713 szerkesztője egy olyan énekeskönyvből dolgozott, amely Bornemisza alapján az RPHA 792 fölött a „Más azon nótára” utalást adta meg. A hibát persze könnyű lenne javítani, de ez nem magyarázná meg, hogy miért maradt egy furcsa és értelmetlen szókapcsolat az RMNy 713-ban, miért nem folytatta mondjuk így: „Más azonról” – amelyhez hasonló felirat található az RPHA 786 előtt is.

Viszont a korábbi énekeskönyvekben eddig nem szerepelt sem „Más azonról”, sem „Más azon nótára” felirat az RPHA 792 fölött, csak az utána következő énekeknél. A többi ének esetében is túlon túl egyformán térnek el az RMNy 713 és az 1590-es énekeskönyv feliratai a korábbi énekeskönyvektől, ami egy közös forrást feltételezne, vagy azt, hogy az evangélikus énekeskönyv a debrecenit használta. Az énekek szövegei azonban különböző ágra teszi a két énekeskönyvet. Az 1590-es énekeskönyv refrénvariánsai közül semmi nem jelenik meg az evangélikus énekeskönyvben, az mindenben a korábbi debreceni ágot követi. Ez alapján még Huszár Gál 1574-es énekeskönyvének hatása is ki van zárva. Az RPHA 235 egyszavas „Surrexit” nótajelzése például az 1579-es debreceni editióban

található meg korábban. De ha szövegeik nem eredhetnek közös forrásból, akkor miért térnek el azonos módon a feliratok. Erre csak az lehet a magyarázat, ha legalább az egyik énekeskönyv több korábbiából dolgozik, vagyis kompilál. Ez éppenséggel mindkét énekeskönyv kapcsán felmerült már.²⁷⁴

Az „Alia eadem” és „Más azon” feliratok azért is árulkodók, mert így az utána következő „Azon nótára” feliratok hivatkozása bizonytalanná válik. Persze elképzelhető, hogy ekkorra már az RPHA 792 is működhet nótautalásként, nem kell a „Christus surrexit” nótajelzést megadni, de akkor nehezen érthető, hogy az RPHA 786 esetében miért nem az „Azon nótára” felirat szerepel, és az RPHA 817 fölött miért igen. Ha mégis arról van szó, hogy az *Énekek három rendbe* megtévesztő nótajelzése alapján az RPHA 792 dallamát Melius énekének dallamával azonosították, akkor pedig az nem érthető, hogy miért nem adtak egyértelmű utalást a dallamok egyezésére. Véleményem szerint azért, mert nem a dallamokra vonatkozó tudásuk alapján jártak el a szerkesztők, hanem a különböző forrásokban talált adatok alapján.

A két énekeskönyv feliratainak egyező mintázata nem magyarázható egy hagyomány követése alapján. Minden korábbi énekeskönyvben szerepel az RPHA 792 latin nótajelzése. Innentől viszont több ágra szakad a hagyomány. Huszár Gál minden esetben vagy pontos nótajelzést, illetve visszaulalást ad meg, vagy közli az ének kottáját. A váradi énekeskönyv és Bornemisza énekeskönyve értelemszerűen a kottákat elhagyja, és ezekben az esetekben nem írnak semmilyen nótajelzést, tehát a készen kapott mintázatot örökítik tovább – lehetőségeik szerint. Ellenben a debreceni énekeskönyvek az RPHA 792 és az RPHA 784 között semmilyen nótautalást nem adnak meg, csupán az énekek tartalmára utalnak. Vagyis az RPHA 792-vel egyező dallamú két éneknek, az RPHA 794-nek és 786-nak vagy van nótajelzése, vagy nincs, de nincs olyan forrás, ahol csak az egyiknek van. Az 1590-es énekeskönyv mintázata azonban keveri a kettőt, ráadásul előzmény nélkül ad nótajelzést az RPHA 817-nek, és pont ugyanígy tér el a bártfai énekeskönyv is.

Mindkét énekeskönyv esetében az tűnik valószínűnek, hogy nem ugyanazt a forrást használták az énekek felirataihoz, mint magukhoz a versszövegekhez. A debreceni énekeskönyvet az énekek sorrendje a korábbi debreceni ághoz köti, viszont a fentebb bemutatott variánsok (RPHA 817 refrénje) és az RPHA 790 megjelenése az 1574-es vagy a Bornemisza-féle énekeskönyvhöz. A bártfai énekeskönyvben szintén szerepel az RPHA 790, de a refrénvariánsok és az énekek sorrendje a debreceni ággal egyezik. Tehát a

274 H. HUBERT, *A régi magyar..., i. m.*, 133–134, 136–140.

húsvéti rész énekeit több forrás felhasználásával állították össze. A feliratok pedig egy közös forrásból érkezhettek, amit ma már nem ismerünk. Ez lehet egy mára ismeretlen énekeskönyv, lehet a feltételezett unitárius énekeskönyv, de talán lehet a csonka példányokból ismert református, illetve evangélikus énekeskönyvek egyike is.²⁷⁵

A feliratok elcsúsztatása legkönnyebben úgy jöhetett létre, ha valaki a nótajelzés nélküli debreceni énekeskönyvek sorrendjére ráolvassa a Bornemisza-féle énekeskönyv feliratait. Ekkor ugyanis a következőket látja maga előtt:

Debrecen, 1570.	Detrekő, 1582.
RPHA 235 „...ad notam Surrexit Christus” <i>Csudálatos nagy bölcsesség...</i>	„a Surrexit Christus pridie nótájára” <i>Csudálatos nagy bölcsesség...</i>
RPHA 792 „Az Christus surrexit nótá[jára]” <i>Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá...</i>	„Az Krisztus feltámadásáról, Nótája, Surrexit Christus” <i>Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá...</i>
RPHA 794 „Ugyanazonról” <i>Krisztus feltámadá...</i>	„Más dicséret Krisztus feltámadásáról” <i>Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá...</i>
RPHA 786 „Ugyanazonról” <i>Krisztus feltámadá...</i>	„Az Christus iam surrexit nótájára” <i>Krisztus feltámadá igazságunkra...</i>
RPHA 817 „Ugyanazonról” <i>Krisztust megfeszíték...</i>	„Más az Christus surrexit nótájára” <i>Krisztus feltámadá...</i>
RPHA 784 „A Christus iam surrexit notá[jára]”	[...]

Feltételezésem az, hogy az a szerkesztő, akinél elcsúsztak a feliratok, valamelyik debreceni énekeskönyvet vette alapul, mondjuk az 1570-est. Az énekek sorrendjét átvette innen, de nem talált nótajelzéseket. A nótajelzések kiegészítéséhez azonban nem saját ismereteit vagy a gyülekezeti szokást vette alapul, hanem az *Énekek három rendbe* című kiadványt (de ugyanez működne Huszár Gál 1574-es énekeskönyvével is, amennyiben nem volt kottaolvasó, ami szintén elég könnyen elképzelhető). Ha valaki csak az énekek feliratát és

275 Uo., 132, 134.

kezdősorait nézi meg (ahogyan én is szerepeltettem őket), akkor könnyen azonosítja a hasonló kezdetű és nótajelzésű énekeket. A szerkesztő bizonyos nótajelzéseket egyszerűen átvett a másik énekeskönyvből, nem ügyelve arra, hogy valóban ugyanazok az énekek szerepelnek-e abban. Ezt egészen az RPHA 784-ig folytatta, amíg már saját forrásában is talált nótajelzést.

Ez persze elég gyenge lábakon álló feltételezés, sőt, éppen a hasonló incipitek és nótajelzések miatt máshogy is össze lehetett keverni az énekeket. Mindezzel csak azt akartam bemutatni, hogy a feliratok korábbiaktól eltérő megjelenése máshogy is magyarázható, mint az énekek gyülekezeti használatban végbemenő dallamcseréjével. Nem feltétlenül gondolom, hogy a metrikailag nehezen összeilleszthető dallamok és szövegek egymás mellé kerülése egy orális hagyomány létezését feltételeznék. Valószínűbbnek tűnik az, hogy a kottát olvasni nem tudó szerkesztők számára a nótajelzések sem mindig jelentettek fogódzót, és az sem biztos, hogy mindegyik versnek használt volt a dallama, így véletlenül, alkalmilag is összekerülhettek bizonyos szövegek és nótajelzések.

(Debrecen, 1602)

Az utolsó énekeskönyv, melyet bemutatok, Újfalvi Imre 1602-ben kiadott énekeskönyve. Újfalvi a fennmaradt források alapján zeneértő volt, és foglalkozott is az iskolai és gyülekezeti éneklés megújításával. Ennek lenyomata az 1602-es énekeskönyv is, amely a 16. századi gyülekezeti énekkorpusz összefoglalása, és egy igen fontos redakció a 17. századi énekeskönyv-kiadás számára is. A harmadik fejezetben idézett előszavából kiderül, hogy ismerte a 16. század majd mindegyik kiadását, és az is, hogy „szerette volna az 1602-es kiadvány énekeihez a dallamokat is közreadni, de a sietség és a szakértelem hiánya következtében erre nem kerülhetett sor” – írja Csomasz Tóth Kálmán, aki felhívja a figyelmet arra, hogy egészen a 18. századig nem tudtak Debrecenben olyan énekeskönyvet kiadni, amelyben kotta is található, pedig úgy tűnik, hogy alkalmas szerkesztő lett volna rá.²⁷⁶

Ám nem szabad, hogy megtévesszen az a tény, hogy Újfalvi elődeinél némileg jobban értett a zenéhez. Ez nem jelenti azt, hogy nótajelzései az énekek eredeti és hiteles dallamát rejtik. A kötet szerkesztése inkább azt mutatja, hogy Újfalvi próbált egy konzisztens és használható énekeskönyvet létrehozni, amely – éppen emiatt – homogeni-

²⁷⁶ RMDT 1, 42.

zálja a nótautalásokat, és inkább csak egy-egy ismerősebb dallamot tart meg. Nézzük, hogy mit tart meg a húsvéti részben. Alapvetően az 1590-es énekeskönyv anyagát örökíti tovább, de néhány ének sorrendjét felcseréli. Pár újabb énekkel is bővül a kiadás, de azok az általam elemzett énekek csoportja elé vagy mögé kerülnek, így azokat nem jelzem.

RPHA 786	7 7 7 7 17(4+7+5)	„Húsvét, avagy Krisztus feltámadása napjára. B. A.”
RPHA 792	7 7 7 7 14(4+6+5)	„Más, azon nótára”
RPHA 794	7 7 7 7 17(4+4+4+5)	„Más, azon nótára”
RPHA 817	7 7 7 7 10(5+5)	„Más”
RPHA 788	7 7 7 7 5	„Más. Nóta: Emlékezzünk ez napon Urunk”
RPHA 791	7 7 7 7 10(5+5)	„Más”
RPHA 372	7 7 7 7 5	„Más”
RPHA 790	7 7 7 7 16(6+5+5)	„Más”
RPHA 808	7 7 7 7 16(6+5+5)	„Áldozóra, avagy Krisztus mennyben felmenésére”

Jól látható, hogy Újfalvi teljesen elhagyja a latin nótajelzéseket. Ez a többi dallamnál is megfigyelhető: a „Surrexit Christus” és a „Christus iam surrexit” nótajelzés sem jelenik meg nála, viszont az RPHA 476 nótajelzése visszautal az RPHA 784 magyar kezdősorára. Tehát a magyar anyagon belül, pontosabban az énekeskönyvön belül vannak nótautalások, de kifelé, a latin énekek felé nincsenek. Amelyek viszont korábban is saját dallammal rendelkeztek, azok most dallamutalás nélkül maradtak. E tekintetben Újfalvi következetes, és a húsvéti énekek dallamadása megfelel a korábbi – 1590 előtti – énekeskönyvek felosztásának is. Persze azt nem tudhatjuk, hogy a nótajelzés nélküli énekekhez valójában milyen dallamot gondolt Újfalvi, de az is lényeges, hogy rendszere nem mond ellene a korábbi rendszernek, vagyis nem követi az 1590-es énekeskönyv hibáit.

Ez azért is lényeges, mert szövegvariánsaiban viszont az 1590-es énekeskönyvet másolja. Amint a metrumok alapján is látszik, az RPHA 786 és 792 refrénje a csak 1590-ből ismert alakokkal kerül be az 1602-es énekeskönyvbe. De még abban is követi a korábbi debreceni kiadást, hogy az RPHA 790 refrénjéből csak ennyit őriz közöl: „Úr Isten”. Vagyis ugyanazt az esetet mintázza a két énekeskönyv: az énekszövegek és a felirataik nem ugyanazt a hagyományt követi, csak míg az 1590-es énekeskönyv szerkesztője egy

hibás mintát másol tovább valahonnan, addig Újfalvi Imre helyre rakja a feliratokat – vélhetően a korábbi források ismerete alapján.

Újfalvi feliratai még egy kérdést felvetnek. Huszár Gál az 1574-es énekeskönyvben az RPHA 794-t tulajdonítja Batizi Andrásnak. Újfalvi Imre az RPHA 786-ot, legalábbis a „B. A.” monogram erre enged következtetni. Az, hogy a későbbi énekeskönyvek szintén ennél az éneknél tüntetik föl szerzőként Batizit, nem jelent semmit, mivel nagy eséllyel az 1602-es énekeskönyv monogramját oldották csak föl. Viszont szerzőségi adat a két ének esetében Huszár Gálnál és Újfalvi Imrénél is csak egyiknél szerepel, a másik szerzőségéről nem mondanak semmit. Ennek mindenképp gyanút kell ébresztenie bennünk. Ha az egyik vers esetében tudtak Batizi szerzőségéről, akkor a másik esetben miért nem? Ezt a kérdést főleg annak fényében kell feltenni, hogy láthattuk, az azonos kezdősorú, azonos dallamú énekek könnyen összezavarják a szerkesztőket. E két ének is azonos sorral indul, és azonos a dallamuk. Ráadásul minden korábbi kiadásban egymás után szerepeltek. Most két ugyanarra a dallamra írt húsvéti éneket tartunk számon Batizitól, noha az RMKT második kötetének jegyzete még nem volt meggyőződve Batizi szerzőségéről az RPHA 786 esetében.²⁷⁷ Épp ezért én is követném a kritikai kiadás eljárását, és Batizi szerzőségét mindkét ének esetében megkérdőjelezém.

5.

Azért mutattam meg az énekek variánsait, hogy lássuk, a refrénsorok meglehetősen variálódást mutatnak. A szövegtörzset alapformáját így írhatjuk fel:

7 7 7 7 | R

Létezik egy kiegészítő szabály is, amely a főszabályt módosíthatja: az első strófa első sora, a tipikus „Krisztus feltámadta” kezdet eredményezhet 6 7 7 7-es strófaképletet. A refrénnek két alaptípusát különböztetem meg: a rövidebb, egy vagy két ütemből és meghatározott szótagszámból álló refrént, illetve a hosszabb, több tagra osztható, úgynevezett recitáló refrént.

²⁷⁷ XVI. századbeli magyar költők művei, I, 1527–1546, kiad. SZILÁDY Áron, Budapest, MTA, 1880 (Régi magyar költők tára, 2), 414–416.

1. Recitáló, hosszú refrének

- RPHA 792¹ 7 7 7 7 | 14(4+5+5) „Christus surrexit”
Csak ő nekünk Atya Istennél kedves szószólónk.
- RPHA 792² 7 7 7 7 | 15(4+6+5) „Christus surrexit”
Csak ő nekünk az Atya Istennél kedves szószólónk.
- RPHA 794 7 7 7 7 | 17(4+4+4+5) „Christus surrexit”
Nyerj irgalmat, közbenjáró Jézus Krisztus, szent Atyád előtt.
- RPHA 786¹ 7 7 7 7 | 15(4+6+5) „Christus surrexit”
Kérünk téged, urunk, Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk.
- RPHA 786² 7 7 7 7 | 17(4+4+4+5) „Christus surrexit”
Kérünk téged, Jézus Krisztus, mi királyunk, irgalmazz nekünk.
- RPHA 786³ 7 7 7 7 | 16(4+7+5) „Christus surrexit”
Kérünk téged, mi urunk, Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk.
- RPHA 839 7 7 7 7 | 17(8+4+5) „Krisztus feltámadá”
Azért azt kívánja tőlünk, teljes hittel hogy benne bízzunk.
- [RPHA 839 7 7 7 7 | 18(8+10) „Krisztus feltámadá”
Azért azt kívánja tőlünk, teljes hittel hogy hogy benne bízzunk.]
- RPHA 790 7 7 7 7 | 16(6+5+5) „Christus surrexit, mala nostra textit”
Úr Isten megváltá mind ez világot szent halálával.
- Conclusio* 6 7 7 7 7 5
- RPHA 785 7 7 7 7 | 14(6+4+4)
Irgalmazz minekünk, Atya Isten, szent fiadért.
- RPHA 808 7 7 7 7 | 16(6+5+5)
Krisztus ül Atyának mennyben jobbára, és uralkodik.
- RPHA 1184 7 7 7 7 | 17(6+6+5)
Szent Lélek Istenrül Krisztus ígéreti beteljesedék.

2. Zárt, rövid refrének

- RPHA 817¹ 7 7 7 7 | 5 [KOTTA: 7 7 7 7 | 10(5+5)]
Kyrieleison.
- RPHA 817² 7 7 7 7 | 10(5+5) [KOTTA: 7 7 7 7 | 10(5+5)]
Kegyelmes Krisztus, irgalmazz nekünk.
- RPHA 791¹ 7 7 7 7 | 6 [KOTTA: 6 7 7 7 | 6]
Irgalmazz minekünk.

RPHA 791 ²	7 7 7 7 6	[KOTTA: 6 7 7 7 6]
	Dicséret Istennek.	
RPHA 791 ³	7 7 7 7 10(5+5)	
	Irgalmazz nekünk, Úr Jézus Krisztus.	
RPHA 372	7 7 7 7 5	
	Irgalmazz nekünk.	
RPHA 788	7 7 7 7 5	„Emlékezzünk ez napon”
	Irgalmazz nekünk.	
RPHA 35	7 7 7 7 5	„Emlékezzünk ez napon”
	Irgalmazz nekünk.	

Az utóbbi csoport a latin *Kyriéből* alakult ki, és jóval kisebb metrikai változatosságot mutat az elsónél. Három változata valójában három különböző dallamhoz köthető. Az RPHA 817 Huszár Gálnál saját dallammal jelenik meg, és ez alapján a refrén *Kyriéjét* kétszer kell énekelni. Később már magyar szöveget is kap, amely kitölti a dallamot. Az RPHA 791 szintén saját dallammal jelenik meg a kottás énekeskönyvekben. Refrénje ezekben hat szótagos, de ez a refrén később lecserélődik egy szintén 5+5-ös osztású refrénre, tehát vélhetően az RPHA 817 dallamára kezdték énekelni. Ezt a dallamcserét egyébként igazolják a 18. századi református énekeskönyvek.

A többi ebbe a csoportba tartozó éneknek közös dallamuk lehetett, mivel csak ennek a három éneknek van együtemes, öt szótagos refrénje, melyeknek szövege is megegyezik. és az RPHA 788 és 35 mindenhol az RPHA 372 kezdősorát kapja nótajelzéssel. Az RPHA 372 később is működik nótajelzésként, ő maga viszont soha nem kap nótajelzést, vagyis ennek saját dallama ismert lehetett ekkoriban, viszont Huszár Gál énekeskönyvébe nem került be, így kottáját csak a 18. századi református énekeskönyvekből ismerjük.

A második csoportban tehát három dallam különböztethető meg. Az RMDT 1, 84=70, illetve 85=132 számú dallamoknak saját szövegük volt (RPHA 817, illetve 791), de ezek a szövegek nótajelzésként nem jelentek meg más énekek fölött. Az RPHA 791 dallama idővel kikophatott a hagyományból, és az éneket az RMDT 1, 84=70 számú dallamra kezdték énekelni, így átalakult az ének refrénje is. Ezt a dallameserét motiválhatta az is, hogy a két dallam között, Csomasz Tóth Kálmán szerint, rokonság fedezhető föl. A harmadik dallam az RMDT 1, 199=193 számú dallam, amelyre több ének is utal, mindig az „Emlékezzünk ez napon” nótajelzéssel.

A recitáló típusú refrénnek nincs szótagszáma pontosan behatárolható hossza, az eddigi példák alapján tizennégytől tizennyolc szótagig terjedhet. Kérdés, hogy ez a refréntípus tagolható-e egyértelműen ütemekre. A fenti elemzés alapján többnyire három- és négyütemes refrénekről van szó, de még az ugyanolyan szótagszámú refréneknek is többféle beosztása van, és a biztosan ugyanarra a nótára éneklendő énekek refrénjének is más-más a hossza. Olyan képletet képzelhetünk mögé, amely bizonyos keretek között szabadon bővíthető szótagszámú ütemekből áll, az ütemek száma sem kötött, de az utolsó ütem általában öt szótagos, ez alól egyedül csak a Sylvester Jánosnak tulajdonított ének kivétel (RPHA 785). Úgy tűnik, a refrén dallamának kialakítása is megengedi ezt a kötetlenséget. Ebben a csoportban csak az RPHA 786-nak és a 785-nek van kifejezetten a *Kyriének* megfelelő, tartalmilag azt kifejtő refrénje. Az RPHA 792 és 794 refrénje közbenjárást kér, az RPHA 790 kifejezetten a húsvéti történetre utal, míg az RPHA 808 a mennybemenetelre, az RPHA 1184 pedig a pünkösdre.

A hosszú refrénes csoportban három ének ugyanarra a dallamra éneklendő, ezt a „Christus surrexit” latin nótajelzés következetes használata erősíti meg, valamint az, hogy a három ének a legtöbb énekeskönyvben egymás után szerepel. Kérdés viszont, hogy az RPHA 790 hosszabb nótajelzése („Christus surrexit, mala nostra textit”) ugyanerre a dallamra vonatkozik-e, csak Huszár Gál hosszabban idézte meg az ének mintájának tekinthető latin szöveget, vagy a különbséggel két dallamutalást akart elkülöníteni. Metrikailag talán elkülöníthető két csoport az RPHA 790 és a három másik ének mentén. Az RPHA 792, 794 és 786 változó képlete mögött négyes ütemek láncolata bújik meg, amit egy ötös ütem zár. Az RPHA 792, 786¹ és 786³ mintha a 4+4+5 képlet kibővítése lenne, a középső tag aprózásával. Az RPHA 839 pedig az RPHA 794-hez és az RPHA 786 második változatához hasonlóan elemezhető 4+4+4+5-nek. Ez az egyik altípus.

A másik altípust képviseli az RPHA 790 és 808, és talán ide tartozik az RPHA 1184. Az RPHA 808-nak és az 1184-nek sehol nem jelent meg nótajelzése, vagyis ez alapján nem tudjuk semelyik csoporthoz sem kötni őket. Ennél a három éneknél a refrénben nincsen négyes ütem, viszont közös elem a hatos ütemmel való indulás. Vagyis a záróütem ebben a csoportban is öt szótagos, csak itt az öt a korábbi ütemekhez képest nem +1 szótag, hanem -1. Bognár Péter disszertációjában hosszabban elemzi annak a lehetőségét, hogy a korabeli magyar költészet miért a +1-et preferálja mint metrikai határjelölő, és nem a középlatín költészetben gyakoribb -1-et. Szerinte ennek a magyar nyelv hangsúlyrendjéből eredő oka van, de ettől függetlenül elképzelhetőnek tartja (ahogyan a +1 szabályt

megfogalmazó Vadai István is), hogy a –1 is működhetett metrikai határjelölőként a régi magyar költészetben.²⁷⁸

Akárhogy is értelmezzük a refrének mögötti mintázatokat (akár feladva a két alcsoport elkülönítését), az öt szótagos záróütem közös pontnak tűnik, ráadásul a záró öt szótag kapcsolja össze ezt a csoportot a rövid refrénes típussal. Ennek a záró öt szótagnak az eredete alighanem a *Kyrié*ben keresendő, ennek megfelelői a magyar anyagban – „Kyrieleison”, „Irgalmazz nekünk” – öt szótaggal éneklendők. A teljes anyagban két kivételt találunk ez alól: az RPHA 791 refrénjét, melyet idővel fel is vált egy 5+5 szótagos refrén, valamint a Sylvester Jánosnak tulajdonított éneket, amely 6+4+4 osztású refrénjével meglehetősen elüt a többi refréntől.

A hosszú, recitáló refrénes énekek a *Cantus Catholici* kiadásaiban és a 18. századi református énekeskönyvekben jelennek meg kottával. Az RMDT 1 a dallam variánsait a 111=68 és 112=69 szám alatt közli, előbbi a *Cantus Catholici* variánsa, utóbbi a református énekeskönyvéké. Mindegyik dallam egy jellegzetes, erre a dallamcsaládra jellemző kvintlépéssel indul. A református énekeskönyvekben mindegyik, korábban „Christus surrexit” nótajelzéssel (vagy annak hosszabb változatával) ellátott ének ezt a dallamot kapja, vagyis ide tartozik az RPHA 792, 794, 786 és 790. De a kolozsvári énekeskönyv variánsa már nyitósorában is némileg eltér a debreceni énekeskönyvektől, az ugyanabban az énekeskönyvben egymás után következő énekek pedig eltérnek a refrénjük dallamvezetésében – noha a dallamváz állandó pontjai jól kitapinthatók. A *Cantus Catholici* csak az RPHA 790-et látja el dallammal, a többi ide tartozó szöveg viszont ennek kezdősorára utal, és a kötet oldalszámokkal is megerősíti a kapcsolatot. A katolikus és a református énekeskönyvek kottáinak lejegyzése között fontos különbség, hogy utóbbiak a refrént azonos értékű hangokkal írják végig, bár így is jól látható, hogy a különböző hosszúságú refrének mely pontokon bővíthetik a dallamvonalat, mely hangok vagy hangcsoportok ismételhetők meg. A katolikus kiadványok lejegyzése azonban cizellál a ritmusértékek között, így a dallam ütemekre való osztása pontosan kirajzolja a szöveg mögött is munkáló 4+4+5-ös (vagy még inkább 4+4+4+1-es) szerkezetet. Az RPHA 790 refrénje hiába 6+5+5 szótag, a ritmusértékek aprózása miatt a szöveg mindegyik ütemének a dallam egy darab négyes osztású üteme felel meg. Vagyis a dallamok későbbi használata nem erősíti meg a recitáló refrénen belüli két alcsoport elkülönítését, valójában egy típusról beszélhetünk.

278 BOGNÁR, *i. m.*, 69–73.

6.

Egy dologra nem tértem ki eddig, mégpedig az RPHA 790 *Conclusió*jára. Ez a kiegészítés már Huszár Gál 1574-es énekeskönyvében is megjelenik, majd egy változatát szerepelteti Újfalvi Imre is. A két változatot én is közlöm, a szótagszámok feltüntetésével.

Komjáti, 1574.

Már mi mind örülünk,	(6)
mert mi megszabadultunk	(7)
a Krisztusnak általa	(7)
ördögi hatalomtól,	(7)
bűntől és az haláltól,	(7)
az örök tűztől.	(5)

Debrecen, 1602.

Már mi mind örülünk,	(6)
mert haragban kik voltunk,	(7)
minket megbékéltete,	(7)
Krisztus egy reménségünk,	(7)
áldott Atya Istennel.	(7)

Újfalvinál még ez a megjegyzés áll a *Conclusio* előtt: „Minden vers után néha ezt is iterálhatni, avagy mint régen, csak *conclusio*ban mondhatni: jóllehet ezen kívül két módon is formálják” (96v). A katolikus kiadásokban egyéb változatokat is találunk. Ezeknek a szövegrészeknek a kezdete mindig a „Már mi mind örülünk...”, de folytatásuk eltér, metrikailag azonban a fenti mintát követik. Vagyis az állandó nyitósort négy darab hét szótagos sor követi, a lezárás pedig szintén különböző lehet, a 17. századi forrásokban általában két *Alleluját* találunk, de gyakran így zár: „Kyrieleison, Alleluja”. A *Conclusio* is őrzi az ének hetes sorokból álló alapképletét, de még az első sorra vonatkozó licenciát is. Ennek a szövegrésznek az eredete Luther 1529-es kiadásában keresendő. Idézem újra az utolsó strófát:

Haleluia Haleluia Haleluia;	(12)
Des sollen wir alle <u>fro</u> sein	(8)
Christ wil vnser <u>trost</u> sein	(6)
Kyrieleis.	(4)

A német szöveggel megjelenő kotta alapján látható, hogy az egyes *Alleluják* valójában teljes sorokat tesznek ki. Ugyanez a dallam jelenik meg a 17. századi magyar énekeskönyvekben is (RMDT 2, 152, 262), a magyar változatok azonban – a szokott módon – kitöltik a melizmás részeket, és kiigazítják a szótagszám ingadozásait. Így jöhetett létre a 17. századi magyar anyagban tipikussá váló képlet:

6 7 7 7 7 | 4(+4)

Bár a 17. századi énekeskönyvekben az RPHA 790 *Conclusió*val kiegészített szövege nem szerepel együtt a Luther-szöveg dallamával, önmagában viszont igen. Ebben az esetben az RPHA 790 szövegéből lemarad a hosszú, recitáló refrén, helyette a *Conclusió*k végén található „Kyrieleison, Alleluja” szövegrész olvasható. A német dallamnak is csak az első része szerepel a szöveg fölött, illetve a „Kyrieleis”-nek megfelelő legutolsó sora. Az RPHA 790 tehát ezzel a dallammal is énekelt volt a 17. században – a Cantus Catholicik tanúsága szerint, és ez lehet az egyik magyarázata annak, hogy hogyan énekelték a *Conclusió*t.

A protestáns anyagban ennek a dallamnak nem találjuk nyomát, ami még nem zárná ki a használatát. Huszár Gál és Újfalvi Imre szövegvariánsa azonban nem teljesen felel meg a katolikus változatoknak, mindkettőben hiányzik a Kyriének vagy Allelujának megfelelő refrén, Huszár Gál hat szótagos zárósora metrikailag sem felel meg ennek a refréntípusnak. Elképzelhető, hogy ezeket a refréneket nem írták le, de az is, hogy az RPHA 790 másik típusú dallamára énekelték, és az utolsó sorokat a recitáló refrén dallamára formálták. A feltételezések sora tovább növelhető, az is lehetséges, hogy a strófákat a kvinttel nyitó dallamra énekelték, a *Conclusió*t viszont a Luther-dallam megfelelő részére. Elemzésem szempontjából most csak annyi lényeges, hogy az RPHA 790 kapcsán két dallam is szóba kerül: az egyik az RPHA 792 csoportjához köti az éneket, a másik viszont a *Victimae paschali* közeli rokonának tekinthető Luther-dallamhoz.

Exkursus: Rím és refrén

A *Legyen nagy vigasságunk...* kezdetű ének refrénje az RPHA javított verziója szerint tizenhét szótagos. A refrén négyes és ötös ütemekre való tagolása mellett lehetséges egy

másik felosztás is, amit megerősít az a tény, hogy a refrén két egymással rímelő felsorból áll. Az RPHA éppen ezért így írja le az RPHA 839 teljes metrikai szerkezetét:

$$a7 a7 a7 a7 b8 b9$$

Ez viszont két szempontból is meglepő. Ugyanis az első strófában a két sorra osztott refrén rímei megegyeznek az első négy sor rímeivel, vagyis a teljes első strófa bokorrímet ad ki:

$$a7 a7 a7 a7 a8 a9$$

A többi strófában már valóban – és értelemszerűen – eltérnek a refrén rímei a többiétől, de épp ez a refrénszerkezet lényege. Mivel általában egysoros a refrén, és a második strófától kezdve már nem rímel más sorral, ezért elegendő egy *x*-szel jelölni. A *b*-re azért volt szükség, hogy a két refrénsor egymásra rímelését jelölje. Viszont ezzel a jelöléssel úgy tűnhet, mintha valódi *b* rímről lenne szó, és az első strófában csak véletlenszerű *a* és *b* egybeesése, ez viszont épp a refrén jelentőségét, versszerző szerepét fedi el.

A legtipikusabb refrén egy rímtelen sorból áll, amely nem felel rá a strófa egyik sorára sem, erre példa az 1560-as énekeskönyvből idézett összes ének. Ez a megoldás a refrén elkülönülését erősíti, amit más metrikai jegyek is támogathatnak. Az elemzett korpusz énekei esetében a refrén nagyon hangsúlyosan különvált a strófa változó részétől. A négy hetes sort a korabeli versézők befejezettnek, teljes strófának érzik, a refrénsor nem rímel semmivel, szótagszáma független a többi sortól. Később további jelenségeket is bemutatok, amelyek megerősítik ezt az elkülönülést. Ez a típusú refrén annyira elkülönül a strófa többi részétől, hogy szinte érintetlenül hagyja a strófa izoritmikusságát, ezért is írtam korábban azt, hogy a korpusz általános strófája egy izoritmikus képletből és egy hozzá csatlakozó refrénből áll, és a kétosztatú strófát a képletben függőleges vonallal választottam el:

$$a7 a7 a7 a7 | R$$

Ebben a képletben az *R* a rímszerkezet szempontjából irreleváns. Persze vannak olyan versek, ahol az elkülönülés nem ilyen hangsúlyos, de a 16. század refrénes versei nagy

részében a refrén eleve nem rímel, vagyis nem kell figyelembe venni a rímszerkezet leírásakor.

Korábban Horváth Iván és Szigeti Csaba művei alapján mutattam be azt, hogy a magyar izostrofikus vers lényege a nyitottság, vagyis a szabad bővíthetőség, ahol az egyes strófák rímei függetlenek egymástól, nincsenek strófákon átívelő rímek, amelyek a verset zárttá tennék. Ezért van az, hogy a bokorrímes énekek strófaképlete nem ez:

a a a a

b b b b

c c c c

d d d d

...

hanem valójában ez:

a a a a

a a a a

a a a a

...

Vagyis ez a típusú versszerkesztés nem ír elő összefüggést a strófák rímelése között, csak strófaszinten szabályozza a rímet, vagyis elégséges *a* rímet használni, amely persze strófánként eltérő, de éppenséggel ugyanaz is lehet. A refrén lényege viszont éppen az, hogy strófáról strófára szerepelteti ugyanazt a sort, vagyis mégiscsak megjelenik egy olyan versszervező elv, amely strófákon átívelve hoz létre kapcsolatot a verssorok között, ennek ellenére mégsem hoz létre zártságot. Ráadásul a strófánként azonos helyen megjelenő refrénsor nem összefüggést teremt, hanem egyszerű ismétlés.

Az RPHA metrikai elemzése *x*-szel jelöli a refrénes sort, amely általában jelenti a nem rímelő sorokat, nemcsak a refrén esetében. A refrén azonban nemcsak nem rímel, de refrén volta ki is vonja a rímszerkezet hatóköréből. Ezt az RPHA egy másik kategória bevezetésével jelöli, és a két jelölés együtt adja ki a teljes metrikai elemzést (némileg egyszerűsítettem az RPHA jelölését):

Versforma: a a a a x

Refrén: - - - - R

Vagyis az RPHA azt mondja ezekről a versekről, hogy van egy nem rímelő soruk, ezzel megtörik az izo-szabály a strófa szintjén. Majd egy másik ponton jelzi azt, hogy amúgy ez a sor refrénsor, vagyis minden strófában megegyezik. Ezt a megoldást a vers metrikai struktúrájának lineáris elemzése támogatja. A befogadó az első strófa elolvasása (elénekzése, meghallgatása) után azt érzékeli, hogy mégsem bokorrímes a strófa (ami az elsődleges elvárása volt, hiszen ez a legvalószínűbb kimenetele egy régi magyar strófának), hanem az utolsó sor rímtelen. A következő strófa végére azonban nyugtázza, hogy refrénről van szó (ami az első strófa rímtelen sora után szintén a legvalószínűbb folytatás). Ebben az elemzésben nagyon fontos az, hogy az első rímtelen sor „felbukkanása” megtöri az egyforma sorokra vonatkozó elvárást, vagyis ez az elemzés szerint a refrén kikezdi a strófa szintű izomorfiát, de a vers szintű izomorfia (izostrófia) megmarad.

a a a a x	- - - - R
a a a a x	- - - - R
a a a a x	- - - - R

Az általam használt jelölés (amit persze egyáltalán nem gondolok általánosnak, csupán a vizsgált korpuszra alkalmazom) egy statikus elemzésnek felel meg inkább, amely a két elv (az izo-szabály és a refrén) működését nem egymásrahatásként, hanem egymással kibékült jelenségekként mutatja be:

a a a a | R

A függőleges vonallal is elválasztott R ez esetben azt jelenti, hogy a sort rímelés szempontjából nem kell figyelembe venni. A figyelembe vehető sorok viszont önmagukban bokorrímet adnak ki, vagyis a refrént letakarva megmarad az izorímes, tehát strófán belül azonos rímekre kifutó, strófánként viszont egymástól függetlenül rímelő szerkezet.

A problémák akkor kezdődnek, amikor a refrénsor mégis rímél valamire. Bornemisza Péter *Cantio optima* címet viselő versének (RPHA 1233) első két strófája így szól:

Siralmas énnéköm tetűled megváltom,
 Áldott Magyarország, tőled eltávoznom;
 Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom!

Az Fölföldet bírják az kevély nímötök,
 Szerémségöt bírják az fene törökök.
 Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom!

A vers egyetlen forrása a *Mindenek meghallják és jól megtanulják* kezdetű zsoltárfordítást (RPHA 968) adja nótajelzésül. Ez a gyülekezeti ének rímelés szempontjából megfelel a fenti képleteknek:

Mindenek meghallják és jól megtanulják,
 kik segedelmeket Istentől nem várják,
 Nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség.

Bornemisza énekében azonban a refrén az első strófa első két sorával rímel, vagyis az első strófa a refrénnel együtt alkot bokorrímet. A második strófától kezdve persze már ugyanúgy rímtelen sornak számít, mint azokban az énekekben (a nótajelzésben szereplő énekekben is), ahol már az első strófában is rímtelen sor a refrén. Vagyis ez esetben csak a második strófa utolsó sorában zökken ki először az izomorfia. Ekkor viszont egyszerre derül ki (a lineáris elemzés számára), hogy a vers nem „egyszerű” izostrofikus vers, hanem refrénes (is). Az RPHA mégis ugyanazzal a képlettel írja le a kétféle rímszerkezetet:

Versforma: a a x *Refrén:* - - R

Ez a képlet így sántít, hiszen egyáltalán nem derül ki az, hogy az első strófában még *a a a* volt a rím (erre találunk is utalást a vers adatlapjának „Pro domo” sorában). Pedig ez hatalmas különbség. Az RPHA képlete tulajdonképpen azt mondja, hogy az első strófa refrénjének rímelése esetlegesség, véletlen, valójában azonos formájú (*a a x*) strófákból áll a vers. A legfőbb elmozdulás Bornemisza énekében éppen az, hogy megtörik a vers szintű izomorfia, vagyis az izostrofikusság, és az első strófa kiemelt szerepet kap azáltal, hogy rímét strófáról strófára továbbörökíti a refrén. A refrén viszont épp ezáltal válik szervesebb részévé a versnek, hiszen így nemcsak egy – rímszempontból – kívülálló sor ismételtetése, amely már az első strófában is idegen, hozzáadott, „független” elemként jelenik meg, hanem kifejezetten az első strófa utolsó sora, vagyis a rímképletbe szervesen illeszkedő sor megismétlése. A refrén így állandó eltérés helyett állandó visszautalás, sosem rímtelen sor,

nemcsak önmagával azonos, hanem mindig visszarímél a teljes első strófára, amit így folyamatosan megidéz. A vers egyszerre mozdul el a vers szintű megszervezettség irányába, vagyis nem lehet egyetlen, az összes strófára érvényes képlettel leírni, és egyszerre hordozza magán az izostrofikuság jegyeit, vagyis áll ellen a zártságnak. Noha csak annyi történt, hogy a refrén az első strófában rímél az őt megelőző sorokra.

Ha a versen végighúzóató összefüggést akarnánk megmutatni, visszanyúlhatnánk a *b*, *c*, *d* rím használatához, és akár a teljes vers rímszerkezeti leírásához, mint a zárt kompozíciók esetében:

a a a
 b b a
 c c a
 d d a
 ...

Ennek ellentmond a vers izostrofikus szerveződése. A második strófától kezdve úgy működnek a strófák, mint az első, nem rímelő refréntípus esetében: a strófa refrén előtti rész izorímes, és rímei függetlenek bármely más strófa rímeitől. Ez a függetlenség azt jelenti, hogy akár meg is egyezhet két strófa ríme, mégsem számít strófákon átívelő rímnek. Bornemisza énekének második és harmadik strófájában meg is egyeznek a rímek, vagyis a vers pontos leírása így nézne ki:

a a a
 b b a
 b b a
 c c a
 ...

Ez viszont azt állítaná, hogy a rímelés a vers szintjén, strófákon átívelően van vezérelve, holott csak annyit vezérel a kompozíció, hogy a refrén előtti sorok azonos rímre fussanak ki (a a x), amelyhez további elvként adhatjuk hozzá a refrén szabályát (- - R).

Látszólag tehát az első strófa lóg ki a sorból, ahol az *a a x* helyett *a a a* képletet találunk, ez a strófa azonban kiváló bokorrímes strófa, vagyis az izo-szabálynak teljesen megfelel. És mivel a refrénsor ebben a típusban nem rímtelen, hanem végig megőrzi

rímfelelő jellegét, ezért inkább az x -szel való jelölés hamis. Az itt munkáló és egymásnak ellentmondó – mégis egyaránt izomorfiát megvalósító – két elv valójában másként, más szinten szervezi a verset, ezért nem is feltétlenül lehetséges – vagy célravezető – egy lineáris rendszerben ábrázolni a rímszerkezetet, hiszen a refrén szerepe itt épp az, hogy többdimenzióssá tegye a verset. Egyrészt a vers izorímes és izostrofikus, vagyis egymás mellé rendelt és azonos felépítésű sorokból és strófákból épül fel, nincs olyan elv, amely versszinten is szabályozná a rímelést. A refrén rímelése az első strófában nem megtöri ezt az elvet, hanem megerősíti:

a a a

Másrészt munkál a refrénelv, amely a költemény egészére kiterjeszti bizonyos elemeit a versnek, vagyis strófákon átívelve megjelenít alapesetben egy sort, ebben az esetben az első strófa rímét is. Ez azonban nem felülírja a mellérendelő strofikus szerkezetet, hanem éppenhogy megerősíti, azáltal, hogy aláhúzza, még egyértelműbbé teszi a strófák határát:

- - R

A refrénsor elkülönítését és egyben a strófahatárt pedig egy metrikai elem tovább erősíti: a felező tizenkettes sorok után a refrénsor 6+7, azaz tizenhárom szótagos:

$a_{12}(6+6) \ a_{12}(6+6) \ | \ a_{13}(6+7)$

A Bornemisza-féle refréntípusban a refrénszabály nem írja felül az izorímes szabályt, nem von ki egy sort annak hatóköréből ($a \ a \ | \ R$), hanem betartja azt, azáltal, hogy a refrénsor is rímel, csak nem az adott strófában találjuk meg rímhívóját, vagyis nem adható meg strófaszintű szabály rá. Olyan izostrofikus verset kapunk, amelyben nincs se rímtelen sor, se b rím, a strófa sorai mégsem azonos rímre mennek ki.

Ez tehát elmozdulás a vers szintű megszervezettség irányába, mégsem hoz létre zárt költeményt. Bornemisza verse a korszak poétikájának kontextusában valóban meglepően lírai költemény. Nem csak a refrén teszi ennyire sűrűvé, más eszközök is kapcsolatokat teremtenek a versegészen belül, amelyek tovább erősítik a vers szintű megszervezettséget. A szóismétlések, anaforák és visszatérő elemek egymásrafeleléseket hoznak létre a strófák között. A második és a harmadik strófában egyaránt a „nímötök” és „törökök” jelennek

meg, de először országrészeket, másodsor a lírai ént háborgatják. A negyedik és az ötödik strófában az „urak” és „Isten”, pontosabban ezek jelenléte vagy hiánya alkot párt. A teljes költeményen átvonul a helyszínek szerinti tájékozódás: „Magyarország”, „Buda”, „Felföld”, „Szerémség”, „Huszt”. Ez még a kolofont is a vers szerves részévé teszi: ebben a kontextusban a vers megírásának helye nem egyszerű bibliográfiai adat, hanem a poézis szerves része. A refrénnek is ebben a topográfiai megszerkesztettségben van kitüntetett szerepe: a lírai én folyamatosan földrajzi viszonylatba állítja magát, melynek visszatérő origója Buda, a vágyott hely.

Találunk olyan refrénes verset is a 16. században, ahol az izorím elve olyan erősen érvényesül, hogy a refrén ríme végül bekebelezte az egész verset, és a strofikus versnek minden sora ugyanarra a rímre fut ki. A 125. zsoltár fordításának (RPHA 75) első néhány strófája:

Az kik bíznak az Istenben,
el nem vesznek életekben,
üdvözülnek hitben.

Az Istennek beszédében,
kik maradnak szerzésében:
üdvözülnek hitben.

Ezek lesznek erősségben,
mint egy kőszál, keménségben:
üdvözülnek hitben.

A versben tulajdonképpen megoldódik a Bornemisza-típus problémája, vagyis a két elv összjátékából eredő bonyolultság. Itt a refrén is megmarad, és az izo-szabály is jóllakik. Ez úgy jöhet létre, ha a strófák igazodnak a refrénességhez, és minden strófa ugyanazt a rímet követi. A refrén két helyen marad el. Az egyik a kolofon:

Ezt Szent Dávid a Zsoltárkönyvben,
száz és huszonnégy részében,
írta dicséretben.

A másik hely a hetedik strófa, melyben azokról esik szó, akik nem hisznek Istenben. Ők értelemszerűen nem üdvözülnek, hanem elkárhoznak, ennek megfelelően változik a refrén is. Az 1579-es debreceni énekeskönyv alapján idézem:

Akik pedig hitetlenségben,
élnek és nagy kevélségben,
mind elvesznek ebben.

Itt a refrén megváltozása nagyon hangsúlyos, és éppen a refrénben ismételtetett ígérettel való ellentétre hívja föl a figyelmet. A refrén kényszere olyan erős azonban, hogy Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében ez a strófa is kiegészül a megszokott refrénsorral, még ha így négy sorossá is vált az adott strófa. Ha ezt a bővülést nem is vette észre a szerkesztő, akkor is feltűnő, hogy annyira erős szabály egy refrénes versben a „valódi” refrénsor szerepeltetése, hogy a refrénnel való poétikai játék fölött is elsiklik a szerkesztő figyelme.

A refrén másik módosulása a debreceni énekeskönyvekben következik be. Itt a teológiai tartalom grammatikailag helyes kifejezése győzedelmeskedik a poézis felett. Az énekeskönyvekben a refrén „Idvözülnek hitből” formában szerepel. Így éppen a refrénsorok nem rímelnek, holott éppen a refrénekkal való rímelés miatt volt izorímes a teljes költemény – elemzésem szerint. A vers megírásakor az az elv érvényesült, hogy a strófa többi sora rímeljen a refrénsorokkal, amely bár az izomorfia érvényesülése a rím szintjén is, de mégis ritkaság a magyar irodalomban. Ezért is lehetséges, hogy a vers használói számára az a konvenció volt erősebb, amely nem kívánja meg a refrén rímelését, így egy olyan vers jött létre, amelyben a refrénnel való rímelés alakítja a teljes vers rímszerkezetét – meglehetősen egyszerű módon –, csak éppen a refrének nem rímelnek. Mégis érdekes példa a régi magyar irodalomból egy olyan versre, amelynek az összes sorát egyetlen rím határozza meg, és a teljes versre vonatkozó szabályrendszer éppen refrénességéből ered.

Visszatérhetünk az 1566-os énekeskönyvben található húsvéti énekhez. Bornemisza versében nem merült fel a *b* rím használata, hiszen ott egy refrénsor volt. Itt viszont a második strófától kezdve a refrén két félsora (üteme?) nemcsak az első strófa rimbokrára rímel vissza, hanem önmagában is rímel. Vagyis a refrénelv hiába vonná ki a refrént a rímelemzésből, és szeparálná el a strófán belül, az önmagában is rímpárt alkot. Így a második strófától kezdve lehet létjogosultsága a *b* rím használatának, innentől a refrén első félsora nemcsak rímfelelő (az első strófa rimbokrának visszaidézője), hanem rímhívó is, és ez a képlet szépen kifejezi a strófa kéttömbű szerkezetét:

a7 a7 a7 a7 | b8 b9

Ha viszont érzékenyek akarunk lenni arra az összefüggésre, ami a refrént az első strófa többi sorával hozza kapcsolatba, vagyis arra, hogy a rímelés itt a strófa és az egész vers

egységét (és izomorfiáját) erősíti, és a verset inkább a Bornemisza-féle, a líraiság irányába elmozduló költeménynek tartjuk, akkor a rímképletnek éppen ezt kellene bemutatnia:

$$a7 a7 a7 a7 a8 a9$$

A refrén később tehát éppen egy izorímes strófa utolsó két sorát idézi meg. A többi metrikai jegy és a refrén elkülönülése így mégsem a rímek egymással szembeállítását hozza el, hanem két tömböt hoz létre a strófán belül, amelyeken belül – mondhatni – „újraindul” a rímelemzés:

$$a7 a7 a7 a7 | a8 a9$$

A két tömb ríme ugyanúgy eltérhet, mint két egymás utáni strófa ríme, csupán annyit mutat be a képlet, hogy az adott tömbön belül érvényesülnie kell az azonosságnak ($a = a$).

Ha a tömbök elkülönülését még erősebbnek érezzük, és a „Krisztus feltámadá” kezdetű énekek korpuszával való kapcsolatot tartjuk hangsúlyosabbnak, akkor majdhogynem mindegy, van-e rím a refrénben, vagy sem, és nem szükséges sorokra tagolnunk. Ezeknek az énekeknek a recitáló refrénje élesen elkülönül a strófa többi részétől, és viszonylag szabadon mozoghat a szótagszáma. Strófa képlete ez esetben ez lenne:

$$a7 a7 a7 a7 | x17$$

Sőt, ez esetben további ütemekre tagolhatnánk a refrént, mint a többi hosszú refrénes éneket:

$$a7 a7 a7 a7 | x17(4+4+4+5)$$

Ez a tagolás tetszetős lenne, hiszen jól mutatná be az izomorfia és a +1 szabály érvényesülését a refrénben, de sajnos ebben az énekben az első nyolc szótag nem igazán tagolható további két ütemre, az utolsó kilenc szótag pedig éppenséggel lehet tíz szótagos is (ha máshogy javítanánk a sort, mint az RPHA), amely másként lenne szabályos. Természetesen nem kell döntenie az értelmezések között. A vers több irányba is elköteleződik.

7.

Térjünk vissza Bogáti zsoltáraihoz. A 81. zsoltár az egyetlen 7 7 7 7 | R formájú szöveg a *Psalteriumban*, azonban van két másik zsoltár, amelynek nótajelzései a korpusz énekeire utalnak: a 122. és a 148. A probléma csak az, hogy ezeknek a zsoltároknak nincsen refrénjük, csupán négy darab hetes sorból állnak. A legtöbb forrásban. Megint a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* tér el a többi szövegtől: mindkét zsoltár refrént kap nála, vagyis szövegvariánsai megfelelnek a korpusz általános képletének.

81. zsoltár	<i>Szenterzsébeti Bogáthi-kódex:</i>
7 7 7 7 11(6+5)	7 7 7 7 11(6+5)
122. zsoltár	
7 7 7 7	7 7 7 7 10(5+5)
148. zsoltár	
7 7 7 7	7 7 7 7 5

A 81. zsoltár nótajelzése három forrásban, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódexben*, a *Péchi Simon-énekeskönyvben* és a *Jancsó-kódexben* felismerhetően a *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá szent vére hullásával...* kezdetű ének, vagyis az RPHA 791. Az *Abasfalvi zsoltárkönyvben* csak a „Krisztus” szó kiolvasható, a többi forrásban a nótajelzés a „mi bűnünket” szövegrészig igazít el, vagyis elvileg még az RPHA 790-re és a 792-re is utalhat. Számolni kell azzal is, hogy a másolók maguk egészítették ki ilyen módon a nótajelzést, saját ismereteik és metrikai érzékük alapján válogatva a sok *Krisztus feltámad...* kezdetű ének között. Még az RPHA 791-et idéző kéziratok esetében is feltehető, hogy a másolók számára nem volt különbség ez és a *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, ő szent vére hullása...* kezdetű RPHA 792 között.

Ráadásul az RPHA 791 sem jelent egyértelmű utalást. A fenti táblázatokban megmutattam, hogy bár a kottás kiadásokban a refrén hat szótagos, később szövege 5+5 szótagos refrénnel is megjelenik. De még ez sem 6+5. Persze a tizennégy vagy tizenöt szótagos refrénnel megjelenő RPHA 792 sem vinne közelebb a megoldáshoz. Az RPHA 791 szövegével megjelenő dallamot nehezen lehetne összeilleszteni Bogáti szövegével. Korábban azt írtam, hogy az RPHA 791 5+5 szótagos refrénnel megjelenő változatát az RPHA 817 dallamára énekelhették. Ez már közelebb áll Bogáti 6+5-ös refrénjéhez. Ezt a

feltételezést támasztaná alá a *Kövendi János-kódex*ben található javítás, amely egyértelműen az RPHA 817-re utal: „Krisztust megfeszíték kegyetlen...”

Felmerülhet, hogy ha ezt a dallamot akarta a 81. zsoltárhoz kapcsolni Bogáti, akkor miért nem ezt az éneket adta nótajelzésül Bogáti, hiszen ez az ének szintén megjelenik a 16. század összes gyülekezeti énekeskönyvében. A hozzá kapcsolódó dallamra egyértelműbben lehetett volna utalni ezzel az énekkel, mint az RPHA 791-gyel, mivel utóbbi a 16. század során más dallamokkal jelent meg, és csak a refrén változása alapján következtethetünk a dallamcserére. A válasz az ének zsidóellenes felütésében keresendő: *Krisztust megfeszíték kegyetlen zsidó népek...* Ez nemcsak az egész *Psalterium* szellemiségével megy szembe, hanem konkrétan a 81. zsoltár szövegével is: „zsidótul tanolhatsz csak igaz hűtöt”. Bogáti talán nem csak szükségből utalt áttételesen erre az énekre. Ez a nótajelzés az ének szövege fölött (ahol a zsoltárok argumentuma is található) nehezen feloldható ellentétbe került volna a zsoltárral. Így viszont éppen az lehetett a célja Bogátinak, hogy ennek a dallamnak zsidóellenes felütésű szövegét kiüsse egy kifejezetten zsidóbarát zsoltárfordítással, anélkül, hogy magát a szöveget idéznie kelljen.

A 122. zsoltár nótajelzése négy kódexben, a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*ben, a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben, a *Jancsó-kódex*ben és a *Mátéfi János kódex*ében ez: „Krisztus feltámad, már [mi mind] örülünk”. Ilyen kezdetű ének nincs, a „már mi mind örülünk” az RPHA 790 *Conclusió*jának kezdősora. Ez a nótajelzés tehát az RPHA 790-re való utalásként fogható föl. A többi kódexben rövidebb nótajelzések találhatók, amelyek alapján nem eldönthető, hogy a korpusz melyik énekére utalnak, vagyis nem zárják ki ezt az azonosítást.

Fentebb bemutattam, hogy az RPHA 790-nek két lehetséges dallama is élt. Az egyik a „Christus surrexit” nótajelzésű énekek (RPHA 792, 794, 786), a másik pedig Luther *Christ, der ist erstanden* kezdetű énekének dallama. Egyiknek sem találjuk kottás lejegyzését a magyar énekeskönyvekben a 16. század végéig. Az első dallam hosszabb, recitáló refrénje tizenhat szótagos, a másodiké rövidebb, bizonyos forrásokban csak egy „Kyrieleison”-t vagy egy „Alleluja”-t kíván meg. Bőven akad olyan dallamvariáns is, amelyik a refrén hozzáéneklése nélkül is zárt dallamot alkot (RMDT 1, 111=68). Vagy mindkét dallam esetében találhatunk a későbbi dallamforrások között olyan változatot, amelyre Bogáti egy refrén nélküli verset írhatott.

A *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* refrénje így szól: „Irgalmazz nekünk, Atya Úr Isten”. Ez az RPHA 817 refrénjének és az RPHA 791 két ütemesre bővített refrénváltozatának felel meg. Az RPHA 790-nek nincs olyan refrénváltozata, amely az

5+5-ös tagolásnak megfelelne. Hajlok arra, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* refrénadása nem a nótajelzés mögött megbúvó dallamra vezet rá. A kézirat másolója egyszerűen a dallam- és szövegkorpusz alapján érezte úgy, hogy szükség volt refrénnel kiegészíteni az éneket, hiszen a dallam is megkívánja – a korpusz bármelyik éneke legyen is az. A másoló választása az adott refrén alapján az RPHA 817 dallama volt. Épp az a dallam, amelyik a 81. zsoltár feltételezett dallama is. Lehetséges, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója a 81. zsoltár hatására gondolta azt, hogy a 122. zsoltárnak is ez a dallama. Ne feledjük, az ott nótajelzésül megadott RPHA 791 és az itt megadott RPHA 790 az első két sorában megegyezik: „Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá”. Bár a másoló mindkét esetben hűen reprodukálta a teljes nótajelzést (vagyis majdnem hűen, valójában rövidítéseket alkalmazva), lehetségesnek tartom, hogy ettől függetlenül egymással azonosította a két zsoltár lehetséges dallamát. És úgy tűnik, az 5+5 osztású refrén nyert, vagyis az RPHA 817 dallama, amelyre az RPHA 791-et is énekelhették egyes szövegváltozatok alapján.

Csakhogy a 81. zsoltár refrénje 6+5-ös osztású. Igen ám, de a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* esetében mutatkozik némi tendencia a tizenegy szótagos refrén tízesre javítására. Idézem néhány refrénjét a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*nek (balra) és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek (jobbra).

így beszél Isten ű fiaival
az Istent az szentek ne késértsék
az szomszéd néptül ne tanolj hütöt

így beszél **az** Isten ő fiaival
az Istent az szentek, **ó**, ne késértsék
az szomszéd népe**ktől** ne tanolj hütöt

Ez ugyan csekély számú példa, de lehet a jele annak, hogy a másolóban egy tíz szótagos refrén dallama munkált, amikor Bogáthi szövegét másolta. Vagyis a két zsoltár pontosabb versformájának – és így dallamának – megfeleltetését a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója saját értelmezésének gondolom. A 122. zsoltár eredeti szövege mögött inkább munkál egy olyan dallam a húsvéti énekek korpuszából, amelynek refrénje elhagyható, és nem is tartozik szorosan az énekhez. Ha valamilyen poétikai szándékot keresünk a refrén elhagyása mögött, akkor azt tudom elképzelni, hogy Bogáthi azért választott elhagyható refrénű éneket, hogy aztán el is hagyja a refrént, mivel ennek a korpusznak az énekeihez annyira hozzátartozik a refrén, hogy az a dallammal együtt mindenképp magával fogja hozni a húsvéthoz kapcsolódó értelmezéseket. A refrén törlése lehet egy olyan gesztus, amely úgy akarja továbbhagyományozni ezeket a dallamokat, hogy azoknak immár ne

legyen refrénjük, vagyis Bogáti finoman lemetszi a formában kódolt húsvéti kötődéseket a dallamokról.

A 148. zsoltár esete némileg egyszerűbb. Ennek nótajelzése minden forrásban az *Emlékezzünk ez napon...* kezdetű ének (RPHA 372). Az ének népszerűségét a gyülekezeti énekanyagban is láthattuk, hiszen több ének is használja nótajelzésül. Dallamát későbbi források alapján tudjuk azonosítani. Ennek az éneknek – és minden olyan éneknek, amelynek ez a nótajelzése – öt szótagos refrénje van, amely így szól: „Irgalmaz nekünk”. Bogáti 148. zsoltárának szintén csak a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*ben van refrénje. Itt a nótajelzés ebben a formában található: „Hintik vala régenten”, amely az RPHA 372 tizenkettedik strófájának kezdősora. A másoló itt egyértelműen az RPHA 372 alapján egészítette ki refrénnel a szöveget. A kérdés inkább az, hogy Bogáti refrén nélküli változata hogyan éneklendő, a refrén elhagyása ugyanis itt nehezebben magyarázható, mivel enélkül meglehetősen lezáratlan lenne a dallam.

Ezen a ponton fel kell tehát vetni azt is, hogy a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* szövege nem feltétlenül másolói változtatást tükröz. Ez csak az egyik lehetséges megoldása ezen zsoltárok dallamának. A másoló érzékeli, hogy a mintául választott dallamok refrénesek, és ezért kiegészíti a szöveget is a lehetséges refrénekkal. De az is lehet, hogy ez éppenséggel a zsoltárok helyes éneklésének módja is. Tegyük föl, hogy a korabeli használó akkor is odaénekelné a dallamokhoz tartozó refréneket a versekhez, ha nincsenek odaírva. A *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* másolója csak láthatóvá tett egy olyan használati módot, amely a többi forrásban nem jelenik meg látható módon.

Még az is elképzelhető, hogy ezek az esetek is többféle szerzői variánsra hívják föl a figyelmet. Tegyük föl, hogy létezett egy olyan autográf, amelyben még szerepeltek a refrének, és létezett egy másik, amelyben már nem. Talán Bogáti maga döntött úgy, hogy a korábban refrénnel ellátott szövegekből egy későbbi változatban törli a refrént, mivel azok túlságosan eredeti húsvéti kontextusukhoz kötik az énekeket. Azt gondolta, hogy a használat során különböző módokon lehet majd kitölteni a refrén helyét. A szöveget nyitva hagyta, meghagyva a lehetőségét, hogy a húsvéhoz kapcsolódó énekkorpusz beszivárogjon a saját zsoltáraiba, de anélkül, hogy ezt szövegileg is rögzítette volna fordításában. Ha viszont nem volt lezáratlan kézírata a *Psalterium*nak, akkor az is lehet, hogy akart saját szöveget írni a refrén helyére (mint a 81. zsoltár esetében), de erre már nem volt ideje, és így hagyományozódhatott tovább egy befejezetlen változat. Egy költői és egy prózai megoldás.

Összegzem a dallamokra vonatkozó állításaimat. A 81. zsoltár valószínű dallama a 16. századi forrásokban az RPHA 817 szövegével megjelenő dallam (RMDT 1, 84=70), amely egyes források alapján az RPHA 791 szövegével is összekapcsolódhatott. A 122. zsoltár feltételezhetően az RPHA 790 valamelyik dallamváltozatát kapta. Ezekre példákat csak későbbi kottás kiadványokból ismerünk (RMDT 1, 111=68, 112=69, RMDT 2, 152, 262). A 148. zsoltár az RPHA 372-t kapta nótajelzésül, amelynek a dallama szintén későbbi források alapján azonosítható (RMDT 1, 199=193). Nem gondolom, hogy pontos nótajelzést kellene választani Bogáti zsoltárainak, főleg azért nem, mert a legtöbb 16. századi dallam csak 17. század végi és 18. századi énekeskönyvekben maradt fenn. De azért sem, mert maga a nótajelzés sem tud egyértelmű dallamközlésként funkcionálni, még ha az adott nótajelzés egyértelmű utalást is jelent a korabeli használók számára. A fenti zsoltárok esetében azonosítani tudtam azt a dallamkört és szövegkorpuszt, amelyből Bogáti – a nótajelzések és a versforma alapján – dallamot választott. A pontos dallamváltozat detektálása nélkül is látható, hogy mely szövegekkel kerülnek Bogáti versei közelebbi-távolabbi kapcsolatba. Valamit sejthetünk abból is, hogy milyen poétikai szándéka volt Bogátinak azzal, ahogyan kiválasztotta, jelölte és módosította ezeket a szöveget és a szövegek metrumát. És talán érthető az is, hogy ezekhez a zsoltárokhoz miért pont ezeket a dallamokat társította.

8.

Ez utóbbi kapcsán érdemes közelebbről megnézni Bogáti zsoltárait. A 122. zsoltár a zarándokzsoltárok egyike. A bibliai szöveg Jeruzsálemet szólítja meg, majd a beszélő áldást kér a szent városra. Bogátinál egy közelebbről nem megnevezett ünnep kontextusába kerül ez a beszédhelyzet:

Tudnunk az szent nép adá,
innepen mint vigada,

A húsvéti dallam viszont azt idézi föl, ahogyan a 16. századi keresztények vigadtak a saját ünnepükön, azaz húsvétkor. Vagyis a húsvéti ének hangulata, valamint annak teológiai és liturgikus jelentései adódnak hozzá az ószövetségi zsidó ünneplést megelevenítő zsoltárfordításhoz, ez pedig átélhetővé teszi a zsoltár szituációját is a Bogáti korabeli

híveknek. Ha valaki a 122. zsoltárt ezzel a dallammal énekli, úgy érezheti, hogy ugyanazt teszi, mintha egy húsvéti éneket énekelne húsvétkor a templomban. Csak épp nem húsvéti, Krisztus feltámadását a középpontba állító szöveggel, hanem Jeruzsálemet dicsérő szavakkal. Bogáti zsoltára kiüti a dallam húsvéti jelentését, miközben a szöveg funkciója ugyanaz marad. Ezt a kapcsolódást a dallami mintául választott ének nótajelzésben megadott sorai szövegszerűen is megerősítik. Ha a szöveg elejét: paratextusait és első strófáját nézzük (amelyekkel Bogáti potenciális *olvasója* először találkozik), azt látjuk, hogy a zsoltárfordítás először a dallami mintával való azonosulást erősíti meg, majd a következő versszakokban mozdul el a historikus kontextus felé – és viszi magával a szöveg használóját.

Psalmus CXXII.

Vigadj ma, szent

Nótája: Krisztus feltámadta, már mi mind örülünk

Vidulok és örvendek,
mikor ily szókat értek:
az úr házához, szentek,
ez napon velem jertek!

A 81. zsoltár ennél sokkal konkrétabban szól a zsidó ünnepekről. A zsoltár argumentuma Bogátinál ez:

Húsvét napján, újhold, hordás

Az értelmezés eredetét Dán Róbert az *Octapla* nevű többnyelvű zsoltárkiadásban találta meg: „Liturgiai vonatkozású ismereteit is az »Octapla«-ból meríti Bogáti. [...] A Targum latin fordításában: »Clangite per lunam septembris cornu in mense qui coopertus est...« A különféle ünnepekre való hivatkozás itt is Bogáti értelmezési technikájának következménye. A zsoltár szövege ugyanis beszél az egyiptomi kivonulás, vagyis a húsvét ünnepéről, az újholdnak a hagyományos kürtszóval való jelzéséről és végül a Targum latin fordítása az őszi ünnepekre hívta fel szerzőnk figyelmét.”²⁷⁹ Az argumentumban a „hordás”, azaz behordás, betakarítás jelenti az „őszi ünnepeket”, konkrétabban a lombsátrak ünnepét. De ezt nem csak a *Targum* betoldásából vehette Bogáti. *Mózes negyedik könyvének tizedik részében* olvashatunk a kürt (egy-egy fordításokban harsona) megfújásáról: „Fújjátok meg

279 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 167.

ezeket a harsonákat az öröm napjain, az ünnepeken és a hónapok kezdetén, amikor égőáldozataitokat és békeáldozataitokat bemutatjátok”. Ezeken kívül kürtöt kell fújni hadba vonuláskor és gyülekezésekkor. Az ünnepek rendjét két helyen is szabályozza a Biblia. *Mózes harmadik könyvének* 23. részében és *Mózes ötödik könyvének* 16. részében. Itt értesülhetünk a hónapok kezdetének, vagyis az újhold megünnepléséről, az új esztendő ünnepéről és a három főünnepéről, de kiderül az is, hogy bizonyos ünnepek, mint a páska és a sátrak ünnepe, a hónap közepén, tehát teliholdkor kezdődtek, és az áldozatok bemutatását is szabályozzák a bibliai helyek. Már ezek a rendtartások is szorosan összekötik az ünnepeket a megemlékezéssel: a kürtzengés az Egyiptom földjéről való szabadulásra emlékeztet, de az ünnepeknek is a hálaadásról kell szólniuk. A rendelkezések szerint nemcsak a páska ünnepének szerepe az, hogy emlékeztessen a kivonulásra, hanem az összes ünnepé. A 81. zsoltárban így kapcsolódik össze – ha nem is ilyen konkrétan – az ünneplésre való felhívás és Isten szabadításának bizonyossága.

Bogáti viszont nagyon konkrétan bontja ki a zsoltár utalásait, és a fenti bibliai helyek által jelzett kontextust beleírja a zsoltárfordításba. Az ünnepekre utaló passzusok megjelenési helye pedig elsősorban a refrének. Bogáti nem ugyanazt a refrénsort ismételteti. A refrén változik, de mégis csak néhány különböző szerkezetet használ, amelyekben csak egy-egy szót, kifejezést változtat meg. Az első öt és az utolsó strófa refrénjét idézem. Baloldalt a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsát közlöm, jobbra pedig az ettől eltérő variánsokat.²⁸⁰

1.	ezt mondá az szent nép egy jó szerencsén	
2.	ezt mondá az szent nép egy nagy innepen	
3.	ezt mondá az szent nép <i>újhold innepén</i>	MJ új esztendőben
4.	<i>pogácsás innepen</i> az nép ezt mondja	SZB az húsvét idnepén
A az Pesah innepén
MJ ezt mondá az szent nép új esztendőben
5.	sátoros innepen az nép ezt mondá	MJ ezt mondá az szent nép új esztendőben
23.	<i>szüretben innepen</i> hütire oktatak	SZB községet idnepen

Láthatjuk, hogy Bogáti zsoltára a refrénekben is végigveszi a fenti bibliai szöveghelyekben olvasott rendelkezéseket. A refrén tehát itt egyfajta foglalata és biblikus-historikus kommentárja lesz a zsoltárnak. A kolofont pedig akár a bibliai zsoltár feliratának

280 Rövidítések: SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*; MJ – *Mátéfi János kódexe*; A – *Abasfalvi zsoltárkönyv*.

kibontásaként, fordításaként is értelmezhetjük. A felirat szerint a zsoltár a „Gittith”-re éneklendő, amely bizonyos fordítások szerint azt jelenti, hogy „»A szőlőtaposók« kezdetű ének dallamára”. A *Vulgata* szövegváltozataiban is megjelenik az ennek megfelelő „in torcularibus”, „per torcularibus” kifejezés, utóbbit szerepelteti az *Octapla* is.²⁸¹ Bogáti fordításának záróstrófájában a „szüreti ünnep” megnevezés mintha konkrétan erre utalna vissza.

Bogáti itt saját korának énekszerzésére láthat mintát, sőt, saját poétikájának előképét is megsejtelhette ebben. Miközben a zsoltár arról ír, hogy az ünnepeken, többek közt a szüretet is magában foglaló betakarítás ünnepén is örvideni kell, dicsérni az Urat és emlékezni szabadítására – szőlőtaposókról szóló nótajelzést ad meg dallami mintául. Tehát mintha egy szüreti énekre kellene énekelni az ünnepi zsoltárt, aminek éneklése már maga az emlékezés feladatának elvégzése. Bogáti ugyanígy jár el saját fordításának nótajelzésével. Miközben az ünnepekről szóló zsoltárfordítást ír, az egyik legfőbb és legkiterjedtebb énekkorpusszal rendelkező keresztény ünnephez kapcsolódó dallamot ad szövegének. Választott formája, a négy darab hetes sorból álló és refrénnel kiegészülő strófa nagyon szorosan összekapcsolódik a húsvéti liturgiával. A metrum és a dallam megválasztása tehát rögtön bekapcsolja a húsvéthoz és a húsvéti ünnepléshez kötődő fogalomkört és rítusokat. Csakhogy a húsvéti szöveget leváltja egy olyan szöveg, amely az ünnepi tematikát megtartja, de azt konkrét ószövetségi ünnepekkel tölti föl.

Bár Bogátinál hangsúlyosan nem egyetlen zsidó ünnepről van szó, de nem is az ünneplésről általában, mint a 122. zsoltárban, hanem nagyon sok ünnepet említ külön a fordítás. Viszont a paratextusok itt is finom átmenetet képeznek:

Psalmus XXCI.

Húsvét napján, újhold, hordás

Nótája: Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmosá szent vére hullásával

Az argumentum nem a zsidó nevükön említi az ünnepeket. A húsvét a páska ünnepének keresztény megfelelője, ezzel mintegy történetileg is összekapcsolódik a dallam által megidézett ünnep az ószövetségi ünnepléssel. Az újhold önmagában szintén semleges kifejezés, és a lombsátor ünnepe helyett is a betakarítást említi a felirat, amelynek a hagyományos ünnepei a 16. században is megvoltak. Az ezek után következő nótajelzés

281 *Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus WEBER, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994⁴.

így szorosan össze tud kapcsolódni az argumentummal. A zsoltár szövege az első strófában katonai győzelemről szól, a másodikban „egy nagy ünnepről”, ezután következik az újhold ünnepe, majd a „pogácsás” és a „sátoros ünnep”, amelyek viszont már egyértelmű ószövetségi nevükön vannak megidézve. Bizonyos források a negyedik strófában el is térnek ettől a szóhasználatától – mindkét irányba. Az *Abasfalvi zsoltárkönyv* „Pesah”-ot ír, ami még egyértelműbben a zsidó ünnep megnevezése. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* viszont húsvétot, ami összhangba hozza a versszöveget a felirattal és a nótajelzéssel. Nála nem történik meg az átalakulás a szóhasználat homogenizálásának köszönhetően. A *Mátéfi János kódexe* pedig az argumentumban említett ünnepek helyett az új esztendő ünnepét említi mindhárom strófa refrénjében, vagyis szintén homogenizál, ráadásul a refrének így ellentmondanak a strófák szövegének. A nótajelzés egyébként szintén magában hordozza a húsvét és az ószövetségi páskaünnep közti azonosítás lehetőségét. Jézus „szent vére hullásával” váltotta meg az emberiség bűneit, azaz Jézus maga volt a páskaáldozat. Vagyis ez a nótajelzés szintén a keresztény húsvétban is jelenlévő ószövetségi motívikát hangsúlyozza ki.

Bogáti a 81. zsoltárnak olyan metrumot és dallamot választ, amely egyértelműen a húsvéti templomi éneklés reflexeit kapcsolja be. A húsvéti énekekhez kapcsolódó motívumok és kifejezési formák viszont az ószövetségi ünneplést megjelenítő szöveggel párosulnak. Bogáti az eredeti zsoltár zsidó ünnepekre vonatkozó utalásait szövegszerűen is rögzíti fordításában. Biblikusan jár el, de mégis kibővíti a zsoltár szövegét annak lehetséges kommentárjaival. Így fordítása nemcsak felhasználja a húsvéti énekléshez szorosan kapcsolódó ritmikai és dallami világot, de a húsvéti tartalmat ószövetségi beszédhelyezettel váltja föl. A szöveggel való azonosulás lehetősége azonban épp általa adott, hogy a fordítás és annak paratextusai épp az ószövetségi ünnepek és a húsvét közti motívikus és historikus kapcsolatokra hívják föl a figyelmet. A fordítás valójában nem eltávolodik a keresztény húsvéttól, hanem csak kitérít a jelentéskörét annak ószövetségi előzményével. Vagyis nem krisztianizál, hanem hebraizál vagy judaizál.

9.

A *Psalterium* metrikai vonatkozásait taglaló fejezetben egyrészt általános képet akartam nyújtani Bogáti zsoltárfordításának nótajelzéseiről, dallamairól és verstani preferenciáiról, másrészt néhány zsoltár elemzésén keresztül kívántam megmutatni, hogy hogyan

igazodhatunk el ezen a hatalmas korpuszon. A metrumok és versformák kiválasztásában Bogáti rendkívül tudatosan járt el. Forrásai a gyülekezeti és liturgikus énekek, zsoltárfordítások és igen nagy mértékben a históriás énekek voltak. Ám az is feltűnő, hogy milyen típusú és versformájú énekeket került el. A *Psalteriumot* tehát felfoghatjuk kanonizációs gesztusként is: Bogáti egy metrikai és dallami kánont kívánt létrehozni, amely részben ismert és a különböző gyülekezetek templomi éneklésében amúgy is jelen lévő dallamokból és versformákból állt, részben viszont ritka, kevésbé ismert vagy használt versformát is felölelt. Kanonizáló szempontot vélhetünk felfedezni abban is, ahogyan Tinódi dallamait használja. Bár a históriás énekek dallamait gyakran felhasználták gyülekezeti énekekben és zsoltárfordításokban, a korszak messze legnépszerűbbnek tartott históriás költőjének dallamait valójában alig adták nótajelzésül a korabeli versszerzők. Bogáti viszont gyakran adja Tinódi-históriák dallamait zsoltárainak, vagyis e tekintetben is atipikusan jár el.

A metrikai és dallami változatosság létrehozásában Bogáti hasonlóan tudós humanista módon dolgozott, mint szövegének bibliakritikai igényű megformálásában. Zenei és verstani tudatossága, a versformák apró különbségeire is figyelmet fordító szövegalakítása ezt a hatalmas korpuszt messzemenően alkalmassá teszi arra, hogy rátalálhassunk olyan dallamutalásokra is, amelyek eddig nem voltak egyértelműek. A szakirodalom korábban megelégedett azzal, hogy hasonló szótagszámú énekek dallamát társította a zsoltárokhoz, vagy a különböző források különböző nótajelzéseit „szinonimaként” kezelve tett egyenlőségjelet eltérő nótautalások közé, leegyszerűsítve és homogénizálva Bogáti *Psalterium*ának nótajelzés-hálózatát. Ennek az eljárásnak nemcsak a Bogáti-kutatásban, hanem a korszak dallamkutatásában is érezhető a hatása. Ha minden nótautalást egyenrangúnak veszünk, és az egy énekhez csatlakozó alternatív nótajelzések mögé ugyanazt a dallamot képzeljük, akkor egy idő után mindig el tudunk jutni a fennmaradt és ma is ismert dallamokhoz. Bogáti zsoltárainak szövegkorpuszában épp azt látjuk, hogy a források eltérően viselkednek, és nem minden nótautalás egyforma. Sokszor akkor látunk anomáliát a korabeli forrásokban, amikor a modern kutatás számára is problémás nótajelzést vagy metrumot találunk. Viszont a nótajelzések és dallamok kutatása nem lehet független a zsoltárszövegek elemzésétől.

Elemzéseimmel arra kívántam rávilágítani, hogy sokszor nagyon jól követhető, hogy az adott források miért térnek el egymástól, az adott másolók miért úgy jártak el, ahogy, és milyen metrikai és dallami tudás feltételezhető az egyes másolói döntések mögött. A változó nótajelzések sokszor épp arra világítanak rá, hogy az adott dallamutalás nem volt

egyértelmű a másoló számára, viszont az új dallam metrikailag is alakított a szövegen. Bizonyos esetekben Bogáti eljárásában tetten érhető az írásbeliség kitüntetett szerepe: nyomtatásban is megjelenő dallamokat gyűjt, és ezeket adja zsoltárainak. Megint máskor poétikai funkciója van a nótajelzés megválasztásának, és ilyenkor a választás pontos detektálása a zsoltárfordítás értelmezését is befolyásolja.

Végül pedig azt is meg akartam mutatni ebben a fejezetben, hogy a végső cél nem minden esetben az, hogy megtaláljuk az adott zsoltárfordítás eredeti, Bogáti által választott pontos dallamát. Erre bizonyos esetekben biztosan nem lesz módunk – amíg nem kerülnek elő eddig nem ismert korabeli források. A dallam megjelölése nélkül is fel lehet térképezni azt a jelentésréteget és kontextust, amelyet Bogáti az adott zsoltárhoz akart kapcsolni a dallam megválasztásával. És mi más is lehetne egy költészettörténeti érdeklődésű kutatás legfőbb célja, hogy a szöveg létrejöttének pontos történeti háttérét és irodalmi kontextusát felfedve értelmezze az irodalmi szövegeket.

Interpretatio

ÖTÖDIK FEJEZET

Angyalok

„Sok tehát az szentlélek, mint az krisztus,
de csak egy az Isten”

(Bogáti F. M.: Apokalipszis-kommentár)

1.

Az 1602-ben Debrecenben kiadott református gyülekezeti énekeskönyv kapcsán Pap Balázs mellett érvel, hogy Újfalvi Imre az énekeskönyv szerkesztésekor egy mára elveszett unitárius énekeskönyv-kiadást is forrásként használ. Tudunk arról, hogy Enyedi György unitárius püspöksége idején sajtó alá rendeztek egy énekeskönyvet (RMNy 746). A feltételezett énekeskönyvvel és énekanyagával a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is foglalkozott.²⁸² Pap Balázs szerint bizonyos énekek valószínűleg ebből az énekeskönyvből kerültek az 1602-es debreceni editióba.²⁸³ H. Hubert Gabriella ezt szintén valószínűnek tartja, tanulmányában fel is vázolja az elveszett énekeskönyv valószínű tartalmát és lehetséges szerkezetét.²⁸⁴

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai közül a 8. zsoltárnak ismerjük legkorábbról nyomtatott megjelenését, méghozzá szintén az 1602-es énekeskönyvből. „Egy Szent-háromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához” – jegyzi meg Pap tanulmányának végén.²⁸⁵ Idézem újra Újfalvitól az 1602-es énekeskönyv híres előszavát: „Első, hogy még ilyen módon is az egész Psalterium nincsen ez sok énekesektől is magyar ritmusokban rendeltetvén: egy pediglen sokképpen is találtatik. Második, hogy az melyek vadnak is, az bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén, mikoron azokat fordítanak”.²⁸⁶ Írásomban amellet érvelek, hogy a 8. zsoltár nem felelt meg minden tekintetben Újfalvi nézeteinek. Gondolatmenetem azonban – reményeim szerint – csak még inkább alátámasztja Pap feltételezését, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jut hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

282 Lásd *Keresztény Magvető*, 123(2017), 2–3. sz.

283 PAP, *Az 1602. évi...*, i. m.

284 H. HUBERT Gabriella, *Az unitárius éneklés kezdetei*, *Keresztény Magvető*, 123(2017), 165–176.

285 PAP, *Az 1602. évi...*, i. m., 246.

286 RMNy 886, ()4r; betűhív átirata: H. HUBERT, *A régi magyar...*, i. m., 393.

2.

Nem tudok kitérni a Bogáti-zsoltárok szerzteágazó és kusza szöveghagyományának minden kérdésére, ezért csak felvázolom a tanulmány szempontjából releváns gócpontokat. A példányból is ismert legkorábbi nyomtatott unitárius énekeskönyv 1616 körül jelent meg, ebben tizenkét Bogáti-zsoltár kap helyet, köztük a nyolcadik (204. oldal). Ennél korábról csak egyetlen nyomtatott Bogáti-zsoltárt ismerünk: az 1602-es református énekeskönyvben megjelenő 8. zsoltárt.

Etlinger Mihály a *Bölöni-kódex* szövegeit olvassa össze az 1602-es énekeskönyvvel, ez alapján ő is megerősíti, hogy léteznie kellett egy 16. századi unitárius kiadványnak, és szerinte ebben a kiadványban a 8. zsoltár is helyet kapott. Regisztrálja, hogy az 1602-es énekeskönyv szövegéből hiányzik a zsoltár 10. strófája, míg ez a strófa a *Bölöni-kódex*ben megvan, vagyis a kódex KG monogramú másolójának nem lehet forrása az Újfalvi-féle énekeskönyv.²⁸⁷ A 8. zsoltár esetében az 1616 körüli unitárius énekeskönyvnek sem lehet forrása az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv, ugyanis az onnan hiányzó 10. strófa az unitárius kiadványokban is megvan.

1602 előttről nem ismerünk Bogáti teljes *Psalterium*át tartalmazó kéziratot, és az sem biztos, hogy a szerző keze alól kikerül-e egy tisztázata a fordításnak, erről a dolgot az első részének több fejezetében is írtam bővebben. Az ismert *Psalterium*-kéziratok közül 1616-ra már valószínűleg több is elkészül, de nem kimutatható, hogy ezek közül valamelyik közvetlen forrása lett volna az 1616 körüli kiadásnak. Egyik énekeskönyvben sem nevezik meg a szerzőt, és egyáltalán, semmi jel nem utal arra, hogy a két énekeskönyv szerkesztői ismerték volna a teljes zsoltárfordítást, vagy tudták volna, hogy Bogáti fordításáról van szó. Az is feltűnő, hogy az unitárius énekeskönyvbe került zsoltárok igen nagy szerkesztésen estek át azért, hogy a gyülekezeti éneklés számára szalonképesek legyenek, és az 1602-es énekeskönyvben is szükség volt egy strófa elhagyására. Ha teljes zsoltárkönyvből dolgoztak volna a szerkesztők, könnyen választhattak volna olyan zsoltárt, amely nem problematikus – vagy jóval kevésbé problematikus – ájtatossági vagy teológiai szempontból.

Fölmerülhet, hogy éppen azért ezeket a zsoltárokat válogatták ki a *Psalterium*ból, mert ezek hiányoztak a sorozatból. De erre ugyanúgy válaszolhatunk, mint a népmesei király az igazmondó juhásznak: akkor a többi hiányzó zsoltárt is átvették volna. Hisz az

287 ETLINGER, A Bölöni-kódexről..., i. m., 41.

1602-es kiadásból a zsoltárok majdnem fele hiányzik, az unitárius kiadásból pedig körülbelül a kétharmada, és láthatjuk, az sem gond, ha a zsoltárokat át kell szerkeszteni. Az 1602-es énekeskönyvben ráadásul megjelenik egy másik fordítása is a 8. zsoltárnak, amely már a 16. századi nyomtatott énekeskönyvekben is helyet kapott. Ez alapján akár hihetünk is Újfalvinak abban, hogy valóban nem volt tudomása a teljes zsoltárkönyv magyar nyelvű verses fordításáról.

Etlingerrel több helyen írtunk arról, hogy Bogáti zsoltárai külön is terjedhettek, akár már a 16. század során. Így tehát akár a 17. századi nyomtatványok, akár a 16. századi unitárius énekeskönyv szerkesztői hozzájuthattak egyes Bogáti-zsoltárok kézirataihoz.²⁸⁸ Arra kell elsősorban keresnünk a választ, hogy a ma is ismert énekeskönyvek közös vagy különböző forrásból dolgoztak-e. Ehhez nézzük meg, hogyan viszonyul egymáshoz a két nyomtatott énekeskönyv szövege.

3.

Szövegközlésem a *Péchi Simon-énekeskönyv* szövegváltozatán alapul; ez reprezentálja a teljes *Psalteriumot* megőrzött kéziratok szöveg hagyományát. Az összevetések alapján ennek a kódexnek a szövege áll legközelebb egy olyan szövegállapothoz, amelyhez a ma ismert másolatok mindegyike többé-kevésbé kapcsolódik. A szövegközlés baloldali hasábjába tehát a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsa, szövegét modernizált átírásban közlöm. A jobboldali hasáb az 1602-es református (R) és az 1616 körül kiadott unitárius (U) énekeskönyvnek, valamint a *Bölöni-kódex* (B) 1616 elején készült lejegyzésének eltéréseit jelzi. Lábjegyzetekben közlöm a többi kézirat *Psalterium* szövegváltozatát, de csak abban az esetben, amikor nem egyértelmű, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a mérvadó variánst hozza, vagy ha ez más okból releváns az elemzés számára.²⁸⁹

Psalmus VIII.

Mely nagy az Isten

R B U [hiányzik]

Nóta: Régen vala az nemes Perzsiában

R Nagy bánatban

B Elmondhatod arra: Uram Isten, ki ígértél

288 ETLINGER–SZATMÁRI, *Bogáti-parafrazisok...*, i. m., 103; ETLINGER, *Bogáti Fazakas Miklós esete...*, i. m., 285.

289 Rövidítések: PS – *Péchi Simon-énekeskönyv*; SZB – *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*; J – *Jancsó-kódex*; MJ – *Mátéfi János kódexe*; KJ – *Kövendi János-kódex*; MP – *Magyari Péter kódexe*.

- 1 Mely hatalmas az mi urunk, az Isten,
híre terjedt az nagy földkerekségen,
mert ki legyen, jelenti *földön*, mennyen,
széki *égen*,²⁹⁰ zsámolya az föld színén.
- U földén
R U égben
- 2 Erős hatalmát mindenütt jelenti,
az eget, földet valaki megnézi,
ha nem tudta, már bizonynal hiheti,
hogy Isten vagyon és nagy, azt értheti.
- R hogy erős Isten vagyon, megértheti
- 3 Legnagyobb mivolta tetszik az égen,
mert az *fényes ég ereje az földön*,
az vizeken, minden teremtetteken,
éltet az ég mind ennyi kerekségen.
- R széles ég erei B ez földön U ez földén
- 4 *Ím, hogy az csecsszopó gyermeket nézem,*

nagy *bölcsességedet innét* ismerem,
anyja *csecsin* mint *neveled, intézem*,
kicsinből nagygyá mint *teszed, ítílem.*
- U csecsemő B csecsemű
R Hogy az csecsömő gyermeköket nézem
R bölcsösségedet innen
R csöcsin, nevelöd, intézőm
R teszöd, ítélöm B ítélem
- 5 Nem mondhatja *tahát*²⁹¹ az istentelen,
csak ezt nézze, hogy sohol Isten nincsen,
minden állat csak *ön kéjén lött s megyen*,²⁹²

csak történet, az mi esik emberen.
- B U tehát
R ú kéjén lött légyen B ő kéjén lött légyen
U ő fején lött légyen
- 6 Az eget, földet az ember *tekintse*,
hogy Isten vagyon, innét is *ismerje*,
nem *semmitől* lött *mindez* valamivé,
nem *magától* leszen kicsinből bölccsé.
- R B tekintse
R esmérje
R U semmiből B U ez mind
R magátul
- 7 Gyermek kicsin vérből csudán fogonik,
anyján belől, *kívvül mint* nevededik,
vastaggá mindenben mint *örögbedik*,
nem ember, ki ezen nem *elmélkedik*.
- B [1 strófa hiány]
R U kívül R mind
U örögbedik
R ámélkodik
- 8 Immár *mikor az nagy égre tekintek*,

napot, *holdot, csillagokat elnézek*,
kezed szennyét, *míveit elszémlélek*,
az embert *megtekintem*,²⁹³ így *beszélek*.
- R midőn, tekintek
B mikoron az égre tekintek
B hódot, csillagokat R megnézek
R B műveit R elszömlélek
R B hogy tekintem
U hogy tekintem, beszéljek

290 KJ MP égben

291 Más kéziratokban: tehát

292 SZB KJ lött légyen MP lett légyen J ment lígyen MJ lött s megyen

293 SZB KJ hogy tekintem

- 9 Az embert mely nagy tisztességre fogtad,
*mikor őtet teremtetted s alkottad,*²⁹⁴

mi dolog, hogy ugyan *megkoronáztad*,
minden *felett ez földön magasztaltad*.
- R ütet R U teremtéd és alkotád
B mikoron ötöt teremtéd és alcutád
R megkoronázád
R fölött, magasztalád U földön
- 10 Szent angyalid közé csaknem ültetted,
földi királlyá és istenné tötted,
vadon, barmon, halon úrrá emeled,
minden lelkes állaton feltisztelted.
- R [1 strófa hiány]
- 11 Isteni *lelket őbelé bocsátál*,
kit őneki te magadból szakasztál,
te mindenkor oly igen rá *gondoltál*,
minden *dolgaiban te igazgattál*.
- R lelköt übelé R B U bocsáttál
R melyet neki
R gondolál
R B U dolgaimban R igazgatál
- 12 *Serény* lelket és *eszest* bele *adtál*,
kivel egyaránt áll az angyalokkal,
kivel nagyobb mindenféle állatnál,
*teste szerént küsebb az angyaloknál.*²⁹⁵
U teste szerint kisebb az angyaloknál
- R Sörény, eszöt, adál
R mellyel
R mellyel
R teste szerint csak kisebb angyaloknál
- 13 *Temérdeki* sok jót ez mellett *hadtál*,
hogy éljen, bírjon ennyi *sok javiddal,*²⁹⁶
gyönyörködjék minden *kazdagsággal*,

summa szerént éljen nagy urasággal.
- R Temérdöki R B U adtál
R javaiddal B sok jovoddal U sok jovoddal
R gyönyörködjen, gazdagságokkal
U kazdagságokkal
R U szerint R ilyen
- 14 Ezeket hogy látom, igen csudálom,
én Istenem, terólad én azt vallom,
nincsen oly föld, világ, bizonynal mondom,
hol ne hinnék, hogy Isten légy, azt tartom.
- 15 Nyolcad énekben szent Dávid ezt mondá,
teremtésről az Istent magasztalá,
emberekre *mely gondja* volt, *azt* látá,
mi állat az ember, azon csudála.
- B mely nagy gondja R ezt

4.

Rögtön szembetűnik, hogy R a strófa elhagyásán kívül is sok olyan variánst tartalmaz, amelyek nem jelennek meg sehol máshol. Az ö-ző alakokra más debreceni edíciókban is

294 MJ teremtéd és alkuttad

295 SZB teste szerint csak kisebb az angyaloknál

296 SZB sok javoddal J MJ sok jovoddal MP sok jovoddal KJ javaiddal

bőven találunk példát, de sok eltérés ennél lényegibb, akár egy egész sorra kiterjed. Ezek egy református szerkesztő munkáját sejtetik, vagyis jó eséllyel az 1602-es kiadás szerkesztésekor jöttek létre. Az már korántsem olyan egyértelmű, hogy a kéziratos hagyományhoz képest R, B és U egy külön ág lenne, de több esetben együtt térnek el. Vizsgáljuk meg ezeket a szöveghelyeket.

1. strófa, 4. sor: az „égen” szót több kéziratban írják „eghen”-nek. Ez az írásmód könnyen félreolvasható, így az „égben” alak függetlenül is kialakulhat.

5. strófa, 3. sor: a „lött légyen” alak több kéziratban is megjelenik. Ebben a formában a sor csak annyit jelent, hogy az állatok (lelkes lények, vagyis a mai értelemben vett állatok és emberek) teremtettek – ami jelentősen leegyszerűsíti a sor értelmét. A „megyen” azért fontos szó itt, mert amellet teszi le a voksot, hogy Isten nemcsak teremtője az élőknek, hanem jelenbeli gondviselője is. Ez Bogáti számára fontos kérdés, lásd ehhez 33. zsoltárát, melynek argumentuma: „Az teremtő gondviselő is”. Ráadásul a „lött légyen”-ből nehezen lesz „lött s megyen”. Tehát PS alakja lehet az eredeti, viszont az eltérések azt is jelzik, hogy ennek értelme nem volt egyértelmű, és a másolók könnyen javították „lött légyen”-re. Így ez a sor sem bizonyíték R, B és U összetartozására.

8. strófa 4. sor: a „hogy tekintem” alak szintén megjelenik több kéziratban, ezért itt is érvényes az előző gondolatmenet. PS alakja csak akkor érthető, ha a fülünkben cseng a strófa eleji „Immár mikor”. A sort magában olvasva viszont valóban érthetőbb lesz „hogy tekintem” formában. Vagyis horizontálisan is könnyen ki tud alakulni ez a variáns, és a némely kézirattal való egyezés is inkább ennek a jele.

9. strófa 2. sor: PS variánsa a strófában végig ugyanazt az igeidőt szerepelteti. B és U esetén viszont minden rímben csak egy *t* jelenik meg, ami szintén logikus, de Bogátinál az előbbi jóval gyakoribb; nagyon ritkán keveri egy strófán – vagyis egy mondaton – belül a múlt időket. R-nél egyik tendencia sem érvényesül, inkább úgy tűnik, mintha a 3. és 4. sor végét a szerkesztő igazítaná a 2. sorhoz. Ha figyelembe vesszük MJ kevert alakját, akkor az is elképzelhető, hogy a források egy ehhez hasonló alakot egységesítettek különböző módokon és szinteken. Ha módosításról van szó, az persze végbemehetett függetlenül is, de akkor is feltűnő, hogy éppen R, B és U alakja egyezik meg. A 11. strófa 1. sora esetében hasonlót látunk. Itt is többféle tendencia érvényesül a strófán belüli ideidők egységesítésében, de az 1. sorban az R, B és U alakja együtt tér el az összes többi forrástól.

A három forrás együtt tér el a 4. strófa 1. sorában, a 11. strófa 4. sorában és a 13. strófa 1. sorában is. Mindenki döntse el, hogy milyen erősnek gondolja ezeket az eltéréseket. Leginkább azt kell figyelembe venni, hogy mennyi esélye van annak, hogy a változ-

tatás függetlenül következzen be két forrásban, illetve hogy a szerkesztő vagy másoló magától javítsa vissza egy másik forrással megegyező alakra. A nyomtatásban való megjelenés miatt ez úgy is bekövetkezhetett, hogy a szerkesztő vagy másoló a templomban megtanult alakot hagyományozta tovább, és nem a közvetlen forrását.

A vizsgálat eredménye úgy összegezhető, hogy a közös variánsok alapján valószínű a kapcsolat a nyomtatott énekeskönyvek és a *Bölöni-kódex* szövegei között, az eltérések alapján látható egy erre utaló tendencia. Ugyanakkor perdöntő, erős bizonyíték nincs erre a kapcsolatra – a 8. zsoltár variánsai alapján. Viszont emlékezzünk arra, hogy R és B egy-egy strófa hiánya miatt (és R egyéb számos eltérése miatt) U-nak egyik sem lehetett a forrása, és B-nek sem lehetett forrása R. Az Etlinger által citált hely, az 5. strófa 3. sorának „kójén”–„fején” eltérések miatt B sem másolhatta U-t. (Jelen tanulmány keretei között nem tudok hosszabban kitérni rá, de további vizsgálatra érdemes, hogy az 1697-ben kiadott unitárius énekeskönyv (RMK I. 1503) a „kójén” alakot hozza, és hiányzik a zsoltár 7. strófája.) Fentebb kizártuk annak a lehetőségét, hogy egy teljes *Psalterium*-másolat lett volna az énekeskönyvek forrása, de az sem valószínű, hogy a három különböző helyen és időben sem egyszerre készülő forrás érintkezett volna a 8. zsoltár magában terjedő ugyanazon kéziratával.

Hosszan folytathatnánk még a valószínűségek és az ellenvetések sorát. Ehelyett érdemesebb megnézni Etlinger, H. Hubert és Pap több énekre kiterjedő, és jóval meggyőzőbb példákat felvonultató összehasonlításait. Az általuk felrajzolt képbe jól illeszkedik a fenti elemzés eredménye, és megerősíti azt, hogy Újfalvi Imre, a *Bölöni-kódex* másolója és az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv szerkesztője bizonyos énekek – köztük a 8. zsoltár – esetében egyetlen közös forrásból dolgoztak, amely jó eséllyel a példányból nem ismert 16. századi unitárius énekeskönyv. E tekintetben már az is jelentős eredmény, hogy a 8. zsoltár tüzetes elemzése nem mondott ellent ennek a premisszának.

5.

Egy magyarázattal még adós vagyok. Eddig evidenciának vettem, hogy Újfalvinak problémája volt a kimaradt 10. strófával, és nem véletlenül, figyelmetlenségből maradt ki az 1602-es kiadványból. Pedig ez volt az egyik érv amellelt, hogy Újfalvinak nem volt lehetősége válogatni a zsoltárok között, hanem azt vette át, amihez hozzájutott, még úgy is,

ha problémája volt a szöveggel, és úgy is, hogy már ismerte máshonnan a zsoltár fordítását. A továbbiakban amellet érvelek, hogy a 10. strófa egy unitárius forrásban akadálymentesen megjelenhet, egy trinitárius forrás számára azonban gondot okoz a szerepeltetése. Ezzel áttételesen azt is igazolni szeretném, hogy a három forrás közös őse egy unitárius kiadvány. Eközben kitérek Újfalvi és a szövegűség viszonyára is, amelyre jól rávilágít a 8. zsoltár két parafrázisának különbözősége, és sorsa az 1602-es énekeskönyvben.

Bogáti parafrazeáló módszere a bibliai versek szoros követésén alapul. Verses szövegeiben betoldásokat, kommentárokat – többnyire – csak a szöveg paratextusaiban találhatunk (akrosztichonok, argumentumok, nyitó- és záróstrófák, „Interpretatio”). Az értelmező részek ezekben az esetekben leválaszthatók a szorosan vett fordításról, amely viszont általában követi a forrásul vett bibliai szöveg szövegbeosztását és arányait. A 8. zsoltár ebben a tekintetben atipikus. Az eltérések jól láthatók lesznek, ha Bogáti szövegét (jobbra) a vizsolyi biblia szövegével (balra) vetjük össze. A modern kiadások versszámozását használom (amelyből egyet le kell vonni ahhoz, hogy megkapjuk a vizsolyi kiadását), mivel a különböző számozások követhetlenné tennék a következő fejtegetéseket.

[2]	Mi URunk Istenünk, mely igen csudálatos a' te neved az egész földön,
ki az te dicsőségedet az Égeknek felötte magasztaltad.	1–3. strófa
[3]	Az kicsinyeknek és cseccszopóknak szájok által
erősítetted meg az te hatalmadat az te ellenségidét,
hogy megrontsad ellenségidét és az bosszúállókat.	4–7. strófa
[4]	Mikor látom az te Égeidet, az te kezednek munkáit,
az Holdot és az csillagokat, melyeket te teremtettél,
(akkor így gondolkodom:)	8. strófa
[5]	Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla,
avagy az embernek fia, hogy meglátogatot [sic!] őtet.	9. strófa
[6]	Noha ezt valamennyire kisebbé teremtetted az Angyaloknál,
mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted őtet.	10. strófa
[7]	Tötted őtet minden te kezeidnek munkáin úrrá,
mindeneket vetöttél az ő lábai alá.	=
[8]	Juhokat és minden barmokat, meg az mezei vadakat is.	=

[9]	Az Égi madarakat és a' tengernek halait, és az melyek által járnak az tengernek ösvényit.	=
?		11–13. strófa
[10]	Mi URunk Istenünk, mely igen dicsőséges a' te Neved mind az egész földön.	14. strófa
?		15. strófa

Láthatjuk, a zsoltár első két versét Bogáti hét strófa hosszan hozza, nem lényegtelen betoldásokkal és önisméltésekkel. Ezzel szemben a 6–9. vers szorosán vett szövege egyetlen strófába – a tizedikbe! – van besűrítve, amit három strófa kommentár követ, szintén tartalmi ismétlésekkel.

6.

A 8. zsoltár a krisztológiai viták fontos hivatkozási pontja, mivel 5–7. versét *A zsidókhoz írt levél* 2,6–8 idézi, és vonatkoztatja Jézus Krisztusra. A levél értelmezése szerint az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* kisebbé lett az *angyaloknál*. Ez a krisztológiai értelmezés beleíródik a 8. zsoltár értelmezési hagyományába is.

Ennek ékes példája éppen az az Agostino Giustiniani által összeállított, *Octapla* néven emlegetett többnyelvű zsoltárkiadás, amely Bogáti egyik forrása lehetett a *Psalterium* készítésekor.²⁹⁷ A többnyelvű kiadványból kitűnik, hogy már szövegkritikai szempontból is problémás a zsoltár szövege. A héber szöveg 6. versében az „isten, istenség, istenek” értelmű אֱלֹהִים (elohim) szó szerepel, de a *Szeptuaginta* ógörög és a *Targum* arámi szövege ezt „angyalok” értelmű kifejezéssel adja vissza. A zsoltárkiadás *Vulgata* szerinti latin hasábjában így olvasható a 6. vers:

„Minuisti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum”,

míg Giustiniani héber szerint készített latin fordítása így adja vissza:

297 DÁN, *Humanismus...*, i. m., 160.

„Minuisti eum parum a DEO, gloria et decore coronabis eum”.

Egyébként Hieronymus is „a Deo” formában fordítja a kifejezést héber alapján készített zsoltsárfordításában.²⁹⁸

A probléma onnan ered, hogy az „elohim” többes számú alak, de a héberben jelenthet egyszámú és többesszámú főnevet is. A Biblia héber szövegében „Istent rendszerint ez a szó jelöli, de egyes számú jelentéssel. [...] A többes számú forma azonban jelölheti a pogány isteneket, valamint az isteni, mennyei lényeket, angyalokat is”.²⁹⁹ A reformáció korának szentháromság körüli vitáiban a héber nyelvben kevésbé vagy egyáltalán nem járatos teológusok egyik érve a szentháromság léte mellett éppen az volt, hogy Istent a Biblia többesszámú szóval illeti. Erről a problémáról lásd bővebben Dán idézett monográfiáját.³⁰⁰

Giustiniani hosszas kommentárt fűz a 8. zsoltsár 6. verséhez. Eldönthetőnek látja a problémát: szerinte a helyes értelmezés „a Deo”, és itt egy régi fordítási hiba élt tovább. Kitér arra is, hogy a hiba *A zsidókhöz írt levél* görög fordításában [sic!] is bekövetkezett, és a levél eredeti héber változatában is „Isten” értelemben szerepelt a kifejezés. Érvelésében végig *A zsidókhöz írt levél* kontextusa alapján – de ezzel a módosítással – magyarázza a zsoltsár kérdéses szöveghelyét: az *ember fia* Jézus Krisztus, aki *egy kevés időre* – szenvedése idejére – kisebbé lett *az Atyánál*, hogy aztán úrrá legyen mindenén.³⁰¹

Sebastian Münster épp ellenkező álláspontot képvisel. Kétnyelvű bibliakiadásában a *Szeptuaginta* értelmezését tartja helyesnek, és a héber „elohim” szót „angyalok” formában fordítja. Idevonatkozó jegyzete szerint ebben héber értelmezések szerint jár el, majd sommásan el is ítéli a Giustiniani-féle fordítási lehetőséget, vagyis azokat, akik az „Isten” jelentést erőltetik, azért, hogy Krisztusra lehessen vonatkoztatni a sort.³⁰² Münster tehát szétválasztja a zsoltsár betű szerinti értelmezését, és a szöveghely *A zsidókhöz írt levél* szerinti lehetséges applikálását.

Ezen az alapon áll a Münster kiadását is felhasználó vizsolyi bibliakiadás szövege is. Mindkét helyen „angyalok”-nak fordít, de lényegessé válnak más különbségek az ószövetségi és az újszövetségi textus között. A zsoltsár 6. versében a „tettet” helyett a „teremtettet” kifejezést használja, amely egy szentháromság-teológia keretein belül nem

298 *Biblia sacra...*, i. m., 777.

299 SZABÓ Mária, *A Zsoltsárok kincsei: Zsoltsárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel. Válogatás a Zsoltsárok I. könyvéből (1–41)*, Budapest, Szent István Társulat, 2015², 88.

300 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 63.

301 *Psalterium Hebraeum...*, i. m., B1v–B2r.

302 *Hebraica Biblia*, i. m., 1165.

alkalmazható Krisztusra. A teremtés nem értelmezhető ideiglenes jelentésben sem, hanem egyszeri és végleges aktus: Isten *egy kevés* teremtette kisebbé az embert – az angyaloknál. Ez az elmozdulás a teremtéstörténettel való korrespondanciákat erősíti meg.³⁰³

A zsoltárhoz írt argumentumban ezt olvashatjuk: „ő mindazáltal nem csak teremtette és megékesítette az ő ábrázatjával az embereket, hanem annak felötte oly méltóságos állapotra emelte, hogy minekutána az elveszett emberi nemzetséget megváltotta, Isten fiai lennének, valakik őbenne hinnének” (541r). Ez már *A zsidókhöz írt levél* értelmezése, de ez a kiadás úgy állítja a keresztény üdvtörténet kontextusába a zsoltárt, hogy a *sensus historicus* nem veszi érvényét. Továbbra is az emberiségről tesz állítást a zsoltársor, csak a *sensus historicus mellé* odakerül a *sensus propheticus*: egyszerre szól az emberiség teremtéskor kapott, illetve jövőbeli dicsőségéről. Ráadásul ez az üdvtörténeti értelmezés csak paratextusként, külsőleg kapcsolódik a zsoltár szövegéhez.

Válaszúti György antitrinitárius értelmezése az applikálás és a belőle levonható következtetések hatókörét is máshol húzza meg. A *Pécsi disputa* erről szóló részét így vezeti be: „az mely Psalmusból látod, hogy az Apostolok bizonyosságot vöttek. Ne ügykezzél arra, hogy azt az Psalmust egészen az Krisztusra magyarázzad, sem mindenkor egy avagy két igiéért egészen az szentenciát, melyből az Krisztusra vettitett. Mert az nagy tudatlanság leszen”.³⁰⁴

A 8. zsoltár helyes applikálása nála a következőképpen néz ki: „Ps. 8. Mindeneket lába alá vetettél öneki, és egy kevésé tötted alább az Angyaloknál. Ez mondás história szerint Dávidnál vagyon és közönséges emberi nemzetnek méltóságáról, kinek Isten minden földi, és vízbéli, és égben repeső madarakot lába alá vetett, vagy keziben engedett, elannyira felmagasztalta, hogy kevés héa, hogy az Angyaloknak méltóságára nem jutottak. Ezt Krisztusra magyarázza Hebr. 2., de más értelemmel, hogy nem Dávidnál vagyon. Mert itt azt mutatja meg, hogy noha az Krisztus alább vettetett volt egy kevésé az Angyaloknál (tudniillik az halállal és szenvedéssel), de azért Isten őtöt abból felvötte, és oly dicsőségre, tisztességre emelte, hogy ez alá, és nem az Angyalok alá vettitette az következő világot. Eddig azért elég az Apostallal az Psalmust az Krisztusra magyaráznod, applikálnod”.³⁰⁵

Válaszútinál tehát végérvényesen kettéválk a zsoltár és *A zsidókhöz írt levél* értelmezése; utóbbi semmilyen módon nem íródik bele az előzőbe. *A zsidókhöz írt levél* szerzője nem az ószövetségi szövegben rejlő *sensus propheticus* bontja ki, hanem csupán a

303 Vesd össze 1Móz 1,26–28.

304 VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Budapest, Akadémiai, 1981 (Régi magyar prózai emlékek, 5), 189.

305 *Uo.*, 191–192, vesd össze továbbá: 583.

zsoltárból vett szöveghelyek alapján magyarázza sajátos krisztológiáját. De a levél értelmezésekor sem szabad bevonnai az idézett zsoltárok más textusait, hisz az önkényes válogatáshoz vezet: a zsoltárokból minden érvnek az ellenkezőjére is lehetne példát hozni – és ezt Válaszúti meg is teszi. Értelmezői módszerét megalkuvásmentesen követve *A zsidókhhoz írt levél*ben írtak egészen más krisztológiához vezetik őt. A szöveghelyekből éppen az olvasható ki számára, hogy Krisztust Isten ruházta fel hatalommal és tette fiává.³⁰⁶

7.

Kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításában miként jelennek meg az exegézis fent bemutatott lehetőségei. Fontos adalék lehet, hogy Bogáti Apokalipszis-kommentárjában Zsid 2,8 beteljesülését Jeruzsálem pusztulására érti: „De még nem látjuk, hogy mindenek lába alatt volnának. Ez az, hogy fenn áll még. Várja vala, hogy ellenségi talpa alatt lennének. Ez pedig Jeruzsálem romlása előtt vala”.³⁰⁷ A zsoltárfordítás a korábban jelzett arányeltolásokkal és betoldásokkal a bibliai szöveg historikus értelmezését, a teremtéstörténettel való párhuzamait bontja ki. Az Istent megszólító szövegbeli szubjektum az emberi nem dicsőségét mint meglett dolgot, az ember állandó minőségét, és nem mint eljövendőt szemléli. Ez a dicsőség az ember istenképiségében (11. strófa) és teremtéskor kapott uralmában gyökerezik (9. és 13. strófa). A 13. strófában említett „summa” kifejezetten az 1Móz 1,28-ban olvasható áldásra vonatkozik. Az ember dicsőségére vonatkozó igék is mind a teremtettség, Istennek alávetettség jelentését hordozzák: teremtetted, alkottad, megkoronáztad, magasztaltad, ültetted, királlyá és istenné tötted, úrrá emelted. Vagyis egyezik a vizsolyi biblia szövegének eljárásával abban, ahogyan eltávolodik *A zsidókhhoz írt levél* szemléletétől. Sőt, ezt a lehetőséget szabadabban aknázhatja ki Bogáti: a teremtéstörténet szövege nemcsak hogy jóval nagyobb mértékben válik a zsoltárfordítás integráns részévé, de ezt itt semmi nem is jelöli, vagyis nála a kommentárok – csak épp historikus kommentárok – észrevétlenül íródnak bele a zsoltárszövegbe.

A zsoltár 5. verse *A zsidókhhoz írt levél* számára két szempontból is fontos: az *embernek fia* kifejezés értelmezhető Krisztusra, a „megemlékezel”, „meglátogatod” igék pedig utalhatnak a megváltásra. Bogátinál az „embernek fia” kifejezés teljesen eltűnik, a

306 Vesd össze ezekkel a részekkel: *Uo.*, 286–287, 306–309, 644–645.

307 BOGÁTI FAZAKAS Miklós, [*Apokalipszis-kommentár*], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9, 15r–15v; Egy mára elveszett kéziratának betűhív átírata: DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 233.

fordítás inkább az isteni gondviselés bizonyítékaként olvastatja ezt a részt. Erre utalnak az 5. strófa szövegkritikai szempontból elemzett sorai, de a 11. strófa és a kolofon is megerősíti a szövegnek ezt a szándékát.

Tulajdonképpen nem az a fő kérdés, hogy Bogáti zsoltárfordításának helyes értelmezése-e, ha a szöveget *A zsidókhöz írt levél* alapján Krisztusra applikáljuk.³⁰⁸ (Pap Balázs Bogáti 2. zsoltáráról írt tanulmányában hasonló dolgokat feszeget, és az ott leírtak szinte mindenben applikálhatók a 8. zsoltárra is, mégis, a következő fejtegetések talán árnyalják az összképet.)³⁰⁹ Mivel – mint azt az idézett munkák is mutatják –, ez bevett értelmezési kerete a 8. zsoltárnak, ezért számolnunk kell ezzel a lehetőséggel, és azt kell inkább megvizsgálnunk, hogy milyen módon applikálható Bogáti fordítása. Véleményem szerint a szöveg is számol ezzel a lehetséges befogadói attitűddel, ezért olyan módon rekonstruálja a befogadó számára a zsoltár história szerinti értelmét, hogy az minél távolabb kerüljön *A zsidókhöz írt levél* szövegétől. A bővítéseknek, elhagyásoknak, a teremtéstörténet túlzott hangsúlyozásának az a célja, hogy megakadályozza, hogy egy szentháromság-teológia érveket találhasson maga számára a szövegben.

Ennek leglátványosabb példája a zsoltár 6. versének megfelelő 10. strófa, de valójában a 6. vers parafrázisa már a 9. strófa második felében elkezdődik. Innen sorjáznak a fentebb idézett igék, melyek az ember dicsőségét bizonyítják. Ha ezt a részt *A zsidókhöz írt levél* alapján az olvasó Krisztusra akarná érteni, aki szintén „királlyá”, „istenné” és az embereken „úrrá” lett, akkor több problémába is ütközik. Ugyanis a parafrázis *földi* királyról és *földi* istenről ír, aki a „vadakon és barmokon” úr. Enyedi György egy prédikációjában Válaszútihoz hasonlóan éppen azt hangsúlyozza, hogy a zsoltár ezen részét *A zsidókhöz írt levél* írója szándékosan hagyja el: „Mert az Krisztus nem az barmoknak, ökröknek, hanem az embereknek tettetett királyává, fejedelmekké”.³¹⁰

Problémás az „istenné tötted” kifejezés is, és alighanem ennek használata a legfőbb ok, amiért Újfalvi elhagyja a 10. strófát. Itt Bogáti megcsinálja azt a bravúrt, hogy a héber szövegből adódó kétértelműség mindkét olvasati lehetőségét belecsempészi parafrázisába. Noha Dán felhívja rá a figyelmet, hogy ezt a verset Bogáti a *Szeptuaginta* és a *Targum* szövegváltozata szerint fordítja, és a szöveg elsődleges – a historikumot érintő – értelmezését tekintve ez így is van, most csupán azt emelem ki, hogy Bogátit megihlethette a héber szöveg kétértelműsége, és az „istenné tötted” kifejezésben finoman kitapintható

308 Vesd össze ÁCS, *i. m.*, 61–75.

309 PAP, *A második zsoltár...*, *i. m.*, 217.

310 ENYEDI György *Prédikációi*, III, (167–211. beszéd), kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018, 303.

egy ilyen jelentésárnyalat.³¹¹ Giustiniani kommentárja azért javasolja az „a Deo” formát, mert ebben látja a bizonyosságát annak, hogy a Fiú Atyának való alávetetése előtt is és után is a mennyben volt.³¹² Vagyis amikor az Atya mindent a Fiú lábai alá vet, az azt jelenti, hogy a Fiú újra isteni dicsőséget nyer.³¹³ Bogátinál úgy jelenik meg az istenné válás képzetköre, hogy közben egészen más jelentést vesz fel. A 10. strófa első sorából világos, hogy nem időleges alávetésről van szó, vagyis úgy válik az ember – vagy Krisztus – istenné, hogy mindeközben megmarad kisebbnek az angyaloknál. Korábban bemutattuk, hogy a héber „elohim” szó isteni tulajdonsággal bíró lényekre is alkalmazható. Ebben az értelemben az „istenné tötted” kifejezés lehet az istenképiség kifejeződése; de istenhez hasonlónak lett az ember abban is, hogy úr lett a földön. Ez utóbbi jelentésben az „isten” tulajdonképpen a „király” szinonimája, mindkettő az uralkodás jelentésköréhez tartozik: a király istenhez hasonlatos annyiban, hogy uralommal bír. De Bogáti *Psalterium*-ában hangsúlyos, hogy istenhez hasonló uralommal és méltósággal csak az Úr Isten ruházhat fel bárkit. Máshol ezt nem az „isten”, hanem a köznévi értelemben vett „krisztus” szóval fejezi ki Bogáti, ami szó szerint „felkent”-et jelent, és szintén a királyokra, uralkodóra használatos. Általában Dávidot nevezi meg így a beszélő, mint a 2. zsoltár 11. strófájában is: „az kit krisztussá tött, meg ne sértsétek”.

Egy olyan szöveghely esetében azonban, amelyet *A zsidókhöz írt levél* miatt gyakran és könnyen applikálnak Krisztusra, nem használható következmények nélkül az „istenné tötted” kifejezés, mert az olyan Krisztus képét rajzolja ki, akit (az Atya) Isten teremtett és akit (az Atya) Isten tett istenné. Ez viszont ellentmond a szentháromságtan Krisztus-képzetének, ahol a Fiú öröktől fogva létező, az Atyával egylényegű, és legfőképp nem teremtmény. Unitárius közegben ez a strófa problémamentesen megjelenhet, sőt, némi polemikus éle is lesz: megerősíthet egy szentháromság-tagadó krisztológiát – amennyiben persze releváns értelmezési keret a 8. zsoltár Krisztus személyére nézve.

8.

Újfalvinak nem az okoz gondot, hogy a fordítás nem teljesen hűen követi a bibliai textust, hanem az, ha problémásan érthető, vagy ha számára nem megfelelő teológiai nézetek

311 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 160.

312 Vessd össze Jn 3,13.31.

313 *Psalterium Hebraeum...*, i. m., B1v–B2r.

olvashatók ki belőle. A 8. zsoltár Újfalvinál – közvetlenül Bogáti fordítása előtt – megjelenő másik parafrázisa is ezt a felvetést igazolja. A *Régen ó törvényben...* kezdetű, ismeretlen szerzőjű ének (RPHA 1193) tipikus gyülekezeti ének abban a tekintetben, hogy a zsoltár fordítását minden további nélkül kibővíti keresztény értelmezésekkel, az ember megváltásával és Krisztus művével kapcsolatos kommentárokkal:

- 12 Ótet Angyaloknál, úgy tetszik egy ideig,
megaláztad volna földnek nagy mélségéig,
de az Angyaloknál minden dicsőséggel feljebb dicsőítetik.
- 13 Mert útet mindenek Királyává szentelted,
és mindennél útet méltóságosbba tötted,
megkoronáztattad, és minden állatnál útet feljebb szerzőtted.
- 14 Ez ember az Krisztus, ki ilyen csudálatos,
ez világiaknál ú igen utálatos,
mennyben az Istennél igen drágálatos és igen szerelmetös.
- 15 Az Atya Istentől mennyből aláküldeték,
itt megfogattaték, értünk megöletteték,
és eltemetteték, Zsidók ezt mívelék, de megelevenedék.

A konklúzió gyakorlatilag ugyanaz, mint a vizsolyi biblia argumentuma, csak itt a szövegbe íródva:

- 18 Immár mi örülünk, kik az Istenben hiszünk,
mert mi az hit által Isten Fiai löttönk,
minden örökségben az Krisztus Jézussal köz örökössé löttönk.

A zsoltár 3. versének egy lehetséges értelmezése összekapcsolja a szöveghelyet *Máté evangéliuma* 11,25-tel. A *Régen ó törvényben...* készítője egyszerűen betoldja fordításába ezt az újszövetségi helyet is:

- 6 Az kisdedek által dicsírtetni akarál,
te ellenségidért velek prédikáltatál,
hogy hitetleneket, téged bosszontókat ekképpen megrontanál.
- 7 Krisztus szent Máténál szent Atyjának ezt mondja:
én szentséges Atyám, legyen neked nagy hála,
idvösségnek utát hogy az kisdedeknek te adtad megtudnia.

A csecsemők említésének egy másik lehetséges értelmezése az, amit Bogáti is kiemel: ahogyan őket „kicsinből nagygyá” vagy „kicsinből bölccsé” teszi Isten, az is példája az ő hatalmának. De ez az értelmezés a zsoltárban nincs kibontva, míg Bogáti rögzíti ezt a jelentést. Ráadásul nála ez beleilleszkedik az Isten gondviselősége melletti érvelésbe, amely a zsoltárnak legfeljebb csak az 5. verséből olvasható ki. Nem melleleg ezen értelmezés rögzítése kizárja a 3. vers újszövetségi korrespondanciáját; tehát itt a hosszabb kommentárnak ez is lehet a célja.

A *Régen ó törvényben...* kezdetű ének az 1602-es énekeskönyvbe a korábbi megjelenéseihez képest jelentéktelen változtatásokkal kerül be. Noha az ének enyhén szólva nem követi hűen az ószövetségi textust, sőt, vállaltan nem teszi azt, mégis mindenben megfelel a zsoltár bevett protestáns értelmezésének. Az énekeskönyv előszava alapján Újfalvinak ezzel a parafrazeáló technikával bár lehetett gondja, de úgy tűnik, rosszallása szerkesztői tevékenységét nem befolyásolta. Láthattuk, hogy nem a zsoltár merőben ószövetségi értelmezése okozott problémát a szerkesztőnek, hiszen a vizsolyi biblia is eltávolítja szövegét *A zsidókhoz írt levéltől*; bár ott az argumentum rávilágít a helyes keresztény értelmezésre. A két parafrázis összehasonlítása megmutatja, hogy még csak az sem ok egy-egy strófa kiserkesztésére, ha annak tartalma szorosán véve nem található meg a zsoltárban, hanem olyan betoldás, amely a zsoltár egy-egy versét értelmezi hosszabban, akár más bibliai textusok bevonásával. A kimaradó 10. strófa ráadásul önmagában nem mond ellent a vele párhuzamos bibliai helynek, olyan kifejezéseket használ azonban, amelyek nehezen érthetők a református gyülekezet számára, vagy egyenesen olyan értelmezést nyit meg, amely nem felel meg a gyülekezet református – de legfőképp: trinitárius – teológiájának. Persze ezek alapján meggondolandó, hogy a „bötütül gyakorta messze járnak, ki egyre, ki másra nézvén” mit is takar pontosan Újfalvi előszavában. Azt, hogy a fordító nem követi hűen a Biblia szövegét, vagy azt, hogy a fordító nem – Újfalvi igényének – megfelelő bibliakiadásból, -fordításból dolgozik.

9.

Mindezek alapján valószínű, hogy a strófahiány létrejött egy református kiadványban nem a véletlen műve; elmaradása igencsak indokolható teológiai szempontokkal. Újfalvi ennek ellenére átvette ezt a zsoltárt, és úgy tűnik, ezt egy unitárius kiadványból tette; még akkor is, ha már ismert volt számára egy fordítása a 8. zsoltárnak. Pap Balázs feltételezését tehát

úgy javíthatjuk: Újfalvi még annak ellenére is átvette Bogáti 8. zsoltárát az elveszett 16. századi unitárius énekeskönyvből, hogy az szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek nem volt minden tekintetben megfelelő. A teológiai probléma könnyen orvosolható volt a 10. strófa elhagyásával; nem ebben különbözött Bogáti szövege más korabeli zsoltárfordításoktól. Ennek belátása nem gyengíti, sőt, éppen hogy megerősíti a feltételezést, miszerint Újfalvi egy unitárius énekeskönyvből jutott hozzá Bogáti 8. zsoltárához.

HATODIK FEJEZET

Hangszerek

„Még távolabb a betűhűségtől”

(Horváth Iván)

1.

Az előző fejezetben azt mutattam be, hogy Bogáti 8. zsoltára – melyből a református énekeskönyvek hagynak ki egy strófát – egyáltalán nem követi hűen a bibliai szöveg beosztását és arányait, és az eltérések egy szentháromság-tagadó értelmezést erősítenek meg. A harmadik fejezetben írtam arról, hogy Bogáti *Psalteriuma* azért sem válhatott az unitárius gyülekezeti éneklés kánonjának részévé, mert a zsoltárok historikus bibliaértelmezése, szokatlan retorikája nehezen tette a szöveget befogadhatóvá és átélhetővé a korabeli gyülekezetek számára, és konfliktusba került a bevett teológiával és történelemfelfogással. Bogáti 33. és 92. zsoltárának bizonyos strófáit az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek szerkesztői hagyták el, mégpedig azért, mert a szöveghelyek ellentmondanak az istentiszteleti hangszerjáték unitárius tiltásának.

Az elhagyott strófák azonban nemcsak hogy ellentmondanak az istentiszteleti hangszerjáték tilalmának, de szöveghűség szempontjából is problémásak. Mindkét zsoltár fordítása jóval több hangszert sorol fel, mint amennyi a bibliai textusokban található. Tanulmányomban vázlatát adom azoknak a kontextusoknak, amelyekben ezeket a strófákat megírták – és kitörölték.

2.

H. Hubert Gabriella gyülekezeti éneklésről szóló könyvében összefoglalja a zenélés körüli protestáns polémia magyar forrásait, melynek három nagyobb témakörét különíti el:³¹⁴

1. szabad-e énekelni az istentiszteleten?
2. szabad-e hangszereket használni az istentiszteleten?
3. szabad-e énekelni és hangszert használni a templomon kívül?

314 H. HUBERT, *A régi magyar..., i. m.*, 82–95.

A magyar reformáció helvét és antitrinitárius irányzata a 16. és 17. században elvben a templomi hangszerjáték ellen volt. De a hangszerjátékot vehemensen elmarasztaló szövegek időnkénti felbukkanása és más források azt mutatják, hogy ez a tilalom nem valósult meg következetesen, és a kérdés sem volt lezárta. Legalábbis a helvét irányzatot követő egyházban semmiképp nem.³¹⁵

Az unitárius felekezeten belül ez másként zajlott. Az antitrinitárius mozgalom kitartott a hangszerellenes elvek mellett, sőt, H. Hubert szerint a mozgalom kezdeti időszakában felmerülhettek zwingliánus érvek az éneklés korlátozása mellett is. Viszont Enyedi György „a 16. század végén egyértelműen az éneklés mellett foglalt állást”, ugyanakkor a templomi hangszerjátékot ő is elutasította.³¹⁶

Voltak olyan törekvések is, amelyek nem csak az egyházi kultusból, hanem az élet más területeiről is számúzni akarták a hangszeres zenét. H. Hubert egy református felterjesztést említ 1619-ből,³¹⁷ de az unitárius egyházban is találunk hasonló példát. Az 1606-os kolozsvári zsinat szigorú iskolai rendszabályokról rendelkezik, melynek része, hogy „tilos a tanulóknak bármiféle zeneszerszámot használniok”.³¹⁸ Hevesi Andrea pedig egy a reformátusokéhoz hasonló rendszabályt idéz 1629-ből: „ha lehetségesnek látszik, hogy a hangszeres zene – mely többnyire inkább visszaélés, mint szokás – a menyegzők és egyéb vendégeskedések alkalmából kiküszöböltessék”.³¹⁹ Molnár Dávid arra is felhívja a figyelmet, hogy a templomi regestrumokban egyáltalán nem találunk utalást hangszerekre a 17. században.³²⁰ Mindezek jól jelzik az unitárius egyház hangszerektől való következetes tartózkodását, a hangszertilalom megvalósítására irányuló törekvését.

3.

A H. Hubert Gabriella és Etlinger Mihály által is idézett Enyedi-prédikáció a szóhasználata miatt is érdekes. A prédikáció az éneklésről szóló egyik páli igehelyet (Kol 3,16) értelmezi. Ez az igehely párjával (Ef 5,19) közhelynek számít, a legtöbb éneklésről és hangszerjátékról szóló megnyilvánulás kiindulópontja, érinti mindhárom fentebb kiemelt kérdéskört.

315 *Uo.*, 82–89.

316 *Uo.*, 93–95; idézet: 94.

317 *Uo.*, 86.

318 BALÁZS Mihály, *Toroczkai Máté pályája* = B. M., *Hitújítás...*, i. m., 201–230, 226.

319 HEVESI, i. m., 182.

320 Molnár Dávid szóbeli közlését Hevesi Andrea idézi: *Uo.*

Közvetlenül és indirekt módon is szolgáltat érveket a vitákhoz, akár az egymásnak ellentmondó álláspontoknak is.³²¹

Enyedi nem hoz újat a korábbi vitákhoz képest, viszont lényeges, hogy mit hangsúlyoz. Megismétli azt a tételt, hogy az Istent dicsérő és a lelki dolgokról való éneklés helyes, de haszontalan és lator dolgokról nem jó énekelni. Az igéből levezeti az éneklés tanító funkcióját, és az anyanyelvű éneklés fontosságát. Pál szavaiból kiindulva arról ír, hogy nem szabad kárhozlatni a templomban és közönséges gyülekezetben való éneklést, csak nem szabad túlzásba vinni. Több helyen is kiemeli, hogy az éneklésnek mindig szívből kell jönnie, a szájjal való éneklésnél is fontosabb a szívvel való: „Mikor azt mondja, *szívetekben énekeljétek*, arra int, hogy **ne csak nyelvünkkel és ajakunkkal** dicsírjük, **hanem szívünkéből** az Úr Istent [...] némelynek ugyan nincs módja benne, hogy énekeljen, vagy arra való szava nincs, vagy az szemérmesség reá nem veszi. Ez ilyen hallgathat, csak hogy ő is **szívében** énekeljen [...] „Mikor pedig érezzük lelkünknek vidámságát, fordítsuk azt az isteni szolgálatra, szívünknek az Istenhez való szeretetben felpozdulását, indulását, akkor énekeljünk, és **mind szájjal, szívvel** az Úr Istent magasztaljuk és dicsérjük.”³²²

A hangszerjáték tiltását a páli igéből csak indirekt módon lehet levezetni, abból kiindulva, hogy Pál nem tesz említést róla. Erre vonatkozó tiltás máshol sem olvasható az újszövetségben, de rendelés sem: „Harmadik tévelygések az éneklésben, **sípokat, orgonákat** fűnek az templumban. Mert noha az zsolotárkönyben sokszor olvassuk, hogy az Istent **sípval, dobbal, hegedűvel, trombitával** kell dicsírni, de különb volt az, mert efféle muzikaszerszámok mellet oly dicsíreteket mondtak, kiket minden megértett, és akarki is egyetemben énekelhetett. Egy az, hogy ez volt az Ótörvényben, és az Újtestamentumban **arról parancsolatunk nincsen**, mint az **szájjal** való éneklés felől. [...] Mü azért elégedjünk meg az **szájjal** és **szóval** mondott dicsíretekkal, és ekképpen magasztaljuk az mi Istenünket.”³²³

Mint mondtam, ezek bevett érvek, és nem specifikusan az antitrinitáriusoké. Inkább azért érdekes ez a szöveg, mert prédikációról lévén szó, rövid és átlátható formában foglalja össze az összes fontos énekléssel és hangszerjátékkal kapcsolatos tételt. A fentebb idézett adatok azt jelzik, hogy az egyház hivatalos álláspontja később sem tér el lényegesen

321 Vesd össze H. HUBERT, *A régi magyar...*, 41–50.

322 ENYEDI György *Prédikációi*, II, (100–133. beszéd), kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017, 175, 176, 177. A félkövér kiemelések tőlem.

323 *Uo.*, 177.

az Enyedi által összefoglalt irányvonalától. A következőkben azt mutatom meg, hogyan érvényesülnek ezek az elvek a gyülekezeti énekkorpuszban.

4.

Az unitárius gyülekezeti énekléssel foglalkozó írások rendre kiemelik, hogy az unitárius énekkorpusz jelentős részét a szentháromság hívő gyülekezetektől átvett és jelentősen átszerkesztett 16. századi énekek adják. A hangszerek tekintetében azonban nem volt szükség jelentős átszerkesztésre. A 16. századi protestáns zsoltárparafrázisok is fukarul bánnak a hangszerekkel, kevés hangszert szerepeltető zsoltárnak készült – vagy maradt ránk – parafrázisa.

A kifejezetten Isten hangszerrel való dicséretére felhívó zsoltárok közül a 33.-nak, a 81.-nek, a 98.-nak, a 149.-nek és a 150.-nek nincs ismert parafrázisa (miközben a 149. zsoltár éneklésre felhívó sora több énekeskönyvnek is mottója), a 92.-nek és a 147.-nek pedig egy-egy parafrázisát ismerjük (Bogáti fordításait nem számítom a 16. századi gyülekezeti énekek közé, mivel nincs egyértelmű nyoma annak, hogy a gyülekezetek énekelték volna azokat). A többi, hangszert említő zsoltár közül csak a 47.-nek, az 57.-nek, a 137.-nek, a 144.-nek, a 43.-nak és a 71.-nek ismerjük parafrázisát, utóbbi kettőnek több változatát is (körülbelül 15 hangszert megnevező zsoltár van, az egyes források némileg eltérnek egymástól).

A 71. zsoltár három változatából egy sem említ hangszert; a 43. zsoltárral kapcsolatba kerülő három ének közül csak az egyik; az 57. és a 144. zsoltár parafrázisai nem; a 47., 92., 137. és 147.-é igen. Tehát a 16. század több mint 100 zsoltárparafrázisából – ha Bogáti fordításait nem számítjuk – öt esetben találkozunk hangszerrel. Ráadásul ebben az evangélikusok által használt énekanyag is benne van, ahol nem volt tiltva az istentiszteleti hangszerjáték.

Ebből az öt parafrázisból a ma ismert legkorábbi unitárius énekeskönyv kettőt jelentetett meg: a 137. és a 147. zsoltárét, és mindkettőben meg is marad a hangszerre való utalás, bár a 147. zsoltár parafrázisa (*Drága dolog az Úristent dicsérni*, RPHA 291) nem konkrét hangszert nevez meg. A zsoltárparafrázis 16. századi forrásaiban „hangicsáló szerszám” szerepel, az unitárius énekeskönyvekben ebből „hangoskodó szerszám” lett. Az 1616 körüli énekeskönyv szerint (424. oldal):

Énekeljünk neki hálaadással,
vigasságos hangoskodó szerszámmal,
beszélgessünk az mi kegyes Urunkkal,
magasztalván őtet imádságunkkal.

A 137. zsoltár *Izraelnek megnyomorodott nemzetsége* kezdetű parafrázisában (RPHA 621) pedig éppen arról van szó, hogy a gyülekezet már nem használ hangszert éneke kíséréséhez. A babiloni fogságban elhallgatnak a hangszerek, vagyis megszűnik, szünetel a templomi kultusz. A magyar zsoltárparafrázis is kiemeli múlt és jelen ellentétét, és hangsúlyozza a régi istentisztelettől való eltávolodást, noha erőltetett lenne a hangszer-tilalom kifejeződését magyarázni ebbe az énekbe. Annyi biztos, hogy nem épp hangszerrel való együtt éneklésre hív fel ez a zsoltár sem (396–397. oldal):

Mégis velünk itt tartjuk az mi Hegedűnket,
kikkel dicsírtük Istenünket,
és az víz mellett fákra felrakván őket,
vetjük reá szemeinket.

Meghírvadott nagy várákadásban mi színünk,
reménségben elfogyott lelkünk,
ha lészen immár az mi földünkben helyünk,
és nyájas szép éneklésünk.

Nincs helye most itt régi jó tiszteletünknek,
nincsen módja mi énekünknek,
az ellenség közt kik reánk dühöttek,
vagyon szidalma fejünknek.

Persze egyáltalán nem szeretném az említett énekek sorsának alakulását kizárólag a hangszerek megjelenésével vagy elmaradásával magyarázni, hiszen számos más szempont is kínálkozna erre. Csak azt mutattam meg, hogy a hangszerjáték említése nem éppen tipikus eleme a 16. századi protestáns zsoltárparafrázisoknak. Vagyis e tekintetben az énekeskönyvi kánon jól leképezi a magyarországi reformációt jelentősen meghatározó hangszerellenes álláspontot.

5.

Mindez az unitárius kánonról is elmondható. Az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv 73 zsoltárparafraízist tartalmaz, és ebből 40 a 16. századi protestáns hagyományból átöröklött parafrázis, 12 Bogáti-zsoltár (köztük a 33. és a 92.), a többi pedig olyan zsoltár, amely az unitárius hagyományban jelent meg először. Ez utóbbi 21 parafrázis közül egy versel meg olyan zsoltárt, amelyben eredetileg hangszer is szerepelt, ez a közkedvelt 71. zsoltár parafrázisa, de természetesen a fordításban már nincs szó hangszerről.

Szerepel viszont három olyan zsoltár az énekeskönyvben, amelynek bibliai forrásaiban nincs utalás hangszerjátékra, de fordításaiban igen: Bogáti 74. és 95. zsoltára, valamint az énekeskönyv lengyelből fordított énekei közül a 66. zsoltár. Bogáti 95. zsoltára szintén nem nevez meg konkrét hangszert, de az eredetileg csak éneklésre felhívó sort így bővíti ki:

„Jertek, minden vigasságtévő szerszámmal mind vigadozzunk.”

Bogáti szövegét a *Péchi Simon-énekeskönyv* alapján idézem. A következőkben is így járok el, kivéve egy helyet, amelyet jelezni fogok. Lapszámot nem adok meg, mivel a zsoltárszámozás alapján egyszerűbben visszakereshetők az idézetek. Ezt a sort az amúgy is számtalan eltéréssel rendelkező unitárius énekeskönyv így adja vissza (352. oldal):

„Jertek, minden vigasságtévő szerszámmal mind hangoskodjunk.”

A zsoltárt a következő, 1632-es unitárius kiadás már elhagyja. Vélhetően ismeretlen dallama és szokatlan metruma miatt, de Hevesi elképzelhetőnek tartja, hogy elhagyásában közre játszott a hangszerjáték említése is.³²⁴

A 74. zsoltár fordításában említett trombita nem a gyülekezet éneklését kíséri, hanem harci jelként, a győzelem jelzésére szolgál, ráadásul az ellenség használja. Vagyis ez a zsoltár a hangszertilalom szempontjából irreleváns.

A 66. zsoltár az énekeskönyv lengyelből fordított zsoltárai között foglal helyet, legfőbb mintája Kochanowski fordítása.³²⁵ Magán hordozza mindazokat a jegyeket,

324 HEVESI, 180–181.

325 Vesd össze PAPP Géza, *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI–XVII. századból*, Irodalomtörténeti közlemények, 65(1961), 328–340.

amelyek az énekeskönyv ezen énekcsoportját jellemzik. Rendelkezik olyan keretező strófával, amely megnevezi a zsoltár számát és az ószövetségi szituációt, ahol az ének elhangzik, valamint rendelkezik a zsoltár argumentumát kiadó akrosztichonnal. Ez az eljárás Bogáti *Psalterium*ának historizáló módszerével és formai megoldásaival rokon.³²⁶ A keretező strófák funkciója hasonló a zsoltárok eredeti címiratainak funkciójához. A lengyelből fordított korpuszra és Bogáti fordításaira ugyancsak jellemző, hogy akkor alkalmaznak keretezést, amikor a kanonikus zsoltárszövegnek nincs címirata, és időnként olyan információkat közölnek itt, amelyek nem találhatók meg a zsoltárok szövegében.

A 66. zsoltár a hangszer – a hegedűt – ebben a keretező strófában, a nyitóstrófában szerepelteti. A hegedű Dávid hangszereként szerepel, de a történeti kontextust nem csak ez idézi meg, hanem az is, hogy a zsoltár címzettje Izrael népe. Épp emiatt a nyitóstrófa el is távolodik a szövegtesttől, vagyis a zsoltár tulajdonképpeni tanításától. A második strófától kezdődik a szorosán vett fordítás, amely viszont már csak éneklésre hívja fel a híveket (297–298. oldal):

Egész Izraelnek népe
az Úr Istent hogy dicsírje,
inti őket Dávid kedve,
hegedűje és éneke.

Rengjen az föld víg örömmel
szent nevének, énekléssel
dicsíjétek nagy jó kedvvel,
dücsőségét nagy hűséggel.

Látható, hogy a 16. századi protestáns, és a 17. századi kifejezetten unitárius zsoltárkorpuszban hangszerek említésére felhozható példák száma elenyésző, és jellegükben is inkább atipikusak. Az unitárius gyülekezeti éneklés ugyanúgy kerüli a hangszerrel való dicséretre buzdító zsoltárokat, mint a református kánon. Úgy is mondhatjuk: míg a doxológiákat buzgón gyomlátki ki a 16. századi énekanyagból az unitáriusok, addig a hangszerek tekintetében nem volt mit kigyomlálniuk. Ez módszertanilag azt is jelenti, hogy az unitárius templomi éneklés hangszerekhez való viszonyulását nem lehet a különböző kánonok összehasonlító vizsgálatával elemezni.

Van viszont két olyan korpuszunk, amelyek bár nem lettek teljes egészében részei az unitárius gyülekezeti éneklésnek, de minkettől nagyon következetesen bántak a hangsze-

326 HEVESI, *i. m.*, 194–195.

rekkel. Thordai János zsoltárkönyve következetesen kerüli a hangszerek említését, Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriuma* pedig tobzódik a hangszerekben. Mindkét esetben egyértelmű tendenciák rajzolódnak ki a fordítások szövegéből.

6.

A hangszertilalom unitárius éneklésre gyakorolt hatása legkövetkezetesebben Thordai János zsoltárkönyvében jelenik meg. Thordai fordításából szinte teljesen hiányoznak a hangszerek. A teljes zsoltárkönyvben összesen négy olyan zsoltár van, ahol hangszerrel találkozunk: a 42., a 47., a 108. és a 137. zsoltár. Értelmezésben Thordai fordítása nem csak tartózkodik a hangszerek szerepeltetésétől, hanem kifejezetten követi az irányadó normákat. Munkája kísérlet – többek közt – arra, hogy elkészüljön a hitelveknek és bevett gyakorlatoknak megfelelő, teljes, énekelhető zsoltárkönyv-fordítás. Ha nem is volt cél a teljes zsoltárkönyv templomi éneklése, a fordítás mégis több szempontból megfelel a gyülekezeti éneklés kereteinek. Ennek csak egyik példája a hangszerek hiánya. A fordítás tehát az ószövetség textusait átírja, de egyben használhatóvá teszi a zsoltárokat az unitárius hívők számára.

Nézzünk erre néhány példát. A törlés mértékének és az újraírás módjának érzékeltetéséhez a vizsolyi biblia textusaival (balra) állítom szembe Thordai szövegét (jobbra). Ez esetben meghagytam a vizsolyi biblia saját számozását, és fettel emeltem ki az elemzés szempontjából lényeges kifejezéseket.

33. zsoltár:

2 Dicsérjétek az URat **hegedőbe, lantban**
és **tíz húró kintornában** énekeljétek neki.

3 Mondjátok ő néki új éneket, jól énekeljétek
nagy örömmel.

2 **Minden szű, száj, ajak egy lélekkel,**
Dicsérje az Istent félelemmel,
[...]

81. zsoltár:

1 Énekeljétek Istennek az mi erősségünknek,
vigadjatok az Jákob Istenének.

2 Vegyetek **éneklő szerszámokat**, vegyetek
dobot, gyönyörúséges **hegedőt** és **lantot**.

1 Örvendeztetek a' kik szolgáltok
a' nagy Úr Istennek.
Adjatok hálát **lelki örömmel**
ő szent Felségének,
Dicséret mondást minden nagy bizvást
mondjon az Istennek.

3 Énekeljétek az új hóldnak innépén **kürtvel**,
az rendeltetett innepeken, az mi innepinknek
napjain.

92. zsoltár:

1 Jó dolog az URat tisztelni, és az te nevednek
éneket mondani, felséges Isten.

2 Hirdetni mindennapon az te kegyelmességedet,
és az te igaz mondásodat minden éjjel.

3 **Tíz húrú hegedővel, lantval, énekkel,**
hegedővel.

1 Jó dicsérni az Úr Istent,
Mert ő hatalmas, bölcs és szent;
Igen szép dolog Istennek,
Énekelni mindeneknek,
Mind reggel mind estve félni,
Őtet kell tisztelni,
Dicsérje őtet **minden szű**,
Ő hozzá legyen hű,
Szem száj fül kéz és minden rész,
Erre mind legyen kész,
Hogy az Istent magasztaljuk,
És szent nevét áldjuk.

149. zsoltár:

3 Dicsérjék az ő nevét **síppal, dobbal**
és **hegedővel**, mondjanak néki dicséretet.

3 Dicsérjük az ő nevét jó **szívből**,
Teljes erőnk és tehetségünkől,
[...]

150. zsoltár:

3 Dicsérjétek őtet **trombitáknak zengésével**,
dicsérjétek őtet **lantval és hegedővel**.

4 Dicsérjétek őtet **dobokkal és sípokkal**,
dicsérjétek őtet **húroknak zengésével**
és **Orgonákkal**.

5 Dicsérjétek őtet **hangos Cimbalmokkal**,
dicsérjétek őtet **vigasság tévő Cimbalmokkal**.

3 Dicsérjétek őtet hangos énekekkel,
És **szívből származott** szép dicséretekkel.
Szent az Úr és erős a' ki dücsőségben ül.

4 Dicsérjétek őtet hálaadásokkal,
Lélekből származott áldás mondásokkal.
Szent az Úr és erős a' ki dücsőségben ül.

5 Dicsérjétek őtet **minden szívetekből**,
Dicsérjétek őtet **teljes lelketekből**.
Szent az Úr és erős a' ki dücsőségben ül.

A hangszerek szerepeltetése helyett a szívből, lélekből való éneklésre hívnak fel az átalakított szöveghelyek, amint azt kiemeléseim is mutatják. Szóhasználatuk Enyedi prédikációjának idézett részeire emlékeztetnek. Ezért is gondolom, hogy nem csak a hangszerek következetes törléséről van szó, hanem a hivatalos iránymutatás palimpszeszt-szerű újraírásáról. A prédikációban megfogalmazott elvek így nyernek költői formát Thordai verses szövegében.

Természetesen a Thordai-szöveghelyek elemzése nem merülhet ki ennyiben. A lélek ilyen módon való szerepeltetése nem független Thordai neosztoikus antropológiát és protestáns üdvözüléstant ötvöző felfogásától sem.³²⁷ Nem is a közvetlen átvétel vagy hatás mellett szeretnék érvelni. A példák inkább arról adnak számot, hogy a didaktikus szövegben használt szóhasználat hogyan termelődik újra egy hasonló teológiai keretben létrejött költői szövegben.

7.

Thordai fordításai alapján könnyen lehetne arra következtetésre jutni, hogy a hangszereket a zsoltárokból kitörlő, a szöveghűséget az elvhűség oltárán feláldozó fordítással szemben Bogáti hangszereket szerepeltető *Psalteriuma* historikus, kontextushű, és ezért szöveghű fordításpoétikát követ. Ez azonban nem teljesen igaz.

A *Psalterium* tizenegy különböző hangszernevet használ: hegedű, lant, citara, kintorna, kürt, dromb, trombita, orgona, síp, dob, cimbalom. Ezeken kívül még használja az általánosabb vigasságtevő – vagy csengő, pengő – szerszám és szer kifejezéseket, illetve hangszerjátékra utaló különféle igéket: penget, zenget, von, fúj, ver, üt.

A hangszernevek vagy hangszerjátékkal kapcsolatos kifejezések fordításában jóval gyakrabban fordulnak elő, mint ahogy azok a bibliai forrásokban megtalálhatóak. Több mint negyven olyan fordítása van, amelyben megjelenik valamilyen hangszerre, hangszerjátékra vagy hangoskodásra, vigadásra, tapsra utaló kifejezés. Ha ebből csak a konkrét hangszert szerepeltetőket vesszük, akkor is harminc zsoltárral kell számolnunk.

(*Trombita*)

A fentebb említett 74. zsoltárhoz hasonlóan az ellenség támadásának jeleként szerepeltet trombitát a 78. zsoltár fordítása is. A 118. zsoltárban pedig ünnepre hívó jelként szerepel:

Trombitaszó mellett az sok jámbor örvend, ország jóvát örüli,
Úr csoda dolgait, velem vitéségét házonként így beszéli.

327 Vesd össze VARGA Imre, *i. m.*

A bibliában egyik helyen sincs említve konkrét rézfúvós hangszer, de más szöveg-helyekből ismerhette Bogáti a rézfúvós hangszerek különböző funkcióit.³²⁸ A 118. zsoltár fordítása amúgy is számot ad a zsoltár liturgiában való használatáról. Utolsó strófái – afféle betoldásként – a zsoltár különféle gyülekezetekben való, ünnepekhez kapcsolódó használatát ecseteli.³²⁹ A trombita említése a lehetséges kontextusok közül az ószövetségi liturgiát emeli ki. A fenti három esetben tehát a trombita megjelenése a filologizáló, historizáló eljárás részévé válik.

(Pszalmosz)

A 66. zsoltár korábban elemzett parafrázisához hasonló bővítéseket Bogáti zsoltárainak keretező strófáiban is találunk. A 36., 63. és 94. zsoltár záróstrófája szerint Dávid „pengeté”, illetve a 60. zsoltár szerint „voná” az éneket. A 48. zsoltár szerint a zsoltárt „papok és próféták lantban mondák”, a 135. zsoltárban pedig a nép „üté lantját”. A 87. zsoltár utolsó előtti strófájában is van utalás az éneklés hangszeres kíséretére:

Leszen akkor fő örömöm,
kibe Siont megdicsírem,
táncba, lantba megbeszélem,
Sion énekét mindenként zengetem.

A bibliai szöveg ezekkel párhuzamos helyein viszont nem található hangszerekre való utalás.

Mint a 66. zsoltár fordítása kapcsán is írtam, a keretező strófák funkciója hasonló a bibliai zsoltártextusok elején található címiratok funkciójával. Ezekben a címiratokban gyakran megjelenik a ’zsoltár’ kifejezés, néhol Dávid nevével együtt, néhol attól függetlenül („zsoltár”, „Dávid zsoltára”). A ’zsoltár’ a görög ’pszalmosz’ szó fordítása, mely eredetileg azt jelenti: ’húrt pengetni’, és a héber ’mizmór’ kifejezés megfelelője a görög fordításban. Vagyis eredetileg a pengetős hangszerrel kísért énekeket jelölték a ’pszalmosz’ szóval, de a *Szeptuagintában* már ez a kifejezés vált a teljes zsoltárkönyv megnevezésévé: *Pszalmoi*, vagyis ’Zsoltárok’. Később ezért alkalmazták a ’pszalmosz’ kifejezést a *Zsoltárok könyve* minden darabjára, és vette fel az ’Istent dicsérő ének’

328 Csak néhány fontos utalás: 4Móz 10,1–10; kifejezetten az ünnephez: 4Móz 29,1; Zsolt 81,4; 98,6.

329 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 168–169; VARGA Réka, i. m.

jelentést.³³⁰ Ha Bogáti ismerte ezeket a jelentéseket, akkor lehet szándékosság abban, hogy a 'pszalmosz'/'psalmus' kifejezés eredeti, hangszerrel kísért énekekre utaló jelentését használta fel a fordításokban. A görög és latin nyelven is jól tudó Bogátitól nem idegen az ilyen etimologizálás, ehhez hasonlóan használja a 'krisztus' szónak is szószerinti értelmét.³³¹

Ugyanolyan általánosítást használ, mint Dávid neve esetében. Az énekek többsége Dávidé, vagyis köze van Dávidhoz, neki készült, róla szól stb. Ugyanígy az énekek többsége zoltár, vagyis pengetett hangszerrel kísért ének. Innen jön a zoltárkönyv Bogáti által is használt címváltozata: *Psalterium Davidis*, azaz 'Dávid zoltárai'. Viszont Bogáti szabadon kezeli, hogy melyik zoltár köthető Dávidhoz: a bibliában található utalásoknál jóval több esetben tulajdonítja neki.³³² Ugyanígy szabadon kezeli azt is, hogy a zoltár szövege éneklésre vagy hangszerrel kísért éneklésre hív-e fel, akár van erre utalás a zoltárok szövegében, akár nincs. Ez lehet az egyik oka, hogy Bogáti jóval több zoltárban használt hangszerjátékra utaló kifejezést, mint az forrásaiból kiolvasható.

Bogáti *Psalteriuma* szerint a zoltárok korabeli előadásmódjának lehetséges és fontos eleme a hangszerkíséret, és ez a nézet a zoltárok szövegében is gyakran megjelenik, kifejeződik. A hangszerkíséret vagy egyes hangszerek az eredeti szövegtől függetlenül, fakultatívan felbukkanhatnak a zoltárok fordításában.

(Hegedű és lant)

A hangszerek szabadon való szerepeltetésének másik jele, hogy Bogáti helyenként több hangszernevet is beleír fordításába, mint amennyi a bibliában megtalálható. Az egyik tipikus ilyen eset a hegedű és a lant párban való, szinte csereszabatos említése. A 147. zoltár héber szövegében csak egy hangszer szerepel: a „kinnor”. Agostino Giustiniani többnyelvű zoltárkiadásában – melyet Bogáti is használt³³³ – a 7. vers héber szerinti latin fordítása így szól:³³⁴

Canite Deo in confessione, canite Deo nostro in **cithara**.

330 CZANIK Péter, *Zoltárok könyve = Keresztyén bibliai lexikon*, szerk. BARTHA Tibor, II, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995, 721–723.

331 Vesd össze RMKT 13A, 418, 449.

332 DÁN, *Humanizmus...*, i. m., 158–169.

333 *Uo.*, 160.

334 *Psalterium Hebraeum...*, i. m. – A következőkben Giustiniani kiadása esetében csak a zoltár és az ének számát, valamint a fordítás hasábját adom meg.

Bogáti fordítása megengedhetőnek tartja ezt két különböző névvel visszaadni:

Renddel ezt egymás után s versent dicsírtétek,
 ennek úri dolgait velem köszönjétek,
hegedűvel és lanttal ezt zengedeztétek,
 hogy ez az csudatevő, úgy énekeljétek!

Ugyanez történik a 137. zsoltár fordításaiban is. A zsoltár azért is tanulságos, mert Bogáti két változatban is elkészíti fordítását. A héber textusban (137,2) itt is a „kinnor” szó szerepel, a hébert követő latin fordítás szintén a „cithara” szót használja:

In salicibus in medio eius, suspendimus **citharas** nostras.

A *Szeptuagintát* közlő görög, és az ezt követő latin hasáiban viszont az „organon”, illetve az „organum” kifejezés szerepel. De mindegyik szövegváltozatban csak egyetlen szó jelöli a hangszeret.

In salicibus in medio eius, suspendimus **organa** nostra.

Bogáti azonban mindkét változatában több hangszeret is említ (és a zsoltár több pontján elszórva). A hangszer mellett szerepel a pengetni és a vonni ige is, vagyis többféle hangszer vagy előadásmód jelenik meg a fordításokban, amelyek felcserélhetőnek tűnnek egymással. A *Hogy édes hazánkból fogságra jutánk...* kezdetű (RPHA 545):

Édes **muzsikánkat**, mi **citaránkat**,
 vízi fűzekre akasztók **lantunkat**,
 halálos bánatra adók magunkat,
 de az pogán nem eléglé mi bűnkat.

[...]

Sionbeli éneket de hogy mondjunk,
 pogán földön szent nótát de hogy **vonjunk**,
 isteni dicsérettel csúfolkodjunk?
 Nem ez földre való, az mit ott mondtunk.

Azolta, hogy szép hazánkból eljöttünk,
 belőled, szép Jeruzsálem, kiköltünk,
 minden világi jót mi elfeledtünk,
 nem tud **lantot pengetni** már mi kezünk.

Lantra nem mozdul, megragadt mi nyelvünk,
 valamíg Jeruzsálem nélkül élünk,
 míg hazánkról éneket nem kezdhetünk,
 addig énekekre nincs kezünk és nyelvünk.

A *Sírva messze szép hazánkból, hogy rabságra menénk...* kezdetű (RPHA 2001) másik változat nem található meg a *Péchi Simon-énekeskönyvben*, ezért a *Szenterzsébeti Bogáti-kódexből* idézem:

Így zokogánk és kesergénk az mint szólhatánk,
lantunk, hegedűnk semmire nem kell, csak hozzájok is mű nem nyúlánk,
 fűzfákra, partra letöttük, mert nincsen kedvünk, semmire nem kell **citaránk**,
 hadd álljon, nincs oka, miért szép **hegedűnket** vennők és vigadnánk.

Rajtunk szántó pogán, ezenben lásd, mivel bosszonta,
 rabbá viszen, és mű szép hazánkat minap rontá, sőt, csak helyét hagyá,
 vigadjunk, no, **hegedűsök, verjetek** vígat, ezt kevélyen mondja,
 az kiknek lelkek felett semmi nem maradt, kacagtatni így akarja.

[...]

Ó, szép hazánk, az mű nyelvünk ínnyünkhöz ragadott,
 míg tégedet nem láthatunk, addig **muzsikánk** megveszött és elfogyott,
 mert te vagy az, kiről kezdjem, kin akarom végezni én szép nótámat,
 ha rólad nincs vigasságom, bár senki ne várja én **lantom** szavát.

Az itt szereplő hangszervek ezen a helyen biztosan nem jeleznek értékkülönbséget sem, ez egy újabb adalék lehet a hegedűsök és lantosok kérdésköréhez.³³⁵ További kutatás tárgya, hogy a hangszerveket milyen magyar megfelelővel adta vissza Bogáti. Érdekes például, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* (és más források) alapján a 'kithara'/'cithara' szót mindig „citará”-ként, és nem citeraként fordítja. Az elnevezések visszakövetése a Bogáti által használt források azonosításában is segíthet.

(Hangszeregyüttesek)

A dúsítás harmadik típusa, amikor egész hangszeregyütteseket told be Bogáti. Ezekben az esetekben már nem lehet szó szinonimáról, hiszen több hangszercsalád tagjai is szerepelnek. A 68. zsoltár 26. versében szereplő kifejezések forrásonként némileg eltérnek,

335 Vesd össze PAP, *Históriák...*, i. m., 189–219.

de az ünneplő seregnek mindenhol három csoportja van elkülönítve. Giustiniani héber alapján készült latin hasábjá szerint:

Prevererunt principes coniuncti **psallentibus**,
in medio puellarum **tympanistriarum**.

Bogáti fordításában a hátul haladók csoportja van részletesebben kibontva:

Az seregnek rendi és az nagy hossza,
az vigasságtevők előljáróba,
hegedű, kintorna, kürt, síp, trombita,
közbe **dobos** asszonyok szép énekszóba.

A 98. zsoltár 5–6 versének megfelelő szakaszban is hasonló mérvű a bővítés. Itt a *Vulgata* hasábját idézem:

Psallite domino in **cithara in cithara** et **voce psalmi**,
in **tubis ductilibus** et **voce tube cornee**.
Iubilate in conspectu regis domini

Bogáti fordítása már a zsoltár elrendezését sem követi:

No tehát dicsíjétek,
ez Urat hirdessétek,
kürttel, trombitával zengjétek!

Egész nemzetül jertek,
nyelvetek emeljétek,
szóval öszve **lantot** verjétek!

Sípot, kürtöt, kintornát,
hegedűt és orgonát,
mutassátok vigasságtokat!

(*Tízhúrú*)

A 33. és a 92. zsoltár bővítése hasonló az előző példákhoz, de a bővítés mértéke még szélsőségesebb. A két zsoltárban azonos három héber kifejezés szerepel: a 'kinnor', a

'nebel' és az 'aszor'. Az első kettő két különböző húros hangszert jelöl, az 'aszor' jelentése pedig: 'tíz', 'tízes', és a legtöbb forrás ezt is hangszerre vonatkoztatva, 'tízhúrú' értelemben fordítja. A szórend miatt azonban nem egyértelmű, hogy különböző hangszerekről van-e szó, vagy a 'tízhúrú' a 'nebel' jelzője. Ebben a fordítások is eltérnek.³³⁶ A 92. zsoltár héber szerinti latin hasábjában három hangszer különíthető el (92,4):

In **decade**, et in **psalterio**, in **cantico** in **cithara**.

Míg a *Vulgata* szerintiben inkább kettő:

In **decachordo psalterio**, cum **cantico** in **cithara**.

A 33. zsoltár 2–3. verse esetében Giustiniani kiadása mindenhol két hangszert szerepeltet. A *Vulgata* szerint:

Confitemini domino in **cithara**, in **psalterio decem chordarum** psallite illi.

Cantate ei canticum novum, bene psallite ei in vociferatione.

De mindez csak rövid filológiai kitérő, hiszen a Bogáti-szöveghelyek szempontjából irreleváns, hogy kettő vagy három húroshangszer szerepel-e a forrásokban. Bogátinál mindkét zsoltárban hét-hét különböző hangszer neve szerepel, de a kettőben összesen már tíz. Köztük vannak húrosok és fúvósok, és az egyik helyen szerepel a dob is. Idézem a sokat emlegetett strófákat:

33. zsoltár:

Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden **muzsikátok**,
hol vagyon **lantotok**, hol tü **citarátok**,
kürt, **orgona**, **síp**, **dob**, hol tü **kintornátok**?

Ezekkel az urat, nosza, dicsírijétek,
szokatlan éneket, új nótát **verjétek**,
az úr jó hírére szépet **pengessetek**,
most minden örüljön, úgy zengedezzetek!

336 Yelena KOLYADA, *A Compendium of Musical Instruments and Instrumental Terminology in the Bible*, London–New York, Routledge, 2014, 29–31.

92. zsoltár:

Téged nemcsak nyelvvel, számmal,
szüüből említlek nótámmal,
de minden vígasságzajjal,
tízhúruhegedű-szóval,
lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.

A strófák már a szöveghűség szempontjából is problémásak lehettek, mivel jóval több hangszert vonultatnak fel, mint bibliai megfelelőik. A strófák kiserkesztését akár erre is lehetne fogni. De a dolgozat fényében látható, hogy nem az elvontan értelmezett szöveghűség a legfontosabb kritériuma a zsoltárparafrázisok megjelenésének. Ennél lényegesebb, hogy a strófák olyan kifejezéseket tartalmaznak, amelyek szembe mennek az unitárius egyház hangszerellenes álláspontjával. Ez a mondat mintha Enyedi prédikációjával vitatkozna: „Téged **nemcsak** nyelvvel, számmal, / szüüből említlek nótámmal”. A megismételt „Hol vagyon...?” kérdés pedig a hangszerek hiányára utal, mintha azok az utóbbi időben elhallgattak volna, vagy nem szóltak volna elég hangosan. Vagyis úgy tűnhet, mintha Bogáti e strófái egy hangszerpárti álláspont védelmében fogalmazódtak volna meg, hasonlóan Thordai átirataihoz, csak épp ellenkező előjellel.

8.

A fentiek ellenére nem gondolom, hogy Bogáti fordításának a hangszerhasználati vitához való hozzászólás lett volna a célja. A zsoltárkönyv egészének kontextusából nézve megengedhetőnek tűnik, hogy ott is felbukkanjanak hangszerek, ahol éppen nem említi őket a Biblia, illetve az is, hogy egy hangszer helyett többet jelenítsen meg a fordítás. Hisz a 150. zsoltár lényege is éppen ez: dicsérd minden lehetséges módon az Istent. Bogáti eljárása a hangszerek tekintetében is historizáló: nem szorosán a textusokhoz ragaszkodik, hanem azok történeti kontextusához. Így viszont az isteni dicséret bármikor kaphat hangszerkíséretet, hiszen az ószövetség tanúsága szerint ez bevett módja Isten dicséretének.

Bogáti historikus fordítása mégis problémásan hathatott egy olyan gyülekezeti énekhagyományban, ahol alig szerepelt hangszer a zsoltárfordításokban. A hangszerek hangsúlyos és gyakori szerepeltetése a befogadók számára megalapozhatott (volna) egy hangszerpárti álláspontot (ha a szerkesztők nem távolítják el a kényes strófákat). Látható,

hogy a hangszertilalommal kapcsolatos polémia még aktív, és Bogáti strófái ebben a kontextusban provokatívnak tűnnek, mintha direkt propagálnák a templomi hangszerjátékot. A hangszereket szerepeltető bibliai szöveghelyek fontos szerepet kaptak a templomi hangszerjátékkal kapcsolatos vitákban. Azok akár szöveghű fordítása is jelentéssel telítetté vált volna a gyülekezeti énekek kánonjának kontextusában. Bogáti megoldásai még inkább. Erre pedig ráerősítettek azok a retorikai megoldások, amelyek zavarba ejtően megidéznek Enyedi egyes mondatait. Így Bogáti fordításai akár a szerző szándéka ellenére is részévé válhattak a hangszerekkel kapcsolatos vitának. Hasonló következtetésre jut Pap Balázs is Bogáti 2. zsoltára kapcsán, ahol Bogáti szövege mintha Enyedi prédikációjára reflektálja.³³⁷

Egy helyen Bogáti maga is „cenzúrát” alkalmaz. Egyedül a 43. zsoltárban fordítja a ’kithara’/’cithara’ szót „muzsiká”-nak, vagyis a ritka esetek egyike, amikor elhagyja a hangszer nevét. Kérdés, hogy a „muzsika” Bogáti *Psalterium*ában hangszert vagy éneklést jelent-e. Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárában a „musica” címszó alatt megadott jelentés: „Ének, vagy Éneki gyakorlás.”³³⁸ Bogáti két olyan zsoltárában (40. és 42.) is használja a „muzsika” szót, ahol a Biblia forrásai nem említenek hangszert, és a szöveggörnyezet alapján sem feltétlenül utalnak hangszeres zenére.

A hangszer elhagyásának nála is teológiai okai lehettek. Giustiniani kiadásának kommentár-hasábjában ehhez a zsoltárhoz egy rövid megjegyzést fűz arról, hogy a cithara a szentháromságot szimbolizálja. Giustiniani nem fejt ki hosszabban ezt a felfogást, de már ez is elég lehetett Bogátinak – aki minden újszövetségre és szentháromságra utaló felfogást ki akart irtani historikus fordításából –, hogy eltüntesse ezt a nyomot. Még a lehetőségét sem hagyja meg, hogy egy olyan kifejezés maradjon fordításában, amely kapcsán felmerülhet az allegorikus értelmezés. Inkább elhagyja a hangszer konkrét megnevezését. Ez a felfogás egyébként ismert volt Magyarországon is: Melius Péternél a lant/hegedű kapcsán jelenik meg az allegorikus értelmezés.³³⁹

337 PAP, *A második zsoltár...*, i. m., 217.

338 ALBERTUM MOLNAR SZENCIENSEM UNGARUM [SZENCI MOLNÁR ALBERT], *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae [Nürnberg], 1604 (RMNy 919), Z1r.

339 H. HUBERT, *A régi magyar...*, i. m., 85.

9.

Számos kérdést nem érintettem a Bogáti-zsoltárokból található hangszerek kapcsán. Hosszabb elemzést tesz ki a hangszernevek beazonosítása, a szöveghelyek fordításainak összehasonlító elemzése, a szóba jöhető források vizsgálata. Ez a dolgozat csupán azt a feladatot vállalta magára, hogy bemutassa az unitárius gyülekezeti éneklés 16. század végi, 17. század eleji kánonjainak hangszerekkel kapcsolatos tendenciáit, és azokat a hangszer-találommal kapcsolatos polémiák szemszögéből elemezze.

Látható, hogy Bogáti *Psalteriuma* a hangszerek terén is alapvetően tér el a gyülekezeti éneklés bevett mintáitól. Míg a 16. és 17. századi énekeskönyvek zsoltár-parafrazisaiban alig találunk hangszereket, addig Bogáti a *Zsoltárok könyve* textusainál is jóval gyakrabban említ hangszert. A hangszernevek használata egy újabb lehetséges aspektus, amin keresztül bemutatatható Bogáti historikus fordításának gyakorlata és közösségi, diszkurzív kontextusa. A fordítás törli azokat a linkeket, amelyek az allegorizáló, krisztianizáló interpretáció felé nyitják meg az utat. Ehelyett (és sokszor épp ezeken a pontokon) a szövegbe beleíródnak azok az összefüggések, amelyek a zsoltárokat az ószövetség történeti kontextusában értelmezik.

Summa

„Nem ma”
(Szilasi László)

A dolgozat összegezhető a különböző módszertani megközelítések egymás mellé állításának hangsúlyozásával. Mint a bevezetőben is kiemeltem, nem követtem egységes módszertant a dolgozatban, céloom nem a *Psalterium* egy kérdésirányból történő módszeres elemzése volt. Ehelyett különböző elemzési módokat állítottam egymás mellé, helyenként egymással szembe. De mégis az volt az alapvető felvetésem a dolgozat során, hogy ezek az eltérő szempontok egymást kiegészítik és helyenként erősítik is.

A második fejezet mikrofilológiai vizsgálatai igazolták az első fejezet irodalomtörténeti fejtegetéseit. Metrikai elemzéssel támasztottam alá a szöveg-összehasonlításokból leszűrhető következtetéseket, és találtam meg a Demeter-história irodalmi és dallami előképét. A harmadik fejezetben egyháztörténeti és költészettörténeti érvek is szóltak amellett, hogy a *Psalterium* elmaradt kanonizációját nem csak egyházpolitikai szempontok indokolhatják. Később a verstani elemzést a zsoltárok költészettörténeti kontextusának és poétikai megszervezettségének feltárásához használtam. Az utolsó fejezetekben viszont éppen a szövegközeli elemzések segítettek feltárni Bogáti forrásait és a fordítás teológiai hátterét.

Másrészt látható egyfajta mozgás a *Psalteriumot* átfogóan elemző fejezetektől az egyes zsoltárokat interpretáló egységekig. Talán kiderült a fejezetek során, hogy miben áll a *Psalterium* és a zsoltárfordítást továbbhagyományozó szövegtörzset bevezetőben is jelzett sajátossága. Az átfogó elemzésekre azért van szükség, hogy lássuk a fordítás és az azt másoló kéziratos szöveghagyomány általános tendenciáit, legyen képünk Bogáti műveltségi hátteréről, teológiai előképeiről, forrásairól, metrikai mintáiról és ideáljairól, a források viszonyairól – ezek az elemzések tették ki a *Historia* címmel ellátott nagyobb egység fejezeteit.

Az egyes zsoltárok vagy valamilyen módon szorosabban összekapcsolódó szövegcsoportok elemzése viszont mélyebb betekintést enged Bogáti poétikai és retorikai eljárásaiba, a szövegek jelentésképzésébe, a metrumok pontosabb leírásába. Ezek segítségével módosíthatjuk vagy finomhangolhatjuk az általános képet, és újabb hipotéziseket állíthatunk föl, amit aztán az újabb szövegközeli elemzések vagy igazolnak, vagy megint pontosítanunk kell a megközelítéseinken. Ezt a hermeneutikai mozgást kívántam érzékel-

tetni a dolgozatban egyrészt az *Interpretatio* rövidebb elemzéseivel, másrészt az ezt a típusú megközelítést előlegező exkurzusokkal.

Az exkurzusokkal épp azt akartam érzékeltetni, hogy bár az adott ponton az érvelés menetébe nem fért bele egy zsoltár részletesebb olvasata, de mégis szükség volt ezekre az elemzésekre egy-egy általam használt érv alátámasztására, bizonyos szempontból való megvilágítására. A 119. zsoltár záróstrófájának eltérő metrumú sorát hibának értelmezhetjük statisztikai és metrikai érvek segítségével is. Viszont a zsoltárfordítás jelentésrétegeinek felfejtése, a paratextusok működés módjának feltárása segített abban, hogy a 119. zsoltár metrumba mögött ne csak formalizálható adatokat lássunk, hanem megértsük a vers metrikai struktúráját, a metrum jelentésképzésben betöltött szerepét, és így közelebb kerülhessünk annak a pillanatnak a megértéséhez – valamint e pillanat verstani és irodalomtörténeti háttéréhez –, amikor egy másoló mást vet a papírra, mint amit olvas.

Ha viszont az egyes fejezeteken belüli mozgásokat is figyelembe vesszük, érzékelhetővé válik egyfajta bizalmatlanság – *ideiglenes tartózkodás* – a monografikus igényű, szisztematikus és rendszeres, teljességre törekvő szerkezettel szemben. Némely fejezet inkább elbizonytalanított, mint megerősített hipotéziseket. Számos szakirodalmi állítást vontam kétségbe, cáfoltam meg, de nem állítottam a helyükre másikat. Később újabb, az előzőknél nem kevésbé bizonytalan feltételezéseket vázoltam föl én is. Bizonyos fejezetek ellentmondásban állnak egymással. Ha jobban szemügyre vesszük a dolgozat szerkezetét, feltűnik a fejezetek mozaikos felépítése. A linearitás töredezetté válik, az egymást kiegészítő érvelések egy ponton inkább tűnnek egymás mellé rakott, de egymástól független gondolatmeneteknek. Miért alakult ez így?

Részben a dolgozat tárgyának természetéből, részben a dolgozat által létrehozott kutatói szubjektum helyzetéből adódóan. Nemcsak a koraújkor irodalmának forrásai maradtak ránk töredékesen, nemcsak adatok veszték el, de arról is keveset tudunk, hogy hogyan működött ennek a korszaknak az irodalma. Tegyük föl, hogy minden írásbeli forrás fönnmaradt volna, amit a régiségben írtak és nyomtattak: a források még ekkor is csak lenyomatai az adott kor kultúrájának, műveltségének. Nem írtak le mindent, sőt, a magyar nyelvű irodalom résztvevői vajmi keveset írtak magáról az irodalomról, mondhatnánk, *csak* műveket írtak, irodalomelméletet nem. De nem csak erre gondolok. Ha a *Psalterium* minden egykori kézírata meglenne, attól még nem ismernénk sokkal jobban Bogáti fordításának forrásait, és egyáltalán nem lennénk közelebb a zsoltárok értelmezéséhez. Talán egy-egy esetben tetten érhetnénk, hogy az adott szövegvariáns melyik kéziratban jött létre, de ahhoz alig kerülnénk közelebb, hogy mi okozta a variáns létrejöttét. Ezért még

ebben az ideális esetben is hatalmas történelmi, kulturális és poétikai-esztétikai szakadék lenne a szövegek és a mai kutató tudata között. És akkor még csak fönn sem maradt minden forrás.

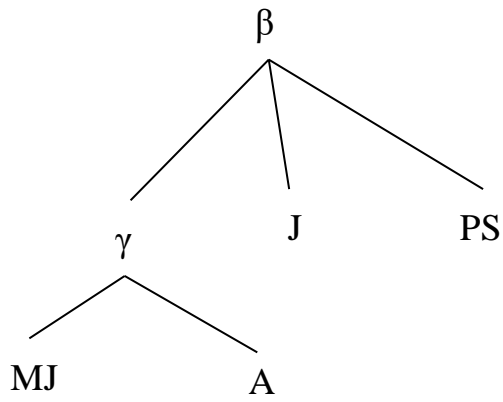
Ez a szituáció a dolgozat íróját arra sarkallta, hogy bizalmatlan legyen a lezárt formákkal, tartózkodjon a szisztematikus és monolit szerkezetektől, de ugyanilyen kíméletlen legyen a hibás következtetésekkel és kételkedjen abban, ami egyértelműnek tűnik. Így alakultak ki az egymástól módszertanában elütő fejezetek, valamint a fejezeteken belüli hierarchia hiánya és az egyszerű, többé-kevésbé mellérendelő alpontokból álló szerkezet. Ezért ékelődtek exkurzusok az érvelés menetébe, és bontották meg annak folyamatosságát.

A bizonytalanság felvállalása azonban nem egyszerűen annak belátásából fakad, hogy ma már alig mondhatunk biztosat a régi magyar irodalomról. És nem kizárólag egy szakmai attitűd. Azt gondolom ugyanis, hogy Bogáti művei nemcsak Bogáti kortársai számára voltak nyitott művek. Nyitottak abban az értelemben, hogy többféle értelmezést is megengedtek (szombatost, nonadorantistát, ószövetségit, unitáriust stb.), vagy hogy nyitottak voltak a változtatásra. A jelenkor filológusának is érzékenynek kell lennie erre a nyitottságra. Miközben állításokat fogalmazunk meg a régiség irodalmáról, nem az a legnagyobb veszély, hogy hibás állítást teszünk, hanem hogy a nehezen meglett bizonyosságok újabb értelmezési és olvasati módok elől veszik el a lehetőséget. Pedig a régi irodalom olvasása éppen azzal kecsegteti a mai olvasót, hogy új, számára addig ismeretlen szövegekkel és olvasásmódokkal találkozunk.

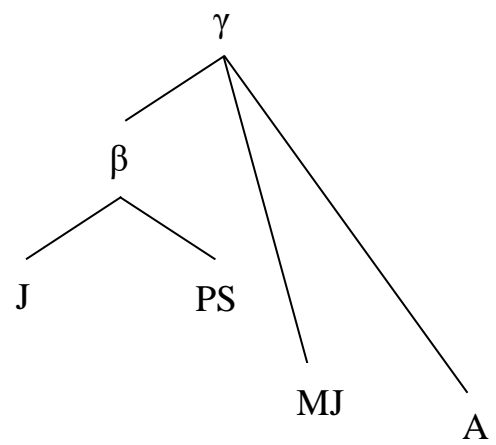
A dolgozat fejezetei tehát ezt a nyitottságot kívánták fönntartani. Különböző megközelítésmódokkal különböző *Psalterium*okat és zsoltárokat tártam az olvasók elé. Amikor a dolgozat során arról írtam, hogy Bogáti a 16. század sok szempontból atipikus költője, és a *Psalterium* szöveghagyománya is atipikus szövegkorpusz, akkor ebben elsősorban lehetőséget láttam. Lehetőséget arra, hogy Bogáti művein keresztül másképp kutassuk és olvassuk a régiség irodalmát – vagy egyáltalán az irodalmat.

Függelék

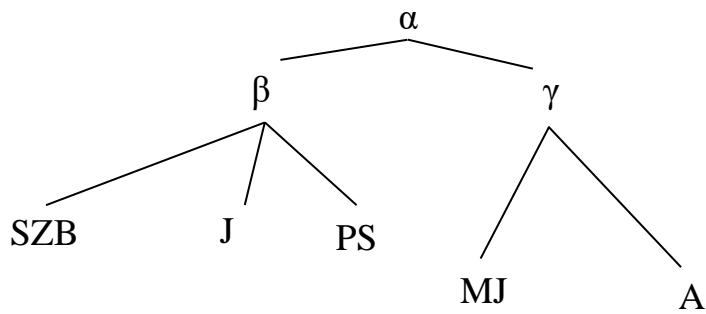
1. ábra

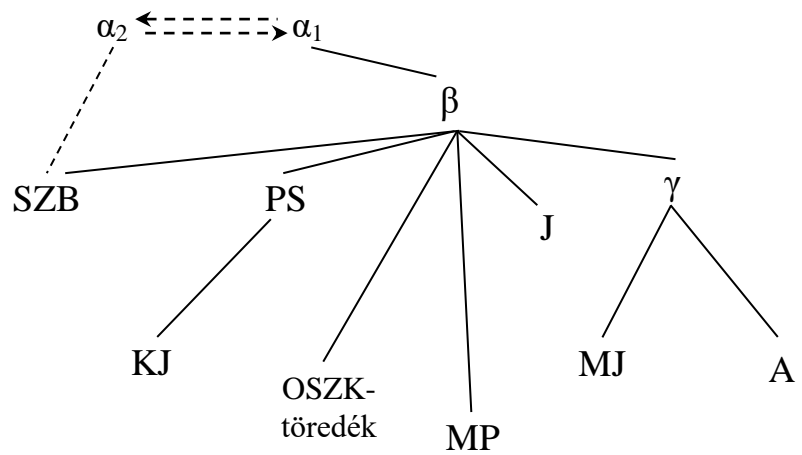
2. ábra

3. ábra

4. ábra

Az ábrákon a források ötödik fejezetben megadott rövidítéseit használom.

Bibliográfia

- XVI. századbeli magyar költők művei*, I, 1527–1546, kiad. SZILÁDY Áron, Budapest, MTA, 1880 (Régi magyar költők tára, 2),
- XVI. századbeli magyar költők művei*, VII, 1566–1577, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1930 (Régi magyar költők tára, 8).
- XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577*, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1990 (Régi magyar költők tára, 9).
- ÁCS Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*”: *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában = A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011, 61–73.
- BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai, 1988 (Humanizmus és reformáció, 14).
- BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006.
- BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016 (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 8).
- Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1976 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 8).
- Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése (magyarázó jegyzetekkel)*, Budapest, Magyar Bibliatársulat–Kálvin János Kiadó, 2010.
- Biblia sacra: Iuxta Vulgatam versionem*, ed. Robertus WEBER, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1994⁴.
- BOGÁTI Fazakas Miklós, [Apokalipszis-kommentár], kézirat, lelőhely: OSZK, Duod. Hung. 9.
- [BOGÁTI Fazakas Miklós], *Aspasia asszony dolga és az jó erkölcsű asszonyoknak tüköre*, Kolozsvár, 1591 (RMNy 662).

[BOGÁTI Fazakas Miklós], *Ez világi nagy sok zúravarról való ének*, Kolozsvár, 1591 (RMNy 661).

BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Budapest, Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, 13/A: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam).

BOGÁTI Fazakas Miklós, *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>.

BOGÁTI Fazakas Miklós, [*Psalterium Davidis*], kéziratok forrásai:

Abasfalvi zsoltárkönyv (Stoll 53).

Bogáthi-psalterium töredéke (Stoll 69).

Bogáthi-zsoltárok töredékei (Stoll 1030).

Jancsó-kódex (Stoll 31).

Kövendi János-kódex (Stoll 105).

Magyari Péter kódexe (Stoll 167).

Mátéfi János kódexe (Stoll 39).

Péchi Simon-énekeskönyv (Stoll 33).

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex (Stoll 22).

BOGÁTI Fazakas Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor, SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert, Budapest, Magyar Helikon, 1979.

BOGNÁR Péter, *A magyar vers formatörténete a 16. század végéig*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2012.

BORBÉLY István, *Bogáthi Fazakas Miklós zsoltárfordítása*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 38(1914), 1–16.

BORBÉLY István, *Bogáthi zsoltárainak új kézírata*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 37(1913), 716.

BOROS György, *A szombatosok irodalmi maradványai és vallásos nézeteik*, Keresztény Magvető, 21(1886), 6–20.

Cantiones Bohemicae: Leiche, Lieder und Rufe des 13., 14. und 15. Jahrhunderts, hg. Guido Maria DREVES, Leipzig, Fues's Verlag, 1886 (Analecta hymnica medii aevi, 1).

- Christ ist erstanden* = *Populäre und traditionelle Lieder. Historisch-kritisches Liederlexikon*, Hg. Eckhard JOHN, Tobias WIDMAIER, http://www.liederlexikon.de/lieder/christ_ist_erstanden.
- CSAPODI Csaba, *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114)*, Budapest, 1973 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5).
- CSOMASZ Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, kiad. FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017² (Régi magyar dallamok tára, 1), I–II; első kiadás: *Ua.*, Budapest, Akadémiai, 1958 (Régi magyar dallamok tára, 1).
- CSOMASZ Tóth Kálmán, *Humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1967.
- CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Budapest, Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok).
- CSÖRSZ Rumen István, *Az Palkó nótája (Közelítések) = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”*: *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, SELÁF Levente, VERES András, *Krónika Nova*, 2008, 80–89.
- CSÖRSZ Rumen István, *Az ungarasca-forma irodalmi és zenei háttere*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2003.
- CSÖRSZ Rumen István, *Vers – dallam – szótagszám: Adalékok Balassi Bálint verstechnikájához = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fialat kutatók Balassi-konferenciája*, Budapest, 2004. november 8–9., szerk. KISS Farkas Gábor, Budapest, 2004 (Traditio renovata, 1), 13–33.
- CZANIK Péter, *Zsoltárok könyve = Keresztyén bibliai lexikon*, szerk. BARTHA Tibor, II, Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995, 721–723.
- DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai, 1987 (Humanizmus és reformáció, 13).
- DÁN Róbert, *Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 81(1977), 355–361.
- DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2).
- DÁN Róbert, *A szombatos kódexirodalomhoz*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 76(1972), 194–197.

- DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazekas Miklós ismeretlen históriás éneke 1598-ból*, Magyar Könyvszemle, 3(1895), 49–61.
- DOBSZAY, László, *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*, Front Royal, Virginia, Church Music Association of America, 2003 (Musicae – Sacrae – Meletemata, 5).
- DOBSZAY László, *A zsolozsma – tegnap és ma*, Vigilia, 53(1988), 88–97.
- Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582 (RMNy 513).
- Énekes könyv*, Debrecen, 1569 (RMNy 264).
- [*Énekes könyv*, Debrecen, 1570] (RMNy 276).
- Énekes könyv*, Debrecen, 1579 (RMNy 429).
- [*Énekes könyv*, Debrecen, 1590] (RMNy 640).
- ENYEDI György *Prédikációi*, II, (100–133. beszéd), kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2017.
- ENYEDI György *Prédikációi*, III, (167–211. beszéd), kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2018.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II (1556. sept.–1576. jan.), szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, MTA, 1876 (Magyar országgyűlési emlékek).
- ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században*, Magyar Könyvszemle, 7(1899), 40–63, 111–133, 244–269.
- ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal*, Keresztény Magvető, 123(2017), 280–286.
- ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány = Annona Nova 2012*, szerk. ÁGOSTON Zoltán, GÖRFÖL Balázs, MOHÁCSI Balázs, NÉMETH Dániel, SCHELHAMMER Zsófia, SZOLLÁTH Dávid, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2013, 23–34.
- ETLINGER Mihály, *A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről*, Keresztény Magvető 124(2018), 21–47.
- ETLINGER Mihály, *A tyúk vagy a tojás? = Mikro & Makro: Fiatal Kutatók Konferenciája*, szerk. LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZATMÁRI Áron, SZILÁGYI Emőke Rita, Budapest, 2013 (Arianna könyvek, 6), 111–124.
- ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron, VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, TDK-dolgozat, Pécs, kéziratban, 2012.

- ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2016, 97–111.
- ETLINGER Mihály, SZATMÁRI Áron, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Budapest, Gépeskönyv, 2020–2021, <https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szatm%C3%A1ri%20%C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT>.
- FARCÁDI Botond, *Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsoltáraiban = Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi füzetek, 5), 161–185.
- FERENCZI Ilona, *Krisztus feltámadása: Magyarországi egy- és többszólamú adatok a 16–17. századból*, Zenetudományi dolgozatok, 1979, 85–98.
- FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZŐNYI Etelka, VADAI István, HORVÁTH Andor, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, 7.3. kiadás, <https://f-book.com/rpha/v7/index.php>; jelenleg nem elérhető korábbi kiadása: Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI, Tamás RUTTNER, György GÁL, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, Paris, Éditions du Nouvel Objet, 1992–2001 (Ad Corpus Poeticarum), <http://rpha.elte.hu/>.
- GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Kolozsvár, Minerva, 1935.
- Hebraica Biblia, latina planeque nova*, transl. Sebastian MÜNSTER, Basilea [Bázel], 1546.
- HEVESI Andrea, „*velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: *A 17. századi unitárius gyülekezeti ének*, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete–SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 38).
- HORVÁTH Iván, *A vers: Három megközelítés*, Budapest, Gondolat, 1991 (2000 könyvek).
- HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai, 1982.

- HORVÁTH Iván, *Egy műfaj halála = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, Budapest, Gondolat, 2004, 199–214; első változat: *Ua. = Filológia és digitális barbárság: a BIÖP tanulmányi napja* (Budapest, ELTE BTK, 2004. március 4.), <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm>.
- HORVÁTH Iván, *Magyar ritmus*, Alföld, 51(2000), 3–21.
- HORVÁTH Iván, *Még távolabb a betűhűségtől = A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2008, 25–27.
- H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17).
- H. HUBERT Gabriella, *Az unitárius éneklés kezdetei*, Keresztény Magvető, 123(2017), 165–176.
- IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Psalteriumának poétikai programja 16. századi kontextusban = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 239–254.
- [*Isteni dicséretok*, Kolozsvár, 1616?] (RMNy 983).
- [*Isteni dicséretok*, Kolozsvár, 1632] (RMNy 1541).
- JAKAB Elek, *Bogáthi Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő*, Keresztény Magvető, 15(1880), 1–14, 159–186, 239–251.
- KANYARÓ Ferenc, *Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?*, Keresztény Magvető, 43(1908), 270–274.
- KANYARÓ Ferenc, *Bogáti zsoltárai az árulók és üldözők ellen*, Keresztény Magvető, 37(1902), 33–42, 148–162.
- Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 7).
- Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886).
- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok*, [Óvár–Kassa–Debrecen], 1560 (RMNy 160).
- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok*, Várad, 1566 (RMNy 222).
- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok*, [Komjáti], 1574 (RMNy 353).
- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok*, [Bártfa, 1593] (RMNy 713).

- KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem süllyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 429–450.
- KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira*, Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1899.
- KOLYADA, Yelena, *A Compendium of Musical Instruments and Instrumental Terminology in the Bible*, London–New York, Routledge, 2014.
- KOVÁCS Sándor, *Metamorphosis Ecclesiae: Az erdélyi unitárius intézményrendszer a 16–18. században*, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, 1(2010), 273–285.
- Középkori magyar verseink*, kiad. HORVÁTH Cyrill, Budapest, MTA, 1921² (Régi magyar költők tára, 1).
- LUGOSSY József, *Az akadémia szombatos-énekeskönyve*, *Új Magyar Múzeum*, 1(1850), II, 99–138.
- A magyar irodalom története*, II, 1600-tól 1772-ig, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai.
- A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1963; második kiadás: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002.
- Magyarország zenetörténete*, II, 1541–1686, szerk. BÁRDOS Kornél, Budapest, Akadémiai, 1990.
- MARMORSTEIN Artúr, *Bogáthi Fazekas Mihály és Nagyernyei Magyar Péter*, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 37(1913), 790.
- MARMORSTEIN Artúr, *Szombatos kodexek*, *Magyar Könyvszemle*, 21(1913), 113–122.
- MARÓTHY Szilvia, *Szerzői verskötetek a 17. századi magyar költészetben*, doktori disszertáció, Budapest, kéziratban, 2019.
- MOLNÁR Antal, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, Balassi–MTA ITI, 2009, 261–265.
- MOLNÁR Dávid, *„...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2015

(A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 7).

- MOLNÁR Dávid, *A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 33, új folyam, 2(2017), 45–54.
- PAP Balázs, *A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok = Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásaiból*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina, LOVAS Borbála, Budapest, MTA–ELTE HECE, 2016, 209–218.
- PAP Balázs, *Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai*, *Keresztény Magvető*, 123(2017), 227–246.
- PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannónia, 2014.
- PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi magyar dallamok tára, 2).
- PAPP Géza, *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI–XVII. századból*, *Irodalomtörténeti közlemények*, 65(1961), 328–340.
- PÉCZELY László, *Régi, énekelt verses irodalmunk ritmusa*, *Irodalomtörténet*, 24(1935), 5–9, 49–57.
- Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, et Chaldaicum*, ed. Augustinus IUSTINIANUS [Agostino GIUSTINIANI], Genua [Genova], 1516.
- STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas, 1996¹, 114–170; különálló kiadása: *Ua.*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- SZABÓ Mária, *A Zsoltárok kincsei: Zsoltárfordítás nyelvi-filológiai jegyzetekkel. Válogatás a Zsoltárok I. könyvéből (1–41)*, Budapest, Szent István Társulat, 2015².
- SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 6(1929), 281–304; különlenyomat: *Ua.*, Cluj–Kolozsvár, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1929 (Erdélyi tudományos füzetek).
- SZABÓ T. Attila, *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XIX. században*, Zälau–Zilah, 1934.
- SZABOLCSI Bence, *A Magyar Zene Évszázadai: Tanulmányok*, I, A középkortól a XVII. századig, Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1959 (Magyar Zenetudomány, 1).
- SZALAI Béla, *Egy könyvészetileg ismeretlen debreceni református énekeskönyv 1610-ből*, *Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 200–203.

- [SZENCI MOLNÁR Albert] Albertum MOLNAR SZENCIENSEM UNGARUM, *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae [Nürnberg], 1604 (RMNy 919).
- SZENCI Molnár Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 6).
- Szent Biblia*, Vizsoly, 1590 (RMNy 652).
- SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc, TÓTFALUSI KIS Miklós *Versei*, kiad. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1988 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 13).
- SZIGETI Csaba, *A himfarkas bőre: A radikális archaizmus a mai magyar költészetben*, Pécs, Jelenkor, 1993.
- SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Budapest, Balassi, 2005.
- SZIGETI Csaba, *Vers és zene*, BUKSZ, 7(1995), 69–73.
- SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 107(2003), 742–755.
- SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció, 30).
- Szombatos énekek*, kiad. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 5).
- THURY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, 1912.
- Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1967 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 4).
- VADAI István, *+1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95(1991), 351–369.
- VADAI István, *Szövegkritika-kritika = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 449–459.
- VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, kiad. NÉMETH S. Katalin, tan., jegyz. DÁN Róbert, Budapest, Akadémiai, 1981 (Régi magyar prózai emlékek, 5).
- VÁRFALVI Nagy János, *Az unitáriusok énekes-könyveiről*, *Keresztény Magvető*, 6(1871), 93–126.
- VARGA Imre, *Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 72(1968), 541–554.

- VARGA Réka, *Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány = Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában (Fiatalok Konferenciája 2013)*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2014 (Arianna könyvek, 7), 119–129.
- ZAHN, Johannes, *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, I–VI, Gütersloh, C. Bertelsmann, 1889–1993.

Témavezetői nyilatkozat doktori dolgozat benyújtásához

Alulírottdr. Pap Balázs..... nyilatkozom,
hogySzatmári Áron..... doktorjelölt

Ünnep és história. Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben

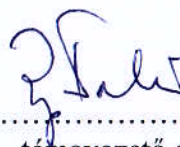
.....

.....

.....

című doktori értekezését megismertem, nyilvános vitára bocsátását támogatom.

Dátum: 2021 december 7-én

.....
témavezető aláírása